



T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

HÂKİM-BİEMRİLLÂH VE SALTANAT DÖNEMİ

Yüksek Lisans Tezi

Mehmet AYIN

Çorum 2020

HÂKİM-BİEMRİLLÂH VE SALTANAT DÖNEMİ

Mehmet AYIN

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet SEZİKLİ

ÇORUM-2020

KABUL VE ONAY

Mehmet AYIN tarafından hazırlanan *Hâkim-Biemrillâh Ve Saltanat Dönemi* başlıklı bu çalışma, 24/08/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

.....
Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE (Başkan)

.....
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet SEZİKLİ (Danışman)

.....
Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜZEL

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim.

(24/08/2020)

Mehmet AYIN

ÖZET

AYIN, Mehmet. *Hâkim-Bimrillâh ve Saltanat Dönemi (996-1021)*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2020.

Şîî-İsmâîli dailerce Rakkade'de kurulan Fâtımî devleti, adını Hz. Fâtıma'dan alır. Kurucuları Hz. Fâtıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra İhşidiler devletini yıkarak Mısır'ı almış, Hicaz dâhil Suriye bölgesinde kendi adına hutbe okutmuş, dönemin en büyük sünni devleti olan Abbâsîlerin hem dini hem siyasi rakibi olmuştur. Fâtımîlerin altıncı halifesi Hâkim-Biemrillâh İsmâîlî düşüncüyü yayma konusunda önceki Fâtımî halifelerinden daha fazla gayret göstermiştir. Mezhebin düşüncesini yaymak için Dârülhikme başta olmak üzere eğitim müesseseleri kurmuş, mezhep tassubu ile Sünni Müslümanlara ve Gayrimüslimlere baskılar kurmuştur.

Ayrıca Hâkim-Biemrillâh dönemi sürekli değişen sosyal, dini ve siyasi yasaklar ve bu yasaklara uymayanlara verilen aşırı cezalarla da öne çıkmıştır. Özellikle yiyecek, içeceklerle ilgili yeni yasaklar getirmiş, kadınların sokağa çıkmasını yasaklamış, ezan ve ibadetleri kapsayan yeni kurallar koymuştur. Bunun yanında Hâkim, Mısır ve Kahire'nin imarında etkili olmuş başta Hâkim Camii olmak üzere günümüze kadar ulaşan eserler bırakmıştır. Hâkim'in saltanatının son dönemlerinde onun ilah olduğunu söyleyen Dürzi adında bir grup ortaya çıkmıştır. Bu yapı Hâkim-Biemrillâh sonrası yeni bir din haline gelmiştir.

Hâkim-Biemrillâh'ın yasaklarına daha fazla dayanamayan kız kardeşi Sittülmülük iktidar muhalifleriyle iş birliği yaparak Hâkim'i öldürtmüş ve onun dönemine son vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Fatımîler, İsmâîlîler, Hâkim-Biemrillâh, Dürzîler

ABSTRACT

AYIN, Mehmet. *Hâkim-Bimrillah und Reign*, (Master Thesis), Çorum, 2020.

The Fâtîmîd state, which was established in Raqqa by the people who adopted the Shia Isma'ili understanding, soon destroyed the state of the Ihsidis and became the religious and political rival of the Abbâsîds, the biggest Sunnî state of the time, and had a sermon in the Syrian region, including Hijaz. The sixth caliph of the Fâtîmîds, Hakim Biemrillâh, has made more efforts to spread of the Îsmaili thought than the previous Fâtîmîd caliphs, and for this he established educational institutions, especially Daru'l-Hikme.

In addition, the prohibitions imposed on women in the social sphere, Muslims who were not their own sects and non-Muslims during the Judge Biemrillâh were also the most striking aspects of his period. In addition to this, Hâkim was effective in the reconstruction of Egypt and Cairo, and has left works that have survived to the present day, especially the Judge Mosque. In the last period of the Hakim's reign, a group called Dürzî, who said that he was a god, appeared. This structure has become a new religion after Hâkim Biemrillâh.

His sister Sittülmülük, who could not bear the prohibitions of the Hâkim any longer, and the opponents of the Hakim's government killed the Judge with his plan and ended his period.

Keywords: Fatimîs, Îsmâîlîler, Judge Biemrillâh, Druze

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖN SÖZ.....	vii
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU	1
A-AMACI	2
B-METODU.....	4
KAYNAKLAR	5
TEMEL KAYNAKLAR.....	5
ÇAĞDAŞ KAYNAKLAR	7
BİRİNCİ BÖLÜM	9
HÂKİM-BİEMRİLLÂH ÖNCESİ MISIR VE FATİMİ DEVLETİ.....	9
1.1. İSLAM ÖNCESİ AFRİKA	9
1.1.1. Afrika-Mağrib	9
1.2.2. İslam Öncesi Mağribin Siyasi Durumu.....	10
1.2. İSLAMİ DÖNEM MISIR VE MAĞRİB (KUZEY AFRİKA).....	10
1.2.1. Hz. Peygamber Dönemi	10
1.2.2. Hulafâ-i Râşidîn Dönemi.....	11
1.2.3. Emevîler Dönemi.....	13
1.2.4. Abbâsîler Dönemi.....	15
1.3. ŞİÎ-İSMÂİLÎ MEZHEBİN OLUŞUMU	18
1.3.1. Halife Seçimi.....	18
1.3.2. Şîî-İsmâilî Fırkanın Oluşumu	21
1.4-FÂTIMÎLER DEVLETİN KURULUŞU	22
1.4.1. Nesepleri.....	22
1.4.2. Kuruluşu	24
1.5. HÂKİM-BİEMRİLLÂH ÖNCESİ FÂTIMÎ HALİFELERİ.....	26
1.5.1. Ubeydullâh el-Mehdî (297-332/909-934)	26
1.5.2. Kâim-Biemrillâh Dönemi (322-334/934-946).....	29
1.5.3. İsmail el-Mansur Dönemi (334/946-341/953).....	31
1.5.4. Muiz-Lidinillâh Dönemi (341-365/953-975).....	32
1.5.5. Aziz-Billâh (365-386/975-996)	36
İKİNCİ BÖLÜM.....	38

HÂKİM-BİEMRİLLÂH DÖNEMİ (386-411/996-1021)	38
2.1. HÂKİM-BİEMRİLLÂH'IN SOYU.....	38
2.2. HÂKİM-BİEMRİLLÂH'IN SİYASİ HAYATI	39
2.2.1. Birinci Dönem (386-390/996-1000)	40
2.2.2. İkinci Dönem (390-395/1000-1005).....	47
2.2.3. Üçüncü Dönem (396-400/1005-1010).....	50
2.2.4. Dördüncü Dönem (403-411/1011-1021).....	55
2.2.4.1. Hâkim-Biemrillâh'ın Ölümü.....	58
2.3. HÂKİM'İN KİŞİLİĞİ VE AİLESİ	60
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	67
SOSYAL HAYAT VE DİNİ POLİTİKA.....	67
3.1. SOSYAL POLİTİKASI.....	67
3.2. DİN ANLAYIŞI.....	71
3.2.1. Ehl-i Sünnete Karşı Tutumu.....	71
3.2.2. Ehl-i Kitab'a Karşı Tutumu	75
3.2.3. İsmaili Anlayışa Hizmet	79
3.2.4. Dürzîliğin Doğuşu	80
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	84
KÜLTÜR, MEDENİYET VE KURUMLAR	84
4.1. MİMARİ	84
4.1.1. Hâkim Cami	85
4.1.2. Râşide Cami.....	86
4.1.3. Ezher Cami.....	86
4.2. EĞİTİM	87
4.2.1. Dârülhikme.....	87
4.2.2. Ezher	89
4.3. İLİM ADAMLARI.....	90
4.3.1. Ebu Tahir en-Nahvi	90
4.3.2. Ebu'l Fadl Cafer	90
4.3.3. Ebu Yakup Yusuf b. Yakup en-Nuceyremi.....	90
4.3.4. Hamîdüddin Kirmânî	90
4.3.5. Ebu Hamid el-Antâkî.....	91
4.3.6. Ebu Ali Muhammed b. el Hasen'ul Heysem	91
4.3.7. İbn Yunus	93
4.4. KURUMLAR.....	93
4.4.1. Yargı.....	93

4.4.2.İdare	96
4.4.3.Askeriye	98
4.5. DIŞ İLİŞKİLER	100
4.5.1.Suriye	101
4.5.2.Hicaz.....	103
4.5.3.Bizans	104
4.5.4.Mağrib.....	105
4.5.5.Abbâsîler	107
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA	112
EKLER.....	119
EK-1.Fâtımî Halifeleri Listesi	119
EK-2.Hâkim Camii-Kahire	120
EK-3.Hâkim Camii Planı	121
EK-4.Kahire Şehri Planı.....	122
EK-6. Fâtımîler Devleti-Hâkim-Biemrillâh Dönemi.....	123

SİMGELER VE KISALTMALAR

a.s.	:Aleyhis Selam
Bk.	:Bakınız
c.	:Cilt Numarası
DÜİFD	:Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ed.	:Editör
h.	:Hicri
Haz.	:Hazırlayan
m.	:Miladi
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	:Ölümü
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	:Tercüme Eden
TTK	:Türk Dil Kurumu
Vb	:Ve benzeri
yy	:Yüzyıl

ÖN SÖZ

Geçmiş, hem insanoğlu hep de toplumlar için merak konusu olmuştur. Çünkü insanlar geçmişin bilgisini öğrenerek aynı duygu, düşünce ve kültür etrafında buluşur millet olur ve ortak bir gelecek inşası için çalışır. Özellikle hâla sükûnetin sağlanamadığı, ortak paydada buluşma konusunda zorlanan Ortadoğu halklarının kendi aralarında devam eden ihtilafların ve siyasi ayrılığın tohumları ilk dönem İslam tarihinde yaşanan olaylara dayanmaktadır. Bölgede devam eden siyasî, dinî ve sosyal problemleri anlayabilmek için buradaki toplumun zihniyet tarihini, düşünce ekollerini ve burada kurulan devletleri, yapılarını ve tarih süreci içerisindeki ilişkilerini bilmenin gerekliliği ortadadır.

Bu açıdan yıllarca muhalefette kalarak gizli saklı davalarını yürütmek zorunda kalan Şîî-İsmâîli mezhebi mensubu kişilerin kurduğu Fâtımî Devleti ve onun altıncı halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın iktidar dönemindeki siyasi, dini ve sosyal politikaları öğrenmek hem o dönem hakkında bizi bilgi sahibi yapacak hem de bölgenin kadim sorunlarını anlamamıza yardımcı olacaktır.

Hâkim-Biemrillâh ve saltanat dönemi isimli çalışmamızda olabildiğince ilk kaynaklardan bilgiler toplanmaya çalışılmış bunun yanında güncel kaynaklardan ve bu alanda yazılan makalelerden ve yüksek lisans tezlerinden istifade edilmiştir. İlk kaynaklardan alınan bilgiler çağdaş kaynaklarla karşılaştırılmış akademik bir çalışma olması amaçlanmıştır. Çalışmamızın içeriği ve sunuluş biçimi ile ilgili bilgiler giriş bölümünde yer almaktadır.

Tarihin akışı içinden yirmi beş yıllık kesit sunacak olan bu çalışmanın, İslam'ın ve bölgenin tarihini anlamada bize bilgi ve ufuk sağlayacağını ümit etmekteyiz.

Bize bu çalışmamızda, tezin belirlenmesinden başlayarak her aşamasında yol gösteren Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ'ye, açıklama ve tecrübesiyle her zaman bize yardımcı olan tez danışmanım sayın Dr. Hacı Ahmet SEZİKLİ'ye, her daim kendisine ulaşabildiğim tezin bitirilmesinde bizi motive eden ve tezin düzenlemesine yardımcı olan Doç. Dr. ZEHRA GENÇEL EFE hocalarıma sonsuz teşekkürler ediyor, saygılarımı sunuyorum. Bu süreçte her daim desteklerini gördüğüm aileme de ayrıca teşekkür ediyorum.

Mehmet AYIN
ÇORUM, 2020

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

Genel kabul gören tanıma göre tarih, geçmişte yaşamış insan topluluklarının bütün faaliyetlerini yer ve zaman göstererek, sebep sonuç ilişkisi içinde ele alan, belge ve bulgular içinde inceleyen bir bilim dalıdır. Tarih geçmişi öğrenmek, anı değerlendirmek ve geleceğe hazırlanmaktır. İbn Haldun tarihi şöyle açıklamaktadır:

Tarih ilmi, toplumların ve nesillerin yekdiğerlerine ulaştırdıkları ilimlerden dir. İnsanlar bu ilmi elde etmek için binit hazırlarlar, yolculuk yaparlar. Hükümdarlar ve seçkin kişiler, bu konuda, birbirleri ile yarışır lar. Öyle ki, tarih ilminin önemini anlamakta bilginlerle halk aynı düzeyde olurlar. Çünkü tarih, dış görünümü itibariyle, geçmişten, devletlerden ve önceki çağlarda meydana gelen hadiselerden haber veren bir ilimdir. Tarih, tabiatın ve halkın durumunu, geçirdikleri değişiklikleri, dünyada kurulan devletlerin durumlarını, genişleme, yayılma ve yükselişlerini; insanların yeryüzünü imar edişlerini, göç zamanının gelmesiyle birlikte, yıkılıp yok olmadan önce dünya hayatını imar etmekle uğraşıp durumlarını bize bildirir.¹

İslam Tarihi denilince Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar İslam'ın yayıldığı ve yaşadığı bölgelerdeki milletlerin ve devletlerin tarihini, Müslümanların buldukları yerlerdeki sosyal, siyasi, askeri, kültürel faaliyetleri anlaşılmaktadır. Bu bakımdan toplumsal hayattaki kültürel gelişmeler, sosyal çöküntüler, savaş ve barış gibi çeşitli hadiseler geleceği önemli ölçüde etkilemektedir. Bundan dolayı geleceğimizin inşası için geçmişe muhtaç olduğumuz gibi, bu geçmişi iyi ve doğru anlamaya da muhtacız.

Bu açıdan baktığımızda İslam toplumunun geçmişte yaşadığı siyasi çatışmalar ileride oluşacak dini ve siyasi fırkaların oluşumuna dolayısı ile İslam toplumunun teşekkülünde büyük rol oynadığı söylenebilir. Özellikle Hz. Osman döneminden başlayarak ileri seviyeye ulaşan ve Fâtimîlerle devletleşen ihtilafların temeline inmek önemli ve gereklidir. Böyle bir işi yaparken de mümkün olduğu ölçüde taraflı olmaktan uzak durulmalıdır.

¹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1406), *Mukaddime*, Trc. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), I: 200.

A-AMACI

Fâtımîler hakkında klasik kaynaklarımızda yeterince bilgi mevcuttur. Ancak Fâtımîler Devleti İslam tarihinin genelini etkileyen kırılma noktalarından birini teşkil etmediğinden ve ülkemizle siyasi ve coğrafi bir bağı bulunmadığından üzerinde yeterince çalışma yapılmamıştır. Ancak İslam tarihini bir bütün olarak öğrenmek ve özellikle içinde bulunduğumuz Ordadoğu coğrafyasının fikri yapısını anlamak için Fâtımî Devletini ve altıncı halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın siyasi, mezhebi ve Gayrimüslim politikalarını bu politikaların günümüze etki ve sonuçlarını bilmek önemlidir.

Sosyal yapısı asabiyet düşüncesine sahip Arap toplumu, Hz. Peygamberin risaleti ile birlikte yerini din kardeşliğine bırakmıştır. Özellikle bunu Medine'ye hicretten sonraki süreçte görmekteyiz. Hz. Peygamberin vefatından Hz. Osman döneminin ilk altı ayına kadar İslam toplumu içinde büyük bir fikir ayrılığı ve bölünme olmamış kardeşlik korunmuştur. Hz. Osman'ın hilafetin ikinci altı ayından itibaren başlayan sıkıntılar Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu İslam toplumu içinde meydana gelen ilk ciddi ayrışmadır. Hz. Osman'ın intikamının alınması gerektiğini düşünenler Hz. Ali döneminde Cemel ve Siffin savaşının çıkışına sebep olmuşlardır. Özellikle Muaviye ile Hz. Ali arasında vuku bulan Siffin savaşı ve bu savaşın sonucunda meydana gelen hakem olayı ilk siyasi ve dini oluşum sayılabilecek bir fırka olan "Hariciler" ile Hz. Ali yandaşları olan "Şia"nın doğuşuna sebep olmuştur.

Hz. Ali'nin ölümünden sonra oğlu Hasan'ın da hilafetten vazgeçmesiyle Emevîler devri, başlamıştır. Doksan yıl süren Emevîlerin iktidarı döneminde yaşanan Kerbela olayı, minberlerden Hz. Ali ve taraftarlarını kötüleme kampanyası Hz. Ali taraftarları için kullanılan "*Şiatu Ali*" tabirinin insanların zihninde kalmasına ve "eş-Şia" şeklinde ıstılahı bir hüviyet kazanmasında etkili olmuştur.² Hz. Ali taraftarlarına yapılan baskılar ile Hz. Ali taraftarlarının çıkardığı isyanların kanlı bir şekilde bastırılması muhalif kesimi Hz. Ali ve Ehl-i Beyt ismi altında toplamıştır. Önceleri siyasi bir hareket olan Şîlik, Kerbela olayından sonra, itikadi bir mezhep haline gelmiştir.

Bütün bu baskı ve tehditlere rağmen Şîa taraftarları siyasi ve dini fikirlerini yaymaktan geri durmadılar ve Ali b. Ebi Talib'in neslinin artmasıyla birlikte taraftarında da artış oldu. Artık her kesim kendi imamı için davet etmeye başladı ve ortaya çok sayıda Şîi fırkalar çıktı. Bunlardan İsmâililik, altıncı imam Ca'fer-i

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, Trc. Abdülkerim Özeydin, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1989), 3: 478.

Sadık'tan sonra yedinci imamın İsmâil olduğunu kabul edenlerin oniki imam'dan(isnâaşeriyye) ayrılanların oluşturduğu bir yapıdır.

Şîa'nın İsmâiliye kolu, Abbâsîlerin sıkı takibine uğramış dini ve siyasi bir yapıdan ziyade illegal bir örgüt gibi faaliyetlerini gizli saklı yürütmüştür. Irak'ta faaliyetlerini sürdürmekte zorlanınca mezhep imamları dâilerini Bağdat'tan daha uzak bölgelere göndermiş ve dailer Suriye'nin Selemye kasabasını kendilerine üs edinmişlerdir. Bu üs bölgesinde mezhep eğitimi alan dâiler özellikle Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve Fars bölgelerine gönderilmiştir. Aynı şekilde bu merkezden gönderilen dai Ebû Abdullah eş-Şîf'nin Kuzey Afrika'daki çalışmaları ile İfrikiye'de İsmâili mezhebi yayılmıştı. Eş-Şîf buradaki davetini Selemye şehrinde bulunan Ubeydullâh el-Mehdî adına yapmıştı. Şartların olgunlaşması ile Ubeydullâh el-Mehdî 910 yılında İfrikiye'de bulunan Rakkâde'ye gelmiş ve Fâtımî devleti kurulmuştur.

Şîf kökenli bir devlet olan Fâtımîler, kökenlerini Hz. Peygamberin kızı Fâtıma'ya dayandırmakta olup kendilerine İsmâiliyye mezhebini yaymayı ve hayata geçirmeyi hedef olarak seçmişlerdi. Hâkim dönemi Fâtımîlerin davalarını yayma konusunda daha gayretli olduğu dönemdir. Bunlar Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiklerini, bundan dolayı İslam dünyasındaki hilafetin gerçek sahipleri olduklarını ve Abbasîlerin hilafet makamını gasp ettiğini iddia etmişlerdir.³

Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh siyasi sosyal ve dini uygulamaları ile kendinden önceki Fâtımî halifesinden farklı bir yol çizdiği görülmektedir. Onun istikrarsız, her gün değişen birbiriyle çelişen kanunlarından, zulümlerinden bütün kesimler nasibini almıştır. Hâkim dini olarak da kendinden sonra yeni bir yapı olan Dürzîliğin doğmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan Hâkim hakkında mezhepler tarihçileri de çalışmalar yapmaktadır. Hâkim dönemi kültürel açıdan da önemlidir. Onun döneminden kalan birçok tarihi eser bu gün Mısır topraklarında yaşamaktadır. Hâkim dönemi politikalar Fâtımîlerin yıkılışından yıllar sonra oluşan haçlı savaşlarının çıkış sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Bu bakımdan Hâkim'in yirmi beş yıllık iktidar dönemi her yönüyle incelenmeye değerdir.

³ Aydın Çelik, *Fâtımîlerin Hicaz Politikası*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi Cilt: 6, Sayı:2, 2010), 146-147.

B-METODU

Hâkim-Biemrillâh ve Fâtımîlerle ilgili asli kaynaklara baktık, mukayese yaptık, tarafsız bir gözle inceledik, o dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarını göz önüne alarak inceledik. Bunun yanında Şîî, İsmâîlî ve Dürzî kaynaklardan istifade ettik.

Hâkim-Biemrillâh ve Saltanat Dönemi adlı çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Fâtımî Devletinin kurulduğu topraklar olan Kuzey Afrika-İfrîkiye ve Mısır'ın coğrafi yapısı ile siyasi yapısı hakkında bilgi verdik. Hz. Peygamber döneminden başlayarak Fâtımî devletinin kuruluşuna kadar ki Mısır hakkında bilgi verildi. Ayrıca bu bölüm içinde Şîî-İsmâîlî mezhebin oluşumu ve Fâtımî devletin kuruluşu ile Hâkim-Biemrillah'a kadar Fâtımî yöneticileri hakkında bilgiler verildi.

İkinci bölümünde Hâkim-Biemrillâh'ın soyu ve 25 yıllık saltanat dönemini siyasi olarak dört ana başlık altında inceledik. Özellikle döneme damga vuran savaşlar, isyanlar ve Hâkim-Biemrillâh'ın siyasi tutumu ve politikaları hakkında bilgiler verdik.

Üçüncü bölümde ise Hâkim'in dönemine damga vuran sosyal politika ve hayatın tamamına kapsayan kanunlarından bahsedildi. Bu bölümde yine Hâkim'in kendi mezhebi İsmailiği yaymak için yaptığı çalışmalardan, kendi mezhebinden olmayan Müslümanlara ve Zimmîlere uyguladığı politika ele alındı.

Dördüncü bölümde başta eğitim olmak üzere kültür, medeniyet, kurumlar ve dış politika başlıkları altında Hâkim dönemi siyasi olaylar dışındaki yapılar hakkında bilgi verildi. Hâkim dönemi kurulan eğitim kurumları ve başta cami ve ilim merkezleri olmak üzere mimari yapılarla da temayüz etmiştir. Yine bu bölümde Hâkim-Biemrillâh dönemi dış politikası diğer devletlerle siyasi ve askeri ilişkileri ele alınmıştır.

Çalışmamızı oluştururken usul olarak şu ilkeleri benimsedik. Dipnot olarak verdiğimiz eser ve yazarı ilk geçtiği yerde isim ve eserini kaynaklarda kullanıldığı şekliyle verdik. İsmi geçtiği sonraki yerlerde ise meşhur olduğu isim, lakap ve künye ile verdik.

Çalışmamızda geçen Kur'ân-ı Kerîm ayetlerini dipnotta sûre adı ve ayet numarasıyla verdik. Ayetlerin meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılan tercümeden yararlandık.

Hâkim-Biemrillâh ve Saltanat dönemi adlı çalışmamızda kelime ve terimlerin yazımında Türk Dil Kurumu'nun yazım kılavuzunu esas aldık. Hicri/miladi

tarihlendirmelerde Türk Dil Kurumu'ndan istifade ettik. Yazar, Arapça kitap isimleri yazımı, belde ve mekân isimlerinin yazımında Diyanet İslam Ansiklopedisini kaynak olarak kullandık. İsimlerin başında geçen “el” takısını kullanmamaya çalıştık. Arapça isim tamlamalarında kullanılan “bin” kelimesini kısaltarak “b.” şeklinde kullandık. Dipnotlarda geçen eser isimlerini ve tez de geçen nakilleri dikkat çekmesi için italik yazdık.

KAYNAKLAR

İslam Tarihi içinde tarihi belli bir döneme ve bölgeye damga vuran Fâtımîler Devleti ve onun davasının en şiddetli savunucularında Hâkim-Biemrillâh hakkında ülkemizde ve başka ülkelerde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar bir bütün olarak Hâkim dönemini baştan sona işlememiş yapılan çalışmanın kendi bağlamı ile sınırlı kalmıştır. Biz bu tez çalışmamızda Hâkim Biemrillâh dönemini bir bütün olarak her yönüyle ele almaya çalıştık.

Konuyu işlerken İslam Tarihi kitapları başta olmak üzere umumi tarih kitaplarından Müslüman ve yabancı tarihçilerin hususi çalışmalarından, Mısır tarihi üzerine yazılan kitaplardan, biyografi kitaplarından, konuya bakan yönüyle mezhepler tarihi kitaplarından, ülkemizde yayınlanan tez ve makalelerden istifade ettik. Tezimizde çokça atıfta bulunduğumuz kaynaklarımızın bazıları şunlardır.

TEMEL KAYNAKLAR

Belâzürî (ö. 279/892), Fütûhu'l-büldân

Ahmed b. Yahya b Cabir isimli bu tarihçi Abbâsî devri seçkin bilginlerinden olup Hicri I. yüzyılda yapılan fetihleri kapsayan “*Fütûh 'ul-büldan*” adlı eserin müellifidir. Yazar rivayetleri mümkün olduğu kadar görgü tanıklarından almış olayları sebepleri yönünden de incelemiştir. Fâtımîlerin kurulduğu topraklar ona Kuzey afrika ve Mısır'ın fetihleri hakkında bilgiler konusunda bu eserden istifade ettik.

Taberî (ö. 310/923), Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk

Taberî'nin bu eseri İslâm tarihi açısından önem arz etmektedir. Âlemin yaratılışından başlayarak dönemine kadar olan olayları çok geniş bir rivayet koleksiyonu şeklinde ele almıştır. Taberî'nin bu eseri sonraki müellifler için önemli kaynaklar arasında yerini almıştır.

İbnü'l-Esir (ö. 630/1233), el-Kâmil fi't târih

İbnü'l Esir çok başarılı ve dikkatli bir Arap tarihçidir. Bu nedenle bu eser İslam tarihçileri arasında güvenilir eserlerden biridir. Taberî'nin eserinden istifade ederek, onun metodunu takip etmiş ve *el-Kâmil fi't-târih* adlı eserini meydana getirmiştir. Eser insanın yaradılışı ile başlamakta olayların sıralamasında hicri tarih kronolojik olarak takip etmektedir. İbnü'l-Esir önemli tarihi olayların meydana geldiği yerleri dolaşarak Abbâsîler devrine ait geniş bilgi toplamıştır. Özellikle savaşları ayrıntılı açıklamış zaman ve yer bilgisine önem vermiştir. Fâtımî-Hâkim Biemrillâh Abbâsî çekişmesine özel önem vermiş bu konuda da yeterli bilgi vermiştir. Eser, Abdülkerim Özaydın tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, tezimizde hicri 385'ten itibaren olayların yer aldığı dokuzuncu cildinden istifade ettik.

İbn Hallikân (ö. 608-681/1211-1282), Vefeyâtü'l-a'yân

Küçük yaşta eğitime başlayan İbn Hallikân ilim amacıyla Halep ve Şam'a gitmiştir. Daha sonra Şam kadılığına tayin olmuştur. Eserini 654/1256'da yazmaya başlamış 672/1274'te tamamlamıştır. Hicri I. yüzyıldan itibaren yetişen seçkin Müslüman bilginleri ve eserlerini ihtiva eden *Vefayatu'l-a'yân* adlı eserini yazmıştır. Tezimizi yazarken eserin beşinci cildinde yer alan Hâkim-Biemrillâh ile ilgili bilgilerden istifade ettik.

Makrizî (ö. 825/1442), İttiâz

Mısır'ın uygarlık tarihine dair yazdığı *Kitabu'l-mevâiz ve'l-itibar bi zikri'l-hitat ve'l-asar* adlı eseri çeşitli kabilelerin sosyo-ekonomik yapısından, tören ve bayramlarından yönetim ve idari durumlarından bahsetmektedir. Tezimizin yazımızda Mısır ve Fâtımî devletini anlattığı *İttiâzü'l-ḥunefa bi-ahbari'l-eimmeti'l-Fâtımiyyin el-hulefa* adlı esrin ikinci cildinden yararlandık. Olayları kronolojik olarak ele aldı eserinde Fâtımî halifeleri ve Hâkim dönemine ait geniş bilgi bulunmaktadır. Eserden Hâkim'in aile eş ve çocuklarına ait bilgi ile onun dönemi sosyal hayata dair bilgilerden yararlandık. Kitapta yer alan Hâkim'in döneminde kurallara uymayanların başına gelen rivayetlerden bir kısmını da tezimize aldık.

İbn Tağrıberdî (874/1469), en-Nücümü'z-zâhire

Ebu'l-Mehasin b. Tağrıberdi Makrizî'nin öğrencisidir. Eseri *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mıṣr ve'l-Kâhire*'de İslam fetihlerinden ve Hicri IX. yüzyıla kadar ki fetihlerinden bahseder. Hâkim dönemi ve Hâkim öncesi Fâtımî halifeleri hakkındaki bilgiler hususunda bu eserden istifade ettik.

Antâkî (ö.458/1066), Târihu'l-Antâkî

Kahire’de doğmuş ömrünün yarısını Mısır’da geçirdikten sonra Bizans hâkimiyeti altındaki Hatay’da ölmüştür. Antâki eserinde kendinden öncekilerden farklı olarak yıllara göre değil tahta çıkış sırasına göre önce Abbâsî sonra Fâtımî hafileri hakkında sonra Mısır, Suriye ve Bizans imparatorluğundaki olaylar hakkında bilgi vermiştir. Antaki’nin Tarihinden Hâkim dönemi zimmî, gayrimüslim ve Müslümanlara uygulanan baskı hakkında ayrıca Mısır’daki Hristiyanların mabetleri bayramları hakkında bilgi edindik.

Nüveyri (ö.733/1333), Nihayetü’l-Ereb

Ahmet b. Abdulvahhab en-Nüveyri Memlüklü dönemi devlet adamı ve tarihçidir. Tek eseri olan *Nihâyetü’l-ereb fi fûnüni’l edeb* beş bölümden oluşmuştur. Yerin ve göğün yaradılışı ile başlamış on birinci ciltten itibaren Peygamberlerin hayatından başlayarak tarih bilgisi vermiştir. 28-29. cildinde Fâtımîler ve Hâkim-Biemrillâh dönemi hakkında bilgiler mevcut olup diğer eserlerden farklı olarak kronolojik başlıkla yetinmemiş önemli olaylar hakkında tekrar başlık açmıştır.

Bunların dışında Süryani tarihçi Gregroy Ebu’l-Ferec’in (ö.685/1286), *Tarihi Ebu’l Ferec* isimli eserinden yararlandım. Eser Ernest A. Wallis Budge tarafından Süryaniceden İngilizceye, Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir. Hâkim dönemi siyasi uygulamaları ile vezirler hakkında bilgiler mevcuttur.

Yine tarihçi devlet adamı İbn Kalanisi’nin (ö. 555/1160) *Tarihu Dimeşk* adlı eserinden Hâkim dönemi ve Şam bölgesinde meydana gelen olaylar ve isyanlar konusundaki bilgilerden, Şîlilik ve imamiye gruplarının oluşumu hakkında Nevbahti’nin (ö. 311/924) *Fraku’ş-Şia*’sından, yer ve belde isimleri hakkında Yakut el-Hamevi’nin (ö. 615/1218) *Mu’cemü’l-buldan* adlı eserinden yararlandık.

ÇAĞDAŞ KAYNAKLAR

Ferhad Daftary tarafından kaleme alınan *İsmaliler* adlı eser Erdal TOPRAK tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eser Şîî-İsmailiğin oluşumu Fâtımî-İsmaili doktoronini; Fâtımî devletinin kuruluşu başta olmak üzere kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemi bir bütün olarak ele almıştır. Eserden Hâkim Biemrillâh dönemi kültürel faaliyetler, ilmi çalışmalar ve ilim adamları konusunda yararlandık.

Bunun yanında Arapça yazılan Muhammed Abdullah İnan’ın *Hâkim Biemrillah ve esraru’l-dave’tü’l-Fâtımîyye* adlı esrinden, Ferhad Dışrevi’nin *el-Hilafetü’l-*

Fâtımîyye bi'l-Marib eserinden ve Muhammed Süheyl Takkuş'un *Tarihu'l-Fâtımîyyin* adlı esrinden yararlandık.

Hâkim-Biemrillâh hakkında Sinan Alptekin 1997 yılında "el-Hâkim Biemrillâh Devri" adlı yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Yazar Hâkim'in şahsiyeti nesebi, fikri yapısı ve sosyal politikalarını esas olmuştur. Biz tezimizde farklı olarak Hâkim dönemi politikaların kaynağı olan İsmaili mezhebin oluşumu, Fâtımî devletin kuruluşu ve siyasi hedefleri hakkında bilgi verdik. Ayrıca Hâkim-Biemrillah dönemini siyasi, askeri, kültür, mimari ve ekonomik uygulamalar başta olmak üzere dış ilişkiler dâhil bir bütün olarak çalışmayı hedefledik.

Fâtımîlerle ilgili Türkçe yapılan çalışmalardan Aydın Çelik'in *Fâtımîler Tarihi* isimli eseri ile Fâtımîler dönemine dair yazmış olduğu makalelerinden, Hakkı Dursun Yıldızın editörlüğünde komisyonca hazırlanan *Geçmişten Günümüze Büyük İslam Tarihi* isimli eserden özellikle Fâtımîlerle ve Hâkim Biemrillah'a ilgili bilgilerin bulunduğu 5.Cildinden, Mehmet Şeker'in editörlüğünde hazırlanan *İslam Tarihi ve Medeniyeti* adlı eserin konumuzla ilgili 7.cildinden yararlandık. Yine Nihat Yazılıtaş'ın Fâtımîler ve Hâkim-Biemrillâh dönemine dair makalelerinden, Hz. Peygamber ve Hulafa-i Raşidin dönemine dair bilgileri ise Sabri Hizmetlinin *İslam Tarihi* adlı eserinden yararlandık.

Bunun yanında İSAM kütüphanesinin makaleler veri tabanından, Türkiye Diyanet Vakfı'nın yayınladığı İslam Ansiklopedisi'nin maddelerinden ve konumuzla ilgili ismini burada zikretmediğimiz YÖK'ün Ulusal Tez Merkez'inden de istifade edildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂKİM-BİEMRİLLÂH ÖNCESİ MİSİR VE FATİMİ DEVLETİ

1.1. İSLAM ÖNCESİ AFRİKA

1.1.1. Afrika-Mağrib

“Afrika” adı, Romalıların Tunus yerlilerine verdikleri Afer veya Afri adından türetilmiş olup “*Afrilerin ülkesi*” anlamına gelmektedir. “Afrika” ismi başlangıçta yalnız Tunus için, daha sonra Mısır’ın batısındaki ülkelerin tamamı için en sonunda Akdeniz’e kıyısı olan ülkelerin tamamı için kullanılmıştır.⁴ Arapların kullandıkları İfrikiye, Latin menşeli Afrika kelimesinin Arapçalaşmış hali olup Arapların Berberistan’ın doğusu ve Tunus’un güneyine verdikleri addır.⁵

Ortaçağ Arap coğrafya ve tarihçileri Afrika’nın kuzeyine “Maşrik” kelimesinin zıddı olan “Mağrib” ismini vermiştir. Mağrib’in sınırları kuzeyde Akdeniz, güneyde Büyük Sahra olduğunda ittifak olmakla beraber, batı ve doğudaki sınırları hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları batı sınırını Endülüs’e kadar uzatırken, doğu sınırı Kızıl denizden başlatmaktadır.⁶

Mağrip genel olarak üç kısma ayrılmış; Kasr-ı Ahmet’ten Bicaye’ye kadar olan kısma Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrip), Bicâye’den Meluye’ye kadar olan kısma Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib), Meluye’den Sus’un dâhil olduğu alana kadar olan kısma Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib) denilmiştir. Günümüzde Mısır’ın batısındaki; Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya’yı içine alan bölgeye “Mağrib” denilmektedir.⁷

Günümüz coğrafyacıları Afrika kıtasını; Kuzey Afrika, Orta Afrika ve Güney Afrika olmak üzere üç bölgeye ayırmaktadırlar. Kuzey Afrika’ya “Akdeniz Afrika’sı” da denilmektedir.⁸

⁴ Cevat Rüştü Gürsoy, “*Afrika*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), I: 415-418.

⁵ Yâkut el-Hamevî, İfrikiye’nin sınırlarını, batı doğu yönünde Trablusgarp’tan Bicâye’ye kadar; kuzey güney istikametinde ise Akdeniz’den Sudan çöllerine kadar olan kısım olduğunu belirtmektedir. Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldan*, 1-5, (Beyrut: 1975), 1: 227-229.

⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l- Buldan*, 5: 161.

⁷ İbrahim Harekât, *Mağrib*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 314.

⁸ Selami Güzenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995), 3-4.

1.2.2. İslam Öncesi Mağribin Siyasi Durumu

Mısır'ın tarihi, Firavunlar dönemine, M.Ö.4000 yılına kadar gitmektedir. Filistinli bir kabile olan Hiksoslar (Çoban Krallar) bölgeye hâkim olup XV ve XVI hanedanları kurmuşlardı. XVII. hanedan döneminde yönetim bölge halkına ait sülâlerin eline geçti.⁹

Daha sonra Pers kralı Kambyses, Fravun Pysematik'in ordusunu M.Ö.525'te yenmesiyle Mısır Pers hâkimiyetine girdi ve M.Ö.333 yılına kadar bölge Pers idaresi altında kaldı.¹⁰ Büyük İskender'in Pers hâkimiyetine M.Ö.332'de son vermesiyle yaklaşık üç asır süren Helenistik dönem başladı. Bu dönemin son idarecisi Kraliçe Kleopetra'dır. Mısır'ı M.Ö. 30 yılında Romalılar işgal etti. Burada Batı Roman'ın kontrolü kaybetmesinden sonra kontrol Bizans'a (Doğu Roma) geçti.¹¹ Müslümanların 646'da bölgeyi fethine kadar süren Bizans hâkimiyeti, İslâmîyet'ten önceki son yabancı idare oldu.¹²

Halk olarak Mağribin ilk yerlisi Berberilerdir. Milâttan önce I. bin yılın başlarında bölgeye geldiği tahmin edilmektedir. Batılı araştırmacılar, Berberilerin Kuzey Afrika'ya, batıdaki Atlas dağlarından yayıldıklarını, İslam tarihçilerinin bir kısmı ise Yemen veya Filistin'den geldiklerini iddia etmişlerdir.¹³

Putperest olan Berberiler M.Ö. bölgeye gelince bir kısmı Mısır'da ilk ilahi din olan Yahudiliğe geçmişti. Roma ve Bizans hâkimiyetleri (M.Ö. 30-M.S. 395) döneminde sahil kentlerinde Mısır dâhil halkın çoğunluğu Latin kültürünü benimseyerek Hristiyanlığa geçmiş, iç kesimler ise kendi kültürlerinde kalmıştı.¹⁴

İslam fetihlerinden önce Bizanslıların oluşturduğu yapıda asker, bürokrasi, ticaret ve din adamları birinci sınıf; ülkenin yerlileri Kıptiler ikinci sınıf muamelesi görmekteydi. Bizans'ın bu uygulaması Müslümanlara Mısır'ı fethini kolaylaştırmıştır.¹⁵

1.2. İSLAMİ DÖNEM MISIR VE MAĞRİB (KUZEY AFRİKA)

1.2.1. Hz. Peygamber Dönemi

⁹ Komisyon, “Mısır”, *Büyük Larousse*, (İstanbul: Milliyet, 1986), 16: 8118.

¹⁰ Komisyon, *Büyük Larousse*, 16: 8119.

¹¹ Halil Demircioğlu, *Roma Târîhi*, (Ankara, Tğrk Târîh Kurumu, 1998), 211-269; Emre Baysoy, “Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği”, *Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, No/Sayı:8, 2015 s.17.

¹² İbrahim Harekât, “Mağrib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 314-318.

¹³ Hakkı Dursun YILDIZ, “Berberiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 5: 478-483.

¹⁴ Hasan İbrahim Hassan, *Târîhu 'l-İslâm*, (Kahire: 1996), 1: 94.

¹⁵ Hüseyin Algül, “İslâm Târîhi”, (İstanbul: Gonca Yayınları, 1986) 2: 303.

Hız. Peygamber d6neminde Mısır ile ilişkiler hakkında vali Mukavkıs'a g6nderilen İslam'a davet mektubu dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Hız. Peygamber, Hudeybiye sonrası sulh d6neminde komşu 6lke krallarını İslam'a davet eden mektuplar g6nderdi. Hız. Peygamber 627'de Bizans'ın Mısır valisi Mukavkıs'a Hâtub b. Ebî Beltea ile İslam'a davet mektubu g6nderdi. Vali Mukavkıs Mısır'da beş g6n misafir ettiği elçi Hâtub b. Ebî Beltea'ya İslâm dini hakkında sorular sordu. Mukavkıs, Hâtub b. Ebî Beltea ile kendi elçisini Medine'ye g6nderdi. Elçi, Hız. Peygambere Mukavkıs'ın mektubunu ve verdiği hediyeleri getirdi. Hız. Peygamber d6neminde Mısır ile ilişkiler İslam'a davet d6zeyinde oldu.¹⁶

1.2.2. Hulafâ-i Râşidîn D6nemi

İslâm dininin tebliği esnasında K6ç6k Asya (Anadolu), Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Avrupa'nın Tuna nehrine kadar olan b6lgesinde Bizans İmparatorluğu, Irak ve İran b6lgesine sahip Fars devleti h6k6m s6r6yordu.¹⁷

Hız. Ebû Bekir (11-/632-13634) halifelige seçilince ilk olarak irtidat hareketlerini bastırmakla uğraştı. İçerde birliği sağlayınca Hız. Peygamber d6neminde yarım kalan fetihlere y6neldi. Halifenin emriyle Hâlid b. Velîd 12/634 yılında İran-Fars sınırları içinde olan Irak b6lgesindeki, Hire ve Enbar'ı aldı. 6rd6n, Filistin ve Suriye b6lgesine ordular sevk etti. Irak'taki fetihleri tamamlayıp şam'da ki İslam ordularına yardıma gelen Hâlid b. Velîd, şam'ı kuşattı. Kuşatmanın uzamasına rağmen şam, Hız. Ebu Bekir d6neminde alınamadı.¹⁸

Hız. 6mer d6neminde şam'ın fethedilmesiyle b6lgedeki fetihler tamamlandı. şam'ın fethinden sonra M6sl6manlar y6nlerini batıya-Mısır'a çevirdiler. 18/639 yılında Filistin ordu komutanı Amr b. As Mısır'a sefer d6zenlemek için halife Hız. 6mer'den izin istedi. Hız. 6mer “*Git, zafer yoldaşın olsun! Ancak Mısır'a varmadan benden mektup aldığın takdirde geri d6n*” diyerek şartlı olarak Mısır'ın fethine izin verdi.¹⁹

Amr b. As, 6rd6n ve Filistin topraklarını aldıktan sonra Sina yarımadasını geçerek Ariş'e geldi. Amr b. As'ın geri d6nmesi için Hız. 6mer'den gelen mektup Amr'a Ariş'te ulaştı. Artık Mısır topraklarına girdiği için geri d6nmedi.²⁰ 6nce 19/640 yılında Ariş'i,²¹ sonra Akdeniz sahilinde Mısır'ın kuzeyden kapısı²² durumunda olan Ferma'yı savaşarak ele geçirdi.²³ Oradan

¹⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târih-i Taberî*, Çvr. M.Faruk G6rtunca, 1-4, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007), 3: 228.

¹⁷ Sabri Hizmetli, *İslâm Târîhi*, (Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995), 327.

¹⁸ Ahmet b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, Çvr. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer yayınları, 2013), 137.

¹⁹ İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-zâhire*, 1: 5-6

²⁰ Bir başka rivayete g6re, Hız. 6mer, Amr b. el-As'a yazdığı mektupta, Mısır'a gitmesini emretti; Hız. 6mer'in mektubu Amr b. As'a Kaysariyye'yi muhasara sırasında ulaştı. Bkz. Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 243.

²¹ İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-Zâhire*, 1: 5-6.

²² Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 255.

²³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 243.

Bülbeys'i²⁴ aldıktan sonra Rumların üç askeri üssünden birinin bulunduğu Babylon²⁵ üzerine yürüdü. Burada bulunan kale Bizans imparatorluğunun elçilerinin kaldığı bir yerdi. Mısır Valisi Mukavkis, Amr'dan önce hazırlık yaptı. Kalenin kuvvetli oluşu ve askerlerin azlığından Amr b. As, Hz. Ömer'den askeri yardım istedi. Hz. Ömer sahabeden Ubâde b. Sâmit, Mikdâd b. Amr, Mesleme b. Muhalled ve Zübeyr b. Avvam komutasında on bin kişilik asker gönderdi.²⁶ Yedi ay süren muhasara ve hazırlıktan sonra Mısır 20/641 yılında fethedildi. Amr ve Mukavkis arasında yapılan görüşmelerden sonra haraç vergisi vermek, cizye ödemek ve halkın yerlerinde kalması şartıyla barış antlaşması imzalandı.²⁷

Mısır'ı feth eden Amr b. As halife Hz. Ömer'e mektup yazıp İskenderiye üzerine yürümek için izin istedi. Halifenin izin vermesinden sonra Amr, 21/ 641-642 yılında Bizans'ın İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri İskenderiye üzerine hareket etti.²⁸ Şehir kuşatıldı ancak Rum askerleri, İskenderiye'nin kapılarını kapattılar kuşatma başlayalı üç ay olmuştu fakat alınmamıştı. İskenderiye kalesinde kapıcılık yapan Rum, kendisine eman verilmesi halinde kalenin gizli kapısını göstereceğini söyledi. Gizli kapıdan kaleye giren Amr 21/642 yılında İskenderiye'nin fethini gerçekleştirdi.²⁹ Mısır'da yapılan antlaşmaya benzer antlaşma imzalandı.³⁰ İskenderiye'den sonra Amr, batı istikametinde fethi devam ederek Berka'yı aldı.³¹ Sonra Trablusgarp üzerine yürüdü. Bir aylık kuşatmadan sonra ciddi bir direnç olmadan 22/642-643 yılında Trablusgarp'ı aldı.³²

Amr b. As, Trablusgarp'ın fethinden sonra Hz. Ömer'e bir mektup yazarak daha batıdaki yerlerin fethi için izin istedi. Hz. Ömer, bu toprakların Müslümanlar için tehlikelerle dolu olduğunu ifade ederek Amr'ın teklifini geri çevirdi.³³

Hz. Osman (23-644/35-656) dönemine gelince Mısır'da fetihler devam etti. Halife, 27/647 yılında Mısır Valisi Amr b. As'ın Mısır'ın haraç gelirleriyle ilgili yetkisini alıp sadece idari işlerle; Âmiroğullarından Abdullah b. Sad b. Ebî Serh'i de (ö.36/656-657)³⁴ haraç

²⁴ Bülbeys, Suriye'den Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık bir mesafedir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 479.

²⁵ Babilon, Mısır, Fustat aynı yerin adıdır. (Yâkut el-Hamevî, I: 311-312). Fustad, Müslümanların fethi hazırlık süresinde kaldığı ve çadırlarının(Fustad) kurduğu yer olduğunda bu isim verilmiştir.(Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 243).

²⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 244; Taberî, *Târîh*, 3: 464-465.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2: 515; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 245.

²⁸ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 309.

²⁹ Şihabetin Ahmet b. Abdulvehhab en-Nüveyrî, *Nihayatu'l-ereb fi fununi el-edeb*, 1-34, (Beyrut, Daru'l-Kutüb, 2004), 28-29, 306; İbn Tağriberdi, *Nucumu'z-zahire*, 1: 20.

³⁰ İbnü'l Esîr, *Kâmil*, 2: 397.

³¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 256.

³² Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 252-254.

³³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 259.

³⁴ Abdullah b. Sad b. Ebî Serh, Hz. Osman'ın sütkardeşi olup Mekke'nin fethinde öldürülecekler listesindeydi. Hz. Osman'ın araya girmesiyle Peygamber onu affetmişti. İbnü'l-Esîr, III, 94; Bknz. Mustafa Fayda, "*Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV, 1998) 1: 130-131.

gelirleriyle görevlendirmek istedi. Amr b. As bunu kabul etmeyince halife tarafından Mısır valiliğinden azledildi ve yerine Abdullah b. Sad b. Ebî Serh atandı. Daha sonra Kuzey Afrika'da meydana gelecek fetihler Abdullah b. Sad b. Ebî Serh tarafından yapıldı.³⁵

Mısır'ın yeni valisi İfrikye'ye sefere çıktı. Ebu Serh, Trablusgarp'a karargâh kurduktan sonra Subeytula'yı muhasara altına aldı. Muhasara uzayınca halifeden yardım istedi. Halife Hz. Osman, Abdullah b. Zübeyr komutasında yardım gönderdi. Emrindeki askerlerle hızlıca hareket eden İbn Zübeyr, Ebî Serh'e katıldı. Yardımın coşkusuyla saldırıya geçen ordu karşısında yorgun düşen Bizans komutanı ve valisi daha fazla direnemedi ve yenildi. Ebî Serh, Subeytula'dan sonra stratejik öneme sahip Kafka şehrine gelerek burayı ele geçirdi³⁶

Hz. Osman döneminde kara savaşlarının yanında Abdullah b. Sad'ın valiliği döneminde denizlerde de savaşlar yaşandı. İfrikye'de kara savaşlarında elde edilen zaferler karşısında İmparator II. Kostans, büyük donanmayla harekete geçti. Bunun üzerine Şam valisi Muaviye b. Ebu Süfyan Abdullah b. Sad'a destek olmak amacıyla Şam'dan Mısır'a hareket etti. İslam ordusu ve Bizans 34/654 yılında karşı karşıya geldi. "Zatü's-Sevari" adı verilen deniz savaşı birkaç gün devam etti ve sonunda Müslümanların kesin zaferiyle sonuçlandı. Bu savaş Müslümanlara Kuzey Afrika'daki fetihlerin önünü açtı.³⁷

Abdullah b. Sad, Trablusgarp'tan İfrikye'ye (Tunus ve Çevresi) kadar ilerledi. Tanca'ya kadar olan bölgenin yöneticisi olan Rum Patriği Cercir'i hezimete uğrattı ve vergiye bağlayarak, Mısır'a geri döndü. Ele geçirilen bu bölge Hz. Ali ve Muaviye arasındaki mücadele esnasında elden çıktı.³⁸

1.2.3. Emevîler Dönemi

Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan fütuhât, Hz. Ömer yönetiminde Bizans ve Sasani İmparatorluğunun hâkimiyet alanları içinde devam etti. Hz. Osman döneminde devlet, en geniş sınırlarına ulaştı. Hz. Osman'ın son dönemi ile Hz. Ali döneminde iç meselelerle ilgilenildiği için fütuhât durdu. Muaviye b. Ebu Süfyan, hilafeti Hz. Hasan'dan devralıp tekrar birliği sağlayınca fetih hareketlerini başlattı.³⁹

Muaviye b. Ebu Süfyan, iç çekişmelerden dolayı Müslümanların kontrolünden çıkmış olan bölgede tekrar hâkimiyet kurmak için Kuzey Afrika cephesinde savaşmış komutanlara

³⁵ Belâzûrî, *Fütûh'l-büldan*, 259; Taberî, *Târîh*, 3: 543.

³⁶ İbnü'l Esîr, *Kâmil*, 3: 97.

³⁷ Taberî, *Târîh*, 3: 551-552.

³⁸ İsmail Yiğit, "Osman", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV 2007), 33: 438-439.

³⁹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, Çvr. Abdülhalik Bakır, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 250.

tekrar görev verdi. Bunlardan Mısır'a vali olarak atanan Muaviye b. Hudeyc, kaybedilen bölgeyi tekrar kontrol altına aldığı gibi bol ganimet elde etti.⁴⁰

Halife Muaviye b. Ebu Süfyan, vali Muaviye b. Hudeyc'i görevden alarak yerine Ukbe b. Nâfi'yi (ö.62/682) atadı. Ukbe b. Nâfi, Mağrib'in fethini gerçekleştirmek ve bölgeyi kontrol altında tutmak ve Bizans'ın saldırılarından da korunmak için sahilden uzak içerde bir yere 50/670-55/675 yılları arasında ordugâh şehri Kayrevan'ı kurdu. Yeni kurulan ordugâh şehrinde ikamet ile sık sık isyan eden Berberilerin kontrolü, fetihlerin kalıcılığı ve Mağribe yapılan seferlerde üst olması hedeflendi. Ukbe b. Nâfi'nin komutanlığı döneminde bölgenin yerlisi olan Berberilerin pek çoğu müslüman oldu.⁴¹

Muaviye b. Ebu Süfyan 50/670'da Mısır ve Mağrib valiliğine Mesleme b. Muhalled'i atadı. İbn Muhalled, Mağrib'in komutanı Ukbe b. Nâfi'yi görevden alarak yerine Abdullah b. Ebü'l-Muhacir'i atadı ve fetihleri o devam ettirdi.⁴² Muaviye döneminde dağılmış Mağrib bir araya getirildi ve yeni yerler fethedildi. Bu uygulamalara bakarak Kuzey Afrika'da planlı İslamlaşma hareketi Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde başladığı söylenebilir.⁴³

Muaviye b. Ebu Süfyan'nın vefatından sonra 64/683-684 yılında iktidara gelen Yezîd b. Muaviye, Ukbe b. Nâfi'yi tekrar İfrikıye valiliğine atadı. Fetih hareketlerine kaldığı yerden devam eden Ukbe b. Nafi, Kuzey Afrika'da Araplara karşı Bizans ve Berberileri itaat altına aldı.⁴⁴

Ukbe b. Nafi, sefer dönüşü düşmanları tarafından 62/682 yılında pusuya düşürülerek öldürülmesinden⁴⁵ sonra yerine 73/692 Hassan b. Numan el-Gassânî atandı. Abdülmelik b. Mervan (65-87/684-705 zamanında Hassan b. Nu'man el-Gassânî fetihleri devam ettirdi ve Kartaca'yı fethetti. Hassan b. Numan el-Gassânî'nin yerine İfrikıye valisi olan Musa b. Nusayr da bölgede İslam hâkimiyetini sağlayarak toprakları genişletti. Bizans ve Berberiler'e karşı bölgeyi tekrar kontrol altına aldı.⁴⁶

Tanca'yı fetheden Musa b. Nusayr, buraya azatlı kölesi Tarık b. Ziyad'ı vali olarak atadı.⁴⁷ Vali İbn Nusayr, Tanca ve civarını kontrol altına aldıktan sonra Kuzey Afrika'ya hâkim oldu. Afrika'nın karşısında bulunan İspanya'da karışıklığın olduğunu öğrenen vali bölgeye keşif için asker gönderdi. Olumlu haberlerin alınması üzerine Tarık b. Ziyad komutasında ordu Cebel-

⁴⁰ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 261.

⁴¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 261-262; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 472.

⁴² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 476; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 261-262.

⁴³ İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-zahire*, I: 159; Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.5, (İstanbul: TDV, 2007), 64-66.

⁴⁴ Belazuri, *Fütûhu'l-büldân*, 261.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 451-452.

⁴⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 321; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 309-310.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4: 252.

i Tarık boğazını geçerek İspanya'ya hareket etti. Böylece Mağrib, Endülüs'ün fethi için de üs haline geldi.⁴⁸

İfrikiye'nin siyasi kontrolü Müslümanların eline geçtikten sonra Ömer b. Abdülaziz (717-720) döneminde fetihlerin yerini sükûnet aldı. Bu olumlu durum İfrikiye'ye vali olarak atanan Haccac'ın azatlısı Yezîd b. Ebu Müslim döneminde sona erdi. Yezîd b. Ebu Müslim, Müslümanlardan alınmaması gereken cizye ve haraç vergisini almaya başladı. Berberiler arasında hoşnutsuzluğa sebep olan bu uygulamalar Yezîd b. Ebu Müslim'i öldürmeleri ile sonuçlandı.⁴⁹

Emevîler döneminde Mağrib tamamen fethedilmesine rağmen uygulanan politikalar Arap olmayan Müslümanları devletten uzaklaştırdı. Müslüman oldukları halde cizye, haraç vergisi alınması; atamalarda ve idarede göz ardı edilmeleri adeta ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmeleri doğuda İran ve Türklerin; batıda ise Berberlerin isyanına sebep oldu.⁵⁰

1.2.4. Abbâsîler Dönemi

Hilafet, Emevîler'den Abbasîler'e geçince devletin merkezi de Şam'dan Bağdat'a geçti. Abbâsîler, doğu tarafındaki olaylarla ve Bizans'la meşgul oldukları için Batıdaki olaylarla ilgilenmeye vakit bulamadılar. Özellikle Ebu Cafer el-Mansur döneminde Kuzey Afrika Hariciliğin merkezi haline geldi.⁵¹

127-128/745 yılında İfrikiye valiliğine atanan Abdurrahman b. Habib, Hilafet 132/753'de Abbâsîlere geçince valiliğe devam etti. Abbâsîler adına hutbe okuttu ve ilk iki halife Ebu'l-Abbas Seffâh (750-753) ve Mansur (754-775) döneminde görevde kaldı. Halife Mansur, 134/752'de isyanları bastırınca vali Abdurrahman'a giymesi için Abbâsîliğin alameti olan siyah elbise gönderdi. Abdurrahman, elbiseyi giymeyi ret ederek bağımsızlığını ilan etti. Mansur kardeşi İlyas'a ağabeyi Abdurrahman'ı öldürmesi karşılığında İfrikiye ve Mağrib valiliğini vaat etti. İlyas, Ağabeyi Abdurrahman'ı öldürmesiyle ortalık daha da karıştı. Üç yıl Kayrevan isyancıların elinde kaldı. Bunun üzerine Halife Mansur 143-144/761 yılında Mısır valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Huzai'ye İfrikiye'ye gitmesini emretti. el-Huzai İfrikiye'yi tekrar Abbâsî yönetimine almayı başardı.⁵²

İfrikiye vilayeti, merkeze uzak olduğu, Araplar ve Berberiler gibi farklı grupların, Sünniler ve Hâricîler gibi farklı mezheplerin çatıştığı bir yer olduğu için Halife Mansur sorunları

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, 4: 481.

⁴⁹ İbnü'l Esîr, *Kâmil*, 5: 101.

⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "*Berberiler*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV, 1992), 5: 478-483.

⁵¹ Hakkı Dursun Yıldız, "*Abbâsîler*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV, 1992), 1: 49-56.

⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24: 79.

çözmek amacıyla Emevîler döneminde de valilik yapan Ömer b. Hafs b. el-Muhelleb'i vali olarak atadı.⁵³

Bölgedeki en önemli sorunlardan biri de Hâricîlerdi. Hâricî ayaklanmalarının en önemlilerinden biri 151/768 yılında yaşandı. Harici Hatim el-İbazi, 130 bin kişilik taraftarıyla isyan ederek Kayrevan'ı kuşattı, vali Ömer b. Hafs'ı öldürdüler. Halife Mansur'un Bağdat'tan gönderdiği ordu isyanı bastırdı ve Haricilerden otuz bin kişi öldürüldü.⁵⁴

Ömer b. Hafs (ö. 154/771), Hariciler tarafından öldürüldükten sonra Yezîd b. Hatim vali atandı ve on beş yıl valilik yaptı. İfrikiye'yi sükûna kavuşturdu; bölge mimari, ekonomik ve sosyal açıdan en iyi dönemini yaşadı.⁵⁵

Yezîd b. Hatim sonra yerine atanan vali Rahv b. Hatim öldürülünce Hârûn er-Reşîd (786-809) bölgeye Herseme b. Ayen'i vali olarak atadı. Hersemen'in görevden ayrılıp Bağdat'a dönmesinden sonra karışıklıklar başladı. Peş peşe çıkan ayaklanmalar sonucu merkezi yönetimin hâkimiyeti azaldı. Bunun sonucu olarak Berberi ve Arapların idare ettikleri tam bağımsız gibi davranan devletler ortaya çıktı. Bunlardan en bilinenleri Midrariler, Rüstemîler, İdrîsîler ve Ağlebîler'dir.⁵⁶

1.2.4.1. Midrariler (155/772-296/909)

Sufriyye Haricileri tarafından uzak Mağrib'in güneyinde Sicilmase'de kuruldu. İsa b. Yezîd el-Esved el-Miknasi tarafından kurulan devlete bağımsızlığını Midrari lakaplı İsa b. Yezîd 140/757'de kazandı. Devlet ismini onun lakabından aldı. Halk, Miknaselilerden ve Berberi kabilelerden oluştu. Fâtımî devletinin ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdi ve oğlu Kâim önce Midrârîlerin başkenti Sicilmase'ye gelerek Fâtımîliğin fikri temellerini burada attı.⁵⁷

1.2.4.2. Rüstemîler (160/777-296/909)

İbâzi Haricilerinin Orta Mağrib'te kurdukları Rüstemîler önce Kayrevan'ı ele geçirdi. Abbâsîlerin büyük bir ordu sevk etmesi üzerine ardından devletin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem dava arkadaşlarıyla Kayrevan'dan Tahert bölgesine çekilerek burayı başkent yaptı.⁵⁸

⁵³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24: 79-80.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5: 483-485.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 5: 483-485.

⁵⁶ Muhittin Kapaşahin, "Ağlebîler", *İslâm Târîhi ve Medeniyeti*, 1-15, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018) 7, 28.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 37; Muhammed Suheyli Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, (Beyrut: Dar An Nafaes, 2007), 20-21.

⁵⁸ M. Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, s.23; M. Mahfuz Söylemez, *İlk Harici Devlet Rüstemiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fatültesi Dergisi, C.38, Sayı,01, 1998, 463.

İbâziyelerin kendi içinde yaşadıkları mezhep çatışması onları zayıflattı. 296/909 tarihinde İsmâîlî dâi Abdullah eş-Şîî tarafından ele geçirilen Rüstemîler, Fâtımîler tarafından yıkıldı.⁵⁹

1.2.4.3. İdrîsîler (172/789-375/985)

Hz. Hasan'ın sülalesinden gelen İdris b. Abdullah tarafından kurulan ilk Şîî devletidir. İdris, 169/785 yılında Medine'de çıkan Şîî ayaklanmasından kaçarak Mağrib'te Tanca şehrine geldi. Berberilerin desteği ile başkent Fas'ta kuruldu. II. İdris'in iktidarı döneminde Hâricîlere karşı sefer yapılmış devletin sınırları doğuda Cezayir'den, batıda Sus'a kadar genişlemişti.⁶⁰

Son tahlilde İdrisiler, Ehl-i Beyt mensublarının Abbâsiler'den kaçarak gizlice gittiği Mağrib'te Berberiler'e bağlı sunni kabilelerin desteğini alarak kurduğu bir devlettir. Bölgede Ehl-i Beyti temsilen iki asır ayakta kalmış olan İdrîsîler, Endülüs Emevileri ile Fatımîler arasında sıkışıp kalmış önce Endülüs Emevilerinin sonra da Fatımîlerin kontrolüne girmiş ve 375/985'te Fâtımîler tarafından yıkılmıştır.⁶¹

1.2.4.4. Ağlebîler (184/800-296/909)

Mağrib'te Abbâsîlerin gönderdiği valiler İbâzi-Haricilerle mücadele etmiş ve istikrar sağlanamamıştı. Hârûn er-Reşîd'in 184/800 yılında İfrikîye'yi İbrahim b. Ağlebî'yi atamasından sonra istikrar sağlandı ve babadan oğula Ağlebîler yönetiminde kaldı. Ağlebîlerin resmi başkenti Kayrevan olup idareciler Rakkade'de ikame ediyordu. Ağlebîler, siyaseten Abbâsîlere bağlı olmasına rağmen fiiliyatta bağımsız hareket ediyordu.⁶²

Berberilerden oluşan Ağlebî toplumunda Kutame kabilesi en kalabalık olanıydı. Kutameliler arasına gelip yerleşen Abdullah eş-Şîî İsmâîli mezhebinin propagandasını yaptı ve kendine taraftar edindi. 295/908'de başkent Rakka'yi ele geçirdi.⁶³

Harun er-Reşî'tin İbrahim Ağlebî'yi İfrikîye'ye vali atamasıyla başlayan Ağlebîler dönemi, halife Muktedir Billâh (296/909) döneminde İsmâîli Ubeydullah eş-Şîî'nin 296/909'da Ağlebî devletini yıkmasına kadar sürdü. Ubeydullah eş-Şîî'nin Ağlebîler yerine Fâtımî Devletini kurmasıyla Ağlebîlerin ve doğal olarak Abbâsîlerin buradaki 109 yıllık siyasi hâkimiyeti sona erdi.⁶⁴

⁵⁹ M. SuheylTakkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 26.

⁶⁰ M. SuheylTakkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 29.

⁶¹ Ahmet Muhtar el-İbâdî, *fit-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtumî*, Beyrut, ty, 228; Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Târîhi*, Trc. Neşet Çağatay,(Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964),1: 114; Mehmet Azimli, *“İdrisiler”, İslam Târîhi ve Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 7: 92.

⁶² İbâdî, *Fi Târîhi'l-Abbâsî*, 297.

⁶³ Fehat Deşrâvî, *el-Hulâfetü'l-Fâtumîyy Ebi'l-Mağrib*, Beyrut, 1994, 34.

⁶⁴ Muhittin Kapanşahin, *“Ağlebîler”, İslâm Târîhi ve Medeniyeti*, 7: 67.

1.3. ŞİÎ-İSMÂİLÎ MEZHEBİN OLUŞUMU

1.3.1. Halife Seçimi

Hiz. Peygamberin sağlığında Müslümanlar dini ve siyasi problemlerini Hiz. Peygambere arz ediyor, inen vahiyle ya da peygamberin kendi uygulaması ile sorunları çözülyordu. Bu dönemde Müslümanlar arasında bir fikir ayrılığı oluşmamıştı. Ancak, Hiz. Peygamber 6 Haziran 632'de vefat etti. Hiz. Peygamberin yerine kimin geçeceğine dair Kuran-ı Kerim'de bir hüküm yoktu ve yerine kimin geçeceğine dair Hiz. Peygamber de bir isim zikretmemişti. Vefatından hemen önce hastalığı sırasında birkaç defa vasiyetname yazma girişiminde bulunmuş kalem kâğıt istemiş fakat sonra yazdırmaktan vazgeçmişti. İslam tarihinde "kırtas hadisesi"⁶⁵ olarak kayda geçen bu olay Müslümanlar arasında halife seçimi konusunda kırılmalara sebep olmuştur. Şia, Gadir-i hum⁶⁶ ve Kırtas olaylarını hatta bazı kuran ayetlerini delil göstererek halifenin nas ve tayinle Hiz. Ali'nin hakkı olduğunu ancak bunun engellendiğini iddia etmiştir.⁶⁷

Hiz. Peygamberin cenazesi defin edilmeden ensarın en kalabalık grubunu temsil eden Hazrec kabilesi Benî Sâide gölgeğinde reisleri Sa'd b. Ubade'ye⁶⁸ biat etmek üzere toplandı. Sa'd burada yaptığı konuşmada "*Herkesin Hiz. Peygamberi terk ettiği, muhacirlerin onu koruyamadığı bir dönemde ona sahip çıktıklarını dolayısı ile halifeliğin Ensarın hakkı olduğunu*" açıkladı.⁶⁹

Ensarın halife seçimi için Benî Sâide'de toplandığını haber alan muhacirlerden Hiz. Ebu Bekir, Hiz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın buraya geldi ve yapılan müzakereler sonunda Hiz. Ebu Bekir ilk halife seçildi. Hiz. Peygamberden sonra hilafet devri başladı.⁷⁰

⁶⁵ Kırtas olayının anlatıldığı üç Hadisi şerif'te Hiz. Peygamberin vasiyet yazdıracağı belirtiliyor. Ancak hadislerden birinin rivayet zincirinde Hiz. Ömer'in ismi geçiyor. Şiiler, Hiz. Ömer'in isminin geçtiği rivayeti dikkate alarak, Hiz. Ömer'in Hiz. Peygambere vasiyetini yazdırmasına engel olduğunu iddia ediyor ve esas tartışma bu hadis üzerinde meydana geliyor. Hadis'te: Resulullah'ın vefatına neden olan hastalığı sırasında evinde Ömer b. el-Hattab ile birlikte bazı erkekler de vardı. Resulullah (sav) onlara, 'Bana (yazı malzemesi) getirin. Size benden sonra sapıtmayacağınız bir yazı yazdırayım' dedi. Hiz. Ömer, 'Resulullah'a hastalığı baskın gelmiştir (hastalığı ağırlaştırılmıştır). Yanımızda Allah'ın kitabı var. Allah'ın kitabı bize yeter' dedi. Bazıları da onu desteklediler. Bu konuda ihtilaf çıktı. Diğer bir kesim, 'Resulullah'a (yazı malzemesi) getirin. Size, bir yazı yazsın da hiç bir zaman yolunuzu şaşırmasınız!' dediler. Onların bu şekilde tartışmaları Resulullah'ın hoşuna gitmedi. Onlara yanından çıkmalarını emretti. Buhârî, Merda, 17, 7: 9); Müslim, Vasiyye, 5/22, 2: 1259.

⁶⁶ Hiz. Peygamber veda haccından dönerken Mekke Medine arasında Cuhfe yakınlarındaki Gadir Hum denilen bir yere geldiklerinde ashabını toplamış "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır" demiştir. Şiiler, Târîhe "Gadir Hum" olayı olarak geçen bu rivayeti, imametini Hiz. Peygamberin vasiyeti ile Hiz. Ali'nin hakkı olduğuna delil kabul etmektedir. (İbn Kesir, *el-Bidâye ven-nihâye*, (Beyrut: 1988), 5: 208-214).

⁶⁷ Buhârî, *Sahih*, 5: 9; Taberî, *Târîh*, 3: 186-7; Hasan Onat, *Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü*, I. Kur'an Sempozyumu, (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 422.

⁶⁸ Ebû Sabit, Sa'd b. Ubade b. Düleym b. Haris (ö. 14/635) Sa'd b. Ubade, Hazrec kabilesine bağlı Sâideoğullarının reisi olup ikinci Akabe biatında müslüman oldu. (Taberî, *Târîh*, 3: 339).

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 3: 332-3.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2: 301; Taberî, *Târîh*, 3: 333; Mehmet Azimli, *Hilafet ve Halifelik*, İslâm Kurumları Târîhi, Ed. Eyüp Baş, Ankara 2013, 56.

Sakîfe toplantısında Hz. Ebû Bekir'e biat edilirken Ali b. Ebû Tâlib'in niçin orada olmadığı ile ilgili farklı yorumlar oldu. Hz. Ali'nin, Peygamberin vefatıyla birlikte evine kapandığı, Peygamber'in teçhiz ve tekfini ile meşgul olduğu ve ayrıca Fâtıma'nın evinde toplanıp durum değerlendirmesi yaptığı ifade edilmektedir. Ali b. Ebû Tâlib'in, Ebû Bekir'e ne zaman biat konusundaki rivayetler de muhtelifdir.⁷¹

Hz. Ebû Bekir, ölümüne yakın sahabeden Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman ve Üseyd b. Hudayr, Talha b. Ubeydullah gibi bazılarının düşüncesini alarak kendinden sonra Hz. Ömer'in halife olmasını Hz. Osman'a vasiyet olarak yazdırdı.⁷²

Hz. Ömer kendisinden sonraki halifeyi belirlemeyip seçimi altı kişilik bir şuraya bıraktı. Abdurrahman b. Avf başkanlığında toplanan şura Hz. Osman'ı halife seçti ve devamında yeni halife halktan biat aldı.⁷³

Hz. Osman döneminde de fetihler devam etti, sınırlar genişledi, yeni topraklar fethedildi, yeni insanlar İslam'a girdi ve zenginlik arttı. Fethedilen bölgenin kültürü ve yaşamı Müslümanları etkiledi. Hz. Osman'ın iktidarının ikinci altıncı yılında Ümeyyeoğullarına mensup egemen ve iktidar nimetlerinden istifade eden bir sınıfın oluşması, muhalif bir kesimin oluşmasına nihayetinde Hz. Osman'ın şahadetine sebep oldu.⁷⁴

Hz. Osman'ın 35/656 yılı zilhicce ayında karşı karşıya kaldığı olaylar sonucu hayatını yitirmesiyle, Müslümanlar arasında saflar ayrılmış, iktidar mücadeleleri başlamış ve daha önce karşılaşılmayan bir istikrarsızlık baş göstermiştir.⁷⁵

Hz. Osman'ın şehadeti ile boşalan hilâfet makamı için Muhacir ve Ensar'dan, aralarında Talha b. Ubeydullah ve Zubeyr b. Avvâm'ın bulunduğu kalabalık bir grup Hz. Ali'ye halife olması gerektiğini, ondan başkasına razı olmayacaklarını söylediler. Hz. Ali 36/656-7 yılında halife seçilerek kendisine biat edildi. Hz. Ali, Muhacir'in, Ensar'ın ve bununla beraber Hz. Osman'ın katillerinin de biatını alarak halife oldu. Halife olur olmaz Hz. Osman'ın katillerini talep eden, Hz. Aişe'nin de içinde olduğu bir grupla karşı karşıya kaldı. 36/656 yılında yapılan Cemel savaşında Hz. Ali taraftarları galip geldi. Böylece düşüncedeki bölünme fiiliyata dönüşmüş oldu.⁷⁶

Diğer yandan Hz. Ömer döneminde Şam valiliğine atanan Muâviye b. Ebû Süfyân Hz. Osman döneminde Suriye'nin genel valisi olmuş ve halifeye yakınlığından dolayı rahat hareket

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2: 302; Mehmet Atalan, *Hz. Peygamberin Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları*, (Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9: 2, 2004, ss.55-56), 59.

⁷² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2, 389-390; Taberî, *Târîh*, 3: 408.

⁷³ Taberî, *Târîh*, 3: 532-534.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 156.

⁷⁵ Casim Avcı, "*Hilafet*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedis, (İstanbul, TDV, 1998), 17, 546-533

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 195-196; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 225; Taberî, *Târîh*, 4: 30.

etmişti. Hz. Osman'ın şehadetinin ardından halife seçilen Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın kanının alınması şartı ile biat etmişti. Hz. Osman'ın katillerinin kendisine teslim edilmediği gerekçesiyle Hz. Ali'ye karşı gelmiş ve iki grup 36/657 yılının sonlarında Sıffin'de karşı karşıya gelmiştir. Bu savaş aynı zamanda Hz. Peygamberden sonra devlet otoritesini sağlamaya çalışan halife ile iktidarı ele geçirmeyi isteyen devletin bir valisi arasında yaşanan çatışmaydı. Şam valisi Muâviye savaşta yenilgi anında, Amr b. As'ın teklifiyle sonucun hakeme havale edilmesini teklif etti. Ancak hakem olayından bir sonuç çıkmadı. Sıffin savaşının bu şekilde sonuçlanması, Muaviye ve Hz. Ali taraftarları dışında Hariciler⁷⁷ adı verilen üçüncü bir topluluğu ortaya çıkardı.⁷⁸

Hz. Ali'nin dört buçuk yıllık iktidarı 40/661'de Haricilerin⁷⁹ onu şehit etmesiyle sona erdi. Rivayete göre Ali b. Ebî Talib ölüm döşegindeyken kendisinden sonra oğlunun halife olması sorulduğunda : "*Oğlun Hasan'a biat edelim mi ?*" O ise, "*Sizden ne bunu isterim, ne de sizi bunu yapmaktan men ederim. Kendi kararınızı kendiniz verin*" diye cevap vermiştir.⁸⁰

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) halifelige gelişi dört halifenin seçilme usullerinden farklı bir şekilde gerçekleşti. Daha önceki halife seçimlerinde ilk Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in (sav) yakın arkadaşlarından olma ve istişare ile seçilme esasları geçerliken, Muâviye siyasi mücadele sonunda devlet başkanlığını elde etti. Muâviye hayattayken geçmiş halifelerin seçiminde takip edilen şura uygulamasından vazgeçerek kendinden sonra halife olması için oğlu adına biat aldı. Dolayısıyla Müslümanların tarihinde saltanat sistemini gerçekleştiren ilk devlet adamı Muaviye oldu.⁸¹

Muâviye b. Ebû Süfyân'nın ölümünün ardından oğlu Yezîd b. Muâviye 61/680 yılında iktidara geldi. Küfe'deki Hz. Ali taraftarları, Hz. Hüseyin'e yazdıkları mektuplarda halife olması için kendisine destek vereceklerini vaat etmeleri üzerine Hz. Hüseyin Küfe'ye hareket etti. Fakat Kerbela'da Emevî güçleriyle yaptığı mücadelede şehit edildi. Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin 61/680 yılında öldürülmesi, İslam tarihinde büyük kırılmalara sebep oldu.⁸²

⁷⁷ Haricilik, Hz. Ali ile Muaviye arasında yapılan Sıffin Savaşı'ndan (37/657) sonra sonuç hakeme bırakılınca, Hz. Ali'ye isyan edip büyük günah işleyenlerin dinden çıkacağını ve günah işleyen devlet başkanına itaat edilmeyeceğini iddia eden bu nedenle daha sonra Hz. Ali'yi de şehit eden gruptur. (Bknz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 341-349)

⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhi Halife b. Hayyât*, Çevr. Abdulhalık Bakır, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 226-230; İrfan Aycan, "*Muâviye b. Ebû Süfyân*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedis, (İstanbul, TDV, 2005) 30: 332-334.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 341-349.

⁸⁰ Taberî, *Târîh*, 3: 91.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, 3: 91-93.

⁸² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4: 49-50; Taberî, *Târîh*, 4: 95.

1.3.2. Şii-İsmâilî Fırkanın Oluşumu

Arapça bir kimseyi desteklemek, yayılmak ve bir şeyi tasdik etmek anlamında ki “ş-y-a” kökünden gelen Şia kelimesi; isim olarak “*tarafdar, partizan, yardımcı, bir işi gerçekleştirmek üzere birinin etrafında toplanmış zümre ve topluluk*” ayrıca “*fırka ve topluluk*” anlamlarına gelmektedir.⁸³

Şiîlik, Hz. Ali'nin imametinin nas ve tayinle olduğunu, imametini Ali evlatlarınca yürütüleceğini ve kıyamete kadar onun soyundan devam edeceğini, imamların büyük ve küçük günahlardan korunduğunu, imametinin dinde toplumun tercihine bırakılmayacak temel bir rükün özelliği taşıdığını kabul edenlerin oluşturduğu guruptur.⁸⁴

Şia, imamlıkla halifeliği birbirinden ayrı tutarak; İmam'ın masum ve Benî Hâşim'den ve Hz. Ali neslinden olmasını şart koştu. Onlara göre halifelik ve imamlık Hz. Ali ile büyük oğlu Hz. Hasan'da toplanmış olup; Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman halife olup imam değildir.⁸⁵

Aşırı fırkaları bir kenara bırakırsak her grubun kendine ait dini ve siyasi anlayışı olmakla beraber genel anlamda Şiîlik; Zeydiyye, İsmâîliyye ve İmamiyye olarak üç ana yapıya ayrıldı.⁸⁶

Konumuz olan İsmâîlî fırka mensupları farklı bölgelerde farklı kimlik ve şekillerde kendilerini takdim ettikleri için onlara nispet edilen pek çok isim bulunmaktadır. Cafer es-Sâdık'ın büyük oğlu İsmail b. Cafer es-Sâdık'a nispetle İsmâîliyye diye isimlendirilmiş ki bu en bilinen isimdir.⁸⁷

Şiî rivayetlerine göre Ca'fer es-Sâdık (ö.148/765) ölümünden önce imameti büyük oğlu İsmail'e bırakacağını belirtti. İsmail henüz babası hayattayken 144/762'de vefat etti. Bir rivayete göre de kadın ve içkiye düşkün olmasından dolayı imamet görevi kendisine verilmedi.⁸⁸

İsmâîlîlik, Şiîliğin altıncı imamı Cafer es-Sâdık'ın vefatından sonra imamete küçük oğlu Musa Kâzım'ın(ö.183/799) değil, büyük oğlu İsmail'in ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğunu savunanların oluşturduğu mezheptir. Hicri II. asrın ortasında Şiî-İsnâaşeriyye mezhebinden, ana gövdeden, ayrılalar Cafer es-Sâdık'ın oğlu İsmail'in düşüncesi etrafında “İsmâîlîlik” isimli yeni mezhep oluşturdu.⁸⁹

⁸³ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arap*, ş-y-a md. (Beyrut: 2000), 8: 188.

⁸⁴ Nevbahti, Ebu Muhammed el- Hasan b. Musa, *Fırakü's-Şia*, (Beyrut, 2012), 51-53; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Târîhi*, (Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 2016), 284-285.

⁸⁵ Neşet Çağatay, *Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), 67-68

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3: 478-490.

⁸⁷ Ayrıca bu fırkaya, Batniyye, Karmatiyye, Talimiyye, Seb'iyye ve Fâtımîyye de denilmiştir. Bkz. Nevbahti, *Fırakü's-Şia*, 119; H.İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Târîhi*, 304-305.

⁸⁸ Mustafa Öz-Mustafa Muhammed Eş-Şek'a, “İsmâîlîlik”, Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV, 2001) 23: 128-133.

⁸⁹ Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Târîhi*, 303.

İsmail'in imametini ileri sürenler arasında “*Halis İsmaililer*” diye anılan küçük bir grup, onun ölmediğini ve imam olarak zuhur edeceğini iddia ederken; çoğunluk İsmail'in öldüğünü ve imametini oğlu Muhammed'e geçtiğini ileri sürmüş, bunlardan ilki ortadan kalkarken asıl İsmâilîyye'yi ikinci grup temsil etti.⁹⁰

İsmailîler, Cafer es-Sâdık'ın ölümünden sonra, Fâtımîliğin kurucusu Ubeydullah el-Mehdi'nin(296/908) Kuzey Afrika'da ortaya çıkışına kadar gizlenmeyi(setr dönemi) sürdürdüler. İsmailîler, Muhammed el-Mektum'dan sonra Abdullah el-Vefi, Ahmed b. Abdullah et-Tâkî ve Hüseyin b. Ahmed er-Râdi'nin imam olduğunu ve görevin kesintisiz devam ettiğini iddia ettiler. Ancak bu imamların gerçek mi tarihi şahsiyet mi oldukları belli değildir.⁹¹

Abbâsî halifesi el-Mehdi'den (775-785) Hârûn er-Reşid (786-809) dönemine kadar mezhebin başında kalan oğul Muhammed b. İsmail mezhebi tanzim etti. Bu dönemde Meymûn b. Deysân el-Kaddâh⁹² mezhebe girdi ve hüccet makamına kadar ulaştı. Fâtımîlerin nesebini Hz. Ali'ye dayanmadığını savunanlar, nesebin Meymûn b. el-Kaddâh'a dayandığını iddia ettiler. Meymûn el-Kaddâh'ın vefatından sonra oğul Abdullah b. Maymun mezhebin başına geçti, dağınık İsmailîleri bir çatı altında toplayarak ve mezhebe yön verdi.⁹³

On birinci imam kabul edilen Ubeydullah'ın 297/910 yılında mehdî sıfatıyla zuhur edip Kuzey Afrika'da Fâtımî Devleti'ni kurmasıyla klasik İsmailî doktrini yerine Fatımî doktrini kendini göstermeye başladı.⁹⁴

1.4-FÂTİMÎLER DEVLETİN KURULUŞU

1.4.1. Nesepleri

Hanedan adını Hz. Fatıma'dan alır. Kurucuları Hz. Fâtıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia ederler. Kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî'den dolayı “Ubeydîler” diyenlerde vardır.⁹⁵ Bu isimlendirmeyi daha çok el-Mehdinin soyunun Ehl-i Beyt'ten gelmediğini iddia eden Sünniler kullanmaktadır.⁹⁶

⁹⁰ Nevbahti, *Fırakü's-Şia*, 116; Ferhat Daftary, *İsmâilîler*, Trc. Erdal Toprak, (Ankara: Doruk Yayınevi, 2005), 144.

⁹¹ Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, “*İsmâilîyye*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,23: 128-133.

⁹² İran asıllı Meymûn b. Kaddâh, İslâm'a sonradan girmiş, Bâtîni fikirleri İslâm'a ilk sokan ve amacı tekrar Pers devleti kurmak olan kişidir.(İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 29-30, Mustafa Öz, “*Meymûnel-Kattah*,” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara, TDV Yayınları, 2004), 29: 505.

⁹³ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*,55.

⁹⁴ Mustafa Öz, “*Şia*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.39, (İstanbul; TDV Yayınları, 2010), 121-123.

⁹⁵ Philip K. Hitti, *İslâmTârîhi*, Çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2: 990.

⁹⁶ Mehmet Azimli, *İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdi ve Fâtımî Halifeliği Üzerine Değerlendirmeler*, DÜİFD, Diyarbakır, 2005, Sayı, I, 7: 60.

Fâtımîlerin meşruiyetlerinin temeli olan nesepleri, tartışma konusu olmuştur. İhtilafın temelinde Fâtımîlerin nesebi konusunda görüş birliğinin olmamasıdır. Bunun nedeni Cafer es-Sâdık'tan (ö.148/765) devletin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî'ye kadar olan imamlar isim ve kimliklerini gizli tutmuşlar ve bir buçuk asırdan fazla onlarla ilgili net bilgiye ulaşılamamış olmasıdır.⁹⁷

Ubeydullâh'ın ortaya çıkmadan önceki soyu ve ismi ile ilgili farklı rivayetler vardır. Bazıları onun nesebini Hz. Ali'ye ulaştırırken, bazıları da putperest veya Mecusi olan Deysan'a, diğer bazıları da Yahudi asıllı Hadad veya Meymûn el-Kaddâh'a dayandırmaktadır. Nesebini Hz. Ali'ye dayandıranlar da nesep zinciri konusunda birlik içinde değildir. Şia kaynaklarının kahir ekseriyeti Ubeydullah el-Mehdinin nesebini Cafer es-Sâdık'a dayandırmaktadır.⁹⁸

Fâtımîlerin nesebi konusundaki tartışmalar Abbâsi Halifesi Kadir-Billâh döneminde başlamıştır. Halife, Bağdat yakınlarında hutbelerin Fâtımî halifeler adına okunduğunu duyunca, Fâtımîlerin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî el-Mehdi'nin nesebinin Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya dayanmadığını ispat için ilim adamlarını toplayarak bir rapor ilan etmelerini istedi. Fâtımîlerin nesebinin Hz. Ali'ye dayanmadığını ispat için hazırlanan rapor, hutbelerde okutuldu ve Fâtımî devletinin meşruiyetinin temeli olan nesebi inkâr edildi.⁹⁹

Fâtımîlerin nesebini Hz. Ali'ye nispet etmeyenler, kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî'nin nesebini aslen İranlı asıllı zahiren Müslüman, aslında putperest Meymûn el-Kaddâh'a dayandırmaktadırlar. Meymûn el-Kaddâh, sonradan davaya katılmış ölünce yerine oğlu Abdullah el-Kaddâh geçirir. Abdullah'ın Ahmet, Hüseyin ve Ali adlı üç oğlu vardı. Bunlar davanın merkezinde çalıştılar. Vefatlarından sonra dava, Hüseyin'in oğlu Said'e kaldı. Abdullah ismini alan Said, Hz. Ali soyundan geldiğini ve Mehdi olduğunu ilan etti. Bu şahıs, Kuzey Afrika ya giden ve Fâtımî devletini kuran Ubeydullâh el-Mehdî'dir.¹⁰⁰

Fâtımîlerin nesebinin Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya dayandığını iddia edenler ki Şia mezhebine mensup tarihçilerin çoğu Ubeydullah'ın nesebini, Ubeydullâh el-Mehdî b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık şeklinde sıralamışlardır.¹⁰¹

Fâtımîlerin soyunun Hz. Ali'ye dayandığını kabul eden Sünni âlimler arasında İbn Haldun ve İbnü'l-Esir'i de görmekteyiz. İbn Haldun Fâtımîlerin soyunu reddeden rivayetlerin ve tarihçilerin Abbâsî iktidarına yaranmak amacıyla bunu savunduklarını söyler. İbn Haldun,

⁹⁷ E. Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 130; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, (Ankara: Türk Târîh Kurumu, 2018), 29.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 8: 25-28; Makrizî, *İttiâz*, 1: 25-28.

⁹⁹ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 8: 26; Mehmet Azimli, *İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdi*, 62.

¹⁰⁰ İbâdî, *fit-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, 223; M. SüheylTakkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 55-56.

¹⁰¹ Eymen Fuat Seyyid, "Fâtımîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV, 2001) 9: 237-240.

Fâtımîlerin soyunun Ehl-i beyte dayandığını, aksi görüşlerin Abbâsîlerce ortaya atılıp devrin ilim adamlarına imzalatıldığını söyler.¹⁰²

Açıklamalardaki karışıklık Meymûn el-Kaddâh isminden kaynaklanmaktadır. Abdullah b. Meymûn el Kaddâh, Muhammed b. İsmail'in oğlu Abdullah için kullanılan kod addır. Zamanla kod adları bilmeyenlerin kulağına ulaşan bu isimler gerçek isim zan edildi. Abdullah b. Meymûn olarak anılan Abdullah b. Muhammed, kasten ya da yanlışlıkla, bir erken dönem Şîh hadisçisi olan Abdullah b Meymûn el Kaddâh ile karıştırılmıştır.¹⁰³

Son tahlilde Abbâsîlerin baskılarından dolayı kimliğini gizleyen dâiler Meymûn ve Said gibi takma ad kullanmışlardı. Bir de Hz. Ali neslinden gelecek bir devlet Abbâsîlere rakip ve meşru bir devlet olacaktı. Bu sebeple Fâtımî devletini kuranların nesebi merak konusu olmuş ve nesepleri üzerinde farklı tartışmalar olmuştur.¹⁰⁴Fâtımîlerin nesepleri konusuna geniş yer ayıran çağdaş yazarlardan M. Süheyl Takkuş:

*Kişinin nesebi şerefiyle ilgili bir meseledir. Soyları ister Ali b. Ebî Talib ve Hz. Fatıma'ya dayansın, ister İsmail b.Cafer es-Sâdık'a dayansın, isterse Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'a dayansın; iki buçuk asırdan fazla süren dönemde siyasi ve kültürel faaliyetlerine bir hanel getirmez demektir.*¹⁰⁵

1.4.2. Kuruluşu

Emevîlerden sonra kurulan Abbâsîler, Şîhlerin imam tanıdıkları Hz. Ali neslini sıkı takip etmeye başladı. Bu takipten Şîh-İsmâîlîler de payını aldı.¹⁰⁶ Şîh-İsmâîlîler Suriye'nin Hama ve Selemye kasabasına gelerek buraya kendilerine merkez edinmişlerdi. Abbâsîler baskıyı artırınca davasını yaymak için İsmâîlîler yer altına çekilmiş ve siyasî bir partiden ziyade illegal bir örgüt tarzında faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardı.¹⁰⁷

İsmâîlîyye mezhebi imamaları, iyi yetişmiş dâilerini, Bağdat'tan uzaklaştırarak Mağrip, Yemen, Fas ve Mısır'a gönderdi. Fâtımîler dağılan dâilerin çalışması sonucu kuruldu. 762/763 yıllarında İfrıkıye giden dâi Ebu Süfyan, Meracenne bölgesinin Tala isimli köyüne; İbn Hulvan ise Kısıliyye şehrinin güneyindeki en-Nazur denilen yere yerleştiler. Her ikisi burada evlendiler ve bölgelerine mescit inşa ettiler. İlim ve ibadetle meşgul oldular. Çevredeki kabilelerden gelenlere Ehl-i Beyt'in faziletlerini anlatılar. Böylece Ebu Süfyan, Mermâcenne ve el-Urbus

¹⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, Yayına Haz. Arslan Tekin, (İstanbul: İlgi Yayıncılık,2013), I: 40; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 25.

¹⁰³ Daftary, *İsmâîlîlik*, 174-175.

¹⁰⁴ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 33.

¹⁰⁵ M.Süheyl Takkuş, *Târîhu'l- Fâtımîyyun*, 62.

¹⁰⁶ Neşet Çağatay, *Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,1960), 67.

¹⁰⁷ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti*, 34.

şehirleri yöresinde, el-Hulvâni ise Kutame kabilesinden çok sayıda Berberî'yi kendi mezheplerine dâhil ettiler.¹⁰⁸

Ebu Süfyan ve İbn Hulvan ölünce Yemen'de bulunan baş dâi İbn Havşeb onların yerine Ebu Abdullah eş-Şîf'yi görevlendirdi ve ona maddi destek sağladı. Onu göreve gönderirken “Mağrib’te Kutame arazisini, Ebu Süfyan ve İbn Hulvan ekti, harmanı kaldırmak sana kaldı. Haydi, kalk oraya git”¹⁰⁹ dedi.

Küfe'den Mağrib’e giden dâi Ebu Abdullah eş-Şîf, burada çalışmış etrafında toplanan Berberiler günden güne çoğalmaya başlamıştı. Bölgede hüküm süren Ağlebî devleti hükümdarı II. İbrahim, Abdullah'ın durumundan şüphelenmiş ve üzerine asker göndererek etrafındakileri dağıtmıştı. II. İbrahim'in ölümü ve yerine geçen oğlunun katlinden sonra iktidara gelen III. Ziyâdetullah devlet işleri ile ilgilenmedi. Bunu fırsat bilen Abdullah eş-Şîf, Mehdi'nin Mağrib’te ortaya çıkacağını, keramet izhar edeceğini, ona inananların mesut olacağını ve bu günlerin de yakın olduğunu ilan ederek halkı beklenen mehdiye davet etti.¹¹⁰

Fâtımî devletinin kurulması ile sonuçlanacak süreci Abdullah eş-Şîf üç aşamada gerçekleştirmiştir. Bunların ilki Kutame kabilesi ile tanışıp kaynaşmak ve onlar içinde itibar edilen birisi olmak; ikinci aşama ise askeri faaliyetler olup zayıf Ağlebî Devleti’ni yıkarak kendine ait bir yapı oluşturmak; üçüncü aşama ise o sırada Suriye'nin Selemiye şehrinde bulunan Ubeydullah el-Mehdî'yi Mağrib’e getirip devleti kurmaktır.¹¹¹

Ebû Abdullah eş-Şîf davete Hicaz’da hacılarla buluşarak başladı. Kutamelilerden hacca gelenlerle tanıştı onlara kendini sevdirdi. Hac dönüşü onlarla memleketlerine gitti. eş-Şîf, amacının ilim öğretmek olduğunu belirtmiş ve insanların verdiği yardımları da kabul etmemiştir. Daha önce bölgeye gelen Ebu Süfyan ve İbn Hulvan'ın müjdelediği beklenen kişi olduğunu söylemiştir. Onun bu davranışı itibarını artırmış ve birinci aşamayı tamamlamıştır.¹¹²

İkinci aşamada dağınık olan kabileleri bir araya getirerek askeri eğitim vermiştir. Abbâsîlere bağlı Sünni Ağlebîler, dâilerin fetih hareketlerini nazarı dikkate almamıştı. Fırsatı değerlendiren eş-Şîf, Mağrib’ten Kayrevan’a olan bölgeye sahip oldu ve Ağlebîlerin bölgedeki gücünü kırdı.¹¹³

Ebû Abdullah eş-Şîf, Mağrib’e yerleştiğinde üç aile tarafından idare edilen üç ayrı devlet vardı. Mağrib’ul-Aksa’da (Fas) İdrîsîler devleti, Mağribu’l-Evsatta Rüstemîler

¹⁰⁸ el-Markizî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed, *İtti’âz el-hunefâ bi-ahbâr el-eimme el-Fâtımîyyin el-hulefâ*, 1: 54; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımîyye*, 45-46.

¹⁰⁹ Markizî, *İttiâz*, 1: 55.

¹¹⁰ Neşet Çağatay, *Fâtımîler Devletinin Kuruluşu*, 69.

¹¹¹ Yunus Emre Aydın, *Fâtımîlerin Kuruluşunda Kutame Kabilesinin Rolü ve Mağrib’te Fâtımî-Kutame İlişkileri*, (Anasay Dergisi, yıl, 2, sayı, 3), 87.

¹¹² İbnül-Esir, *Kâmil*, 8: 450-451; Yunus Emre Aydın, *Fâtımîlerin Kuruluşunda Kutame Kabilesinin Rolü*, 87.

¹¹³ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Târîhi*, (İstanbul: TürkTarih Kurumu, 2010), 18.

Devleti ve İfrıkiyye’de Ağlebîler devleti bulunuyordu. Bunlardan İdrîsîler, Hasani koluna mensup Şîf devletiydi. Bu bakımdan İsmâîlîyye mezhebinin yayılması için uygun bir yer değildi. Rüstemîler ise Harici olup İsmâîlîyye mezhebine mukavemet eden bir düşünceye sahipti. Ağlebîler ise hilafeti gasp eden Abbâsîlere tâbi bir devlet olup İsmâîlî mezhebin yayılması için daha müsaitti.¹¹⁴

Mevcut şartlardan ve bölgedeki mezhepsel karışıklıklardan istifade eden dâi Ebu Abdullah eş-Şîf, Kutame kabilesini Ağlebîler’e karşı kışkırttı. Halkın güvenini kazanan Ebu Abdullah eş-Şîf, Ehl-i Beyt’ten adı anılmayan, beklenen mehdi adına biat alarak Şîf-İsmâîlî fikirleri Kutameliler arasında yaydı.¹¹⁵

Şartlar olgunlaşınca dâi Ebu Abdullah eş-Şîf üçüncü aşamaya geçerek Suriye’nin Selemye beldesinde oturan Ebû Abdullah eş-Şîf’yi Mağrib’e davet etti. Abbâsîlerin engellemelerine rağmen Ubeydullah el-Mehdî’nin 297/909 yılında Rakkade şehrine geldi.¹¹⁶

Dâi Ebu Abdullah eş-Şîf’nin çalışmaları semeresini vermiş, devletin oluşumu ve kuruluşu Berberi bir kavim olan Kutameliler içersinde oluştu. Cafer es-Sıddık’tan 150 yıl sonra, dâilerin gizli saklı dâilerin yürüttükleri davet, ete kemiğe bürünerek Fâtımî devleti 297/909 yılında Rakkade şehrinde kuruldu.¹¹⁷

1.5. HÂKİM-BİEMRİLLÂH ÖNCESİ FÂTİMÎ HALİFELERİ

1.5.1. Ubeydullâh el-Mehdî (297-332/909-934)

Ubeydullâh el-Mehdî, İsmâîlî bir geleneğe mensup tarihte ilk Şîf halife, Fâtımî devletinin kurucusu ve ilk halifesidir. Ubeydullâh, ismini dönemin diğer dâileri gibi müstear isim olarak kullandığı belirtilir.¹¹⁸

Ubeydullâh el-Mehdînin tam seçeresi, Ebu Muhammed Abdullah b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sâdık’tır. 259-260/873-874¹¹⁹ yılında Hüzistan’ın Asker Mükrem şehrinde doğmuş olup babasıyla birlikte önce Basra’ya sonra Suriye’nin Selemye şehrine gitti. Babasının ölümü üstüne amcası Ebu Ali el-Hâkim’in himayesine girerek onun kızıyla evlendi.¹²⁰

¹¹⁴ Ferhat Dışravi, *el-Hilafetü'l-Fâtımîyye*, 86.

¹¹⁵ Ferhat Dışravi, *el-Hilafetü'l-Fâtımîyye*, 88.

¹¹⁶ Neşet Çağatay, *Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri*, 67.

¹¹⁷ Antâkî, Yahya b. Said b. Yahya, *Târîhu'l-Antaki*, (Trablus-Lübnan: yy, 1990)65; Yunus Emre Aydın, *Fâtımîlerin Kuruluşunda Kutame Kabilesinin Rolü*, 89.

¹¹⁸ Philip K. Hitti, *İslâm Târîhi*, 2: 990; Ferhat Dışravi, *el-Hilafetü'l-Fâtımîyye*, 182; Mehmet Azimli, *İlk Şîf Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği*, DÜİFD, Sayı, I, 2005, C.7: 60.

¹¹⁹ Markizî, *İttiâz*, 1, 29; Yahya b. Said b. Yahya el-Antaki, *Târîhu'l-Antaki*, (Trablus-Lübnan: 1990), 105.

¹²⁰ Antâkî, *Târîh*, 105; Makrizî, *İttiâz*, 1: 29.

Fâtımî imamı Ubeydullâh, Selemye şehrinde ikamet ederken Abbâsîlerin ve Karmatilerin baskısı altında kaldı ve 289-290/902 tarihinde Selemye'yi terk etti. Bir taraftan da İfrikiye'deki gelişmeleri takip etti. Orada meydana gelen olumlu gelişmelerden dolayı bazen gizlenerek, bazen bir tüccar olarak, bazen de taraftarlarının korumasında Trablus'a sonra uzak Mağribe daha sonra da Sicilmase şehrine geldi. Burada ev kiraladı şehrin valisiyle irtibat kurdu ve kendini ticaret adamı olarak tanıttı. Tehlikeli biri olduğu konusunda şikâyette bulunuldu ve oğlu Kâim ile birlikte ayrı ayrı yerlerde ev hapsine alındı.¹²¹

Dai Ebû Abdullah eş-Şîf, Ubeydullâh el-Mehdî'yi ev hapsinde tutan Ağlebîler'i yendikten sonra büyük bir ordu ile Sicilmase'ye yöneldi ve Ubeydullâh'ı ev hapsinden kurtardı, sevinçle yanındaki dâilere: “*İşte bu kişi, benim ve sizin mevlasıdır. İşlerinizin sahibi, zamanın imamıdır. Müjdelenen ve beklenen mehdidir*”¹²² dedi.

Özgürlüğe kavuşan Ubeydullâh için çadır hazırlandı. Kılıç kuşandı, süslü elbiseler giydi ve tebrikleri kabul etti. “*Emiru'l Müminin*” sıfatı aldı. Abdullah eş-Şîf ile Ubeydullah'ın geldiği haberi Kayrevan'a ulaşınca hazırlıklar başladı. Ubeydullah el-Mehdi için yapılan tören ve karşılama eşliğinde, 20 Rebûlahir 297/ 6 Ocak 910 tarihinde Fâtımîlerin ilk halifesi sıfatıyla otuz beş yaşında Rakkade'ye giderek saraya yerleşti.¹²³

Ebu Abdullah eş-Şîf refakatinde Ubeydullâh el-Mehdî'nin huzuruna gelen kabile başkanları, ordu mensupları, şair ve din adamları bağlılıklarını arz ettiler. Ubeydullâh el-Mehdî'ye iş olarak bir sicil yayınlarak Cuma günü hutbelerde Hz. Muhammed'e salât ve selam getirildikten sonra Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve onların neslinden gelen imamlara dua yapılmasını emretti.¹²⁴

Yıllar boyu süren mücadeleler sonucunda kurulan Fâtımî devletinin temel amacı İsmâîlî düşüncüyü hayatı geçirmektir. Bu düşünceye göre Ehl-i Beyt, müslümanların lideri ve manevi olarak Hz. Peygamberi temsil etmektedirler. Ubeydullâh el-Mehdî şu üç hususu hayata geçirmeye çalıştı. Hz. Ali sahabenin en faziletlisi, teravîh namazı bidat ve Kur'an'da kıyas'ın değil, tefsir ve tevil'in geçerli olduğudur.¹²⁵

Ubeydullah yeni kurulan devletin kurumlarını oluşturdu. Orduya komutanlar, bölgelere valiler ve idareciler atadı. Divan teşkilatını kurdu, üst düzey yargılamalara bizzat kendisi baktı ve adına sikke bastırdı.

¹²¹ Antâkî, *Târîh*, 64-65.

¹²² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 45.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 45; Antâkî, *Târîh*, 65-66.

¹²⁴ Ed-Dâî İdris İmadüddin, *Târîhu'l-Hulafai'l-Fâtımîyyinbi'l-Mağrib el-kısmu'l-hassmin kitabi uyunu'l-ahbar*, (Beyrut: 1980), 170.

¹²⁵ Aydın Çelik, *Fatmiler Târîhi*, 66-67.

Devlet idaresine aldığı memurların çoğunluğu Berberi Kutameliler ve Araplardandı. Diğer hizmetler için de Rumlardan ve Sudanlılardan köleler edindi. Hilafet merkezini Akdeniz sahiline inşa ettirdiği ve kendi adıyla anılan Mehdiye şehrine taşıdı.¹²⁶

Ubeydullâh el-Mehdî'nin halifeliğinin birinci yılının sonlarına doğru yeni kurulan devlette bazı sorunlar çıkmaya başladı. Bunların başında Ubeydullâh el-Mehdî'ye karşı gerçekleştirilmek istenen kalkışmadır. Genel olarak bu olay iki nedene bağlanmaktadır. Birincisi, el-Mehdî'nin yönetimi ele geçirmesiyle devletin kuruluşunda büyük emeği bulunan dâi Ebu Abdullah eş-Şîî ile kardeşi Ebû'l Abbas ve Kutame'nin ileri gelenlerinin devlette kaybettikleri yetkileri tekrar ele geçirmek istemeleri, ikincisi ise Ubeydullâh el-Mehdî'nin mezhep mensuplarından toplanan vergi ve mallara el koymasından dolayı bu şahısların uğradıkları maddi kayıplardır.¹²⁷

Ebu Abdullah eş-Şîî, kardeşi Ebû'l-Abbâs'ın teşviki ile nihayetinde, o zamana kadar yaptıklarından dolayı yönetimde sözünün geçmesi gerektiğini düşünmüştü. Meselenin halli için Halife Ubeydullâh ile görüşüp ona “*Sen burada, başkentte sarayında otur, bana da şu Kutâme'ye gidip oranın halkını yönetmeme müsaade et. Ben onların âdetlerini ve onların yönetimini çok iyi bilirim*” demişti. Bunu reddeden halife, Ebû Abdullah'ı bu düşüncelere kardeşinin sevk ettiğini düşünüyordu.¹²⁸

Diğer bir husus da Ebû Abdullah, Mağrib' e gittiği günden beri Mehdi için bi'at alıp onun davetini yapmıştı. Ancak kardeşi Ebû'l-Abbâs ise, Ubeydullah'ın beklenen Mehdi olmadığını ileri sürmüştü. Bu uğurda konuşmalar yapıp Kutâme kabilesinden bazı kimselerin aklını çelmeyi de başarmıştı.¹²⁹

Ubeydullâh el-Mehdî'nin kendisi hakkında yürütülen propagandadan haberinin olması onu bir takım tedbirler almak zorunda bırakmıştı. İşte bu tedbirlerden biri de Ebû Abdullah, kardeşi Ebu'l-Abbâs ve onlara yakın kişilerin öldürülmesi idi. Ubeydullâh el-Mehdî, bu sayede otoritesini güçlendirmiş olsa da Ebu Abdullah'ın Kutâmeliler arasındaki itibarından dolayı bir takım isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmıştır.¹³⁰

1.5.1.1. Dış İlişkiler

İsmâîliye mezhebini benimseyen Fâtımîlerin temel hedefi İslam dünyasının tamamına sahip olmaktı. İki önemli devletin sınırlarına komşu idiler. Bunlar doğuda onlara göre hilafet hakkını elinden alan Abbâsîler, batıda ise Endülüs Emevî devletiydi. Yeni kurulan Fâtımî

¹²⁶ Antâkî, *Târih*, 108; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devletinde Türkler*, 36.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 47.

¹²⁸ Antâkî, *Târih*, 36; Yunus Emre Aydın, *Fâtımî Devleti'nin Kuruluşunda Kutame Kabilesinin Rolü*, 90.

¹²⁹ Antaki, *Târih*, 36; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Târîhi*, 26.

¹³⁰ Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler*, 75-79.

devleti, hem Abbâsîlerin hem de Endülüs Emevîlerinin ortak düşmanıydı. Bunlara ilaveten Fâtımîlerin Akdeniz’de sınır komşusu Bizans devleti diğer bir düşmanıydı. Fâtımî devletinin dış ilişkileri ağırlıklı olarak Abbâsî, Endülüs Emevîleri ve Bizans devletleri arasında gerçekleşti.¹³¹

Fâtımî-Endülüs ilişkileri mezhep farkından dolayı hep düşmanca oldu. Fâtımîlerin Kuzey Afrika’ya tek çatı altında birleştirmeleri batıdaki komşusu Endülüs Emevîler’ini tedirgin etti. Ancak Ubeydullah el-Mehdi iç güvenliği tam sağlayamadığı için Endülüs üzerine sefere çıkmadı.¹³²

Ubeydullâh döneminde Bizans’a ilk saldırı Ebu Said ed-Dayf tarafından 306/918 yılında yapıldı. Saldırıların başarılı olmasından dolayı yapılan antlaşma sonucunda Bizans haraç vermeyi kabul etti ve Ubeydullah döneminin sonuna kadar bu devam etti.¹³³

1.5.1.2. Ubeydullah el-Mehdinin Ölümü

Ubeydullah el-Mehdi, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 322/934 yılında Mehdiyye’de vefat etti. Yirmi beş yıl iktidarda kalan Ubeydullah öldüğünde 62-63 yaşındaydı. Yerine altı erkek çocuğunun en büyüğü olan veliaht Kâim geçti.¹³⁴

el-Mehdi, Şîilerin yıllardır bekledikleri Şîi hilafeti gerçekleşirse de, diğer Şîi gruplardan tam bir destek görememiştir. İlk Fâtımî halifesi Mehdi, adı bile tam olarak tam tespit edilemeyen ve kendisine Ubeydullah diye hitap ettiren, en büyük Şîi Arap hanedanlığının kurucusudur. O, İslam coğrafyasının en kötü malzemeye sahip bölgesinde, bedevi ve yağmacı aşiretleri arasında, iç savaş ve hastalıkların yaygın olduğu bir dönemde, bu karmaşık bölgede, Emevî ve Abbâsîlerden sonra üçüncü büyük Arap devletini kurmuştur.¹³⁵

1.5.2. Kâim-Biemrillâh Dönemi (322-334/934-946)

Ubeydullâh el-Mehdî’nin yerine sağlığında veliaht tayin ettiği büyük oğlu Kâim-Biemrillâh (Ebul Kasım Muhammed) geçti. Kâim-Biemrillâh Suriye’nin Selemye şehrinde 280/893 tarihinde doğmuş, babası ile birlikte uzun bir yolculuktan sonra Kuzey Afrika’ya gelmişti.¹³⁶

Kâim, genç yaştan itibaren babasının yanında toplantılara katılarak, ordu komutanlığı yaparak, üst düzey görevlerde bulunmuş ve tecrübe kazanmıştı.¹³⁷

¹³¹ Ferhat Dışravi, *el-Hilafetü'l-Fâtımîyye*, 220-203; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 80.

¹³² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları, Siyasi Târîh*, (Ankara: TDV, 2012), 131.

¹³³ Ferhat Dışravi, *el-Hilafetü'l-Fâtımîyye*, 227-228.

¹³⁴ Antâkî, *Târîh*, 70; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 237.

¹³⁵ Hitti, *Arap Târîhinin Mimarları*, 140-143

¹³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5: 20.

¹³⁷ Makrizî, *el-Mevaizve'l-itibar fi zikri'l-hitat ve'l-asar*, (Kahire: Mektebeh, 1270), 1: 351.

Kâim'in iktidarı boyunca uğraştığı en büyük problem Ebu Yezîd Muhalled b. Kidan isimli şahsın başını çektiği Harici ayaklanmasıdır. Buna ilaveten Sicilya valisinin halka baskı yapması ve onları göçe zorlaması ile Trablus'ta çıkan kabile isyanlarıdır.¹³⁸

1.5.2.1. Hâriciler'in Ayaklanması

Ubeydullah döneminde dâi Ebu Abdullah eş-Şîf Tehart'teki harici idaresine son vermiş, kabilelerde bulunan İbâziyye mezhebindeki Harici mensupları dağ ve çöllere sığınmak zorunda kalmışlardı. Mehдинin ölümünün üstünden birkaç ay geçmişti ki Zenate kabilesinden Hârici mezhebine mensup Ebu Yezîd isyan başlattı. Şîf düzenine savaş açan bu kişiye İbâziyyemezhebenden Ammar adında bir şeyh de destek verdi. Ebu Yezîd, Hz. Ali'nin taraftarlarını küfürle itham etmiş, canlarının, mallarının helal olduğunu ilan ederek Haricileri cihada çağırırdı.¹³⁹

Kâim-Biemrillâh isyana karşılık vermek yerine savunmada kaldı. Karşılarında kendilerine mukavemet eden bir ordu olmayınca isyancılar Kayrevan'a saldırdılar. Şehre giren isyancılar Fâtımîlerin komutanı Halil başta olmak üzere çok sayıda kişiyi öldürerek şehirde yağma yaptılar.¹⁴⁰

Kesin başarı için başkent Mehdiyye'nin ele geçmesi gerekiyordu. İsyancı Berberilerin Mehdiyye'ye yaptıkları saldırılar sonuç vermedi. Şehrin savunmasını yaramadılar. Uzun süre kuşatmadan sıkılan askerler Fâtımîler safına geçtiler.

Ebu Yezîd askerlerindeki çözülmeyi görünce işi daha ciddiye aldı. Tekrar asker toplayarak Kâimin yönetimi altında bulunan Suse'ye 334/946 yılında saldırdı. Ebu Yezîd şehre yaptığı saldırılarda bazen galip bazen mağlup oldu.¹⁴¹

Kâim-Biemrillâh döneminde, Endülüs Emevîleri ile rekabet kızıştı. Fâtımî komutan Yakup b. İshak donanmayla Endülüs'ten gelen Hıristiyan tüccarların mallarına el koydu ve içinde bulunanları da esir aldı. Ardından İtalya'nın Cenova şehrine saldırarak şehri yağma etti, dükkânlardaki mallar, kumaşlar alındı. İnsanlar esir alındı. Sonra 323/935 yılında Mehdiye limanına döndü. Yine Kâim-Biemrillâh, Endülüs Halifesi III. Abdurrahman'ın gücünü kırmak için Fas'ın Mağribi Aksa şehrine ordu göndererek kendine bağladı.¹⁴²

Babası döneminde iki kez Mısır'ı ele geçirmeyi deneyen Kâim-Biemrillâh kendi döneminde tekrar bunu denedi. Mısır'daki otorite boşluğundan yararlanarak 324/936 yılında

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 237.

¹³⁹ Aydın Çelik, "Fatımîler Devleti", *İslâm Târîhi ve Medeniyeti*, 7: 584.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 360-363; Makrizî, *İttiâz*, 1: 110.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 372.

¹⁴² Makrizî, *İttiâz*, 1: 108; Hasan Yılmaz, *Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*, (Ankara: Elips Yayınevi, 2016), 44.

İskenderiye'yi ele geçirdi. Ancak Abbâsî ordusu karşısında tutunamayarak Tunus'un Berka şehrine dönmek zorunda kaldı.¹⁴³

Halife Kâim-Biemrillâh, On iki buçuk sene iktidarda kaldıktan sonra 334/946 yılında elli beş yaşında vefat etti.¹⁴⁴

1.5.3. İsmail el-Mansur Dönemi (334/946-341/953)

Üçüncü Fâtımî halifesi olan İsmail el-Mansur 915 yılında Rakkâde'de doğmuştur. Kuzey Afrika'da doğan ilk Fâtımî halifesi olup otuz üç yaşında tahta geçmiştir.¹⁴⁵

Babası Kâim-Biemrillâh, onu 334/946'da veliaht tayin edip biat almış Fâtımî aleyhtarî faaliyetler yürüten İbazi-Harici lideri Ebu Yezîd en-Nükkari ile savaşa memur etmişti. Kâim-Biemrillâh'ın sağlığında en büyük problem olan ve bitirilemeyen Harici isyanı, yerine gelen oğul İsmail el-Mansur döneminde de devam etti.¹⁴⁶ Mansur, devlete karşı ayaklanan Ebu Yezîd en-Nükkari'nin babasının ölüm haberini duymasını önlemek amacıyla, babasının ölümünü gizledi ve gizlice defnetti.¹⁴⁷

Mansur Berberî ve Arap kabilelerini etrafında topladı. Sicilya askerleriyle de iş birliği yaparak büyük bir güç oluşturdu. Hem denizden hem karadan Suse'deki Ebu Yezîd adamlarına karşı yapılan saldırıyı başarıyla uygulandı. Ebu Yezîd Kayrevan'a kaçarak canını kurtardı.¹⁴⁸

Halife Mansur, Mehdiye'deki sarayından isyancıları tamamen bertaraf etmek üzere çıktı 335/946'da yapılan savaşta isyancıları bozguna uğrattı. Ebu Yezîd en-Nükkari'nin isyanı böylece sona erdi.¹⁴⁹ İsyancılara karşı gösterdiği kararlılık ve onlarla yapılan Cuma savaşındaki cesaretinden dolayı kendisine “*el-Mansur Billâh*” lakabı verildi. Zaferden sonra ülkedeki Müslümanlarınve zimmîlerin tüm vergilerden muaf olduklarını, gelecek yılda ise sadece oşür ve zekâtın alınacağını hutbede ilan ettirdi.¹⁵⁰

Kendi adıyla anılan Mansuriye (Sabra) şehrinin inşasını emreden Mansur, Mehdiye'nin yerine Mansuriye'yi baş şehir yaparak 336/947-48'de buraya yerleşti.¹⁵¹

341/953'te dinlenmek amacıyla Celula şehrine giden Mansur ve beraberindekiler yolda şiddetli bir soğuk ve yağmura yakalandı; maiyetindeki birçok kişi hayatını kaybetti. Kendisi de

¹⁴³ Antâkî, *Târîh*, 69.

¹⁴⁴ Makrizî, *İttiaz*, 1: 27.

¹⁴⁵ Antâkî, *Târîh*, 104; Hasan Yılmaz, *Fâtümîler*, 46.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 372.

¹⁴⁷ Kasım Abduh Kasım, “*Mansur el-Fâtımî*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 28, (Ankara: TDV, 2003), 8-9.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 732.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 372.

¹⁵⁰ Makrizî, *İttiaz*, 1: 22; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 375.

¹⁵¹ ed-Dâi İdris, *Uyûnü'l-ahbâr*, 501.

hastalandı 341/953'te kırk bir yaşında Mansuriye'de vefat etti. Mehdiye şehrine götürülerek orada defnedildi.¹⁵²

İsmail el-Mansur, Karmati lideri Ebû Tâhir el-Cennabi'nin 317'de (929) sökü� götürdüğü Hacerülesved'in yerine iade edilmesini emretti. Hacerülesved, yirmi iki yıl Karmatilerin elinde kaldıktan sonra 339/950-51'da Mekke'ye getirildi ve yerine konuldu.¹⁵³

1.5.4. Muiz-Lidinillâh Dönemi (341-365/953-975)

Muiz-Lidinillah 319/931'de Fâtımîler'in başşehri Mehdiye'de doğdu. Halife Mansur-Billâh'ın oğlu olup, aslı adı Ma'add'tır. Mansur-Billâh sağlığında oğlu Muiz-Lidinillah'ı veliâht tayin edip halktan biat aldı. Muiz-Lidinillah, babasının ölümüyle 341/953'te hilâfet makamına geçti.¹⁵⁴

Yirmi bir yaşında iktidara gelen Muiz, bilgili, yetenekli ve mütevazı bir kişiliğe sahipti. Korumasız dışarı çıkar insanların sıkıntılarını dinlerdi. Buna ilaveten takvalı, engin fikirli ve özellikle İsmâîliye mezhebi konusunda derin bilgiye sahipti. Muiz Sicilya'da ilim ve kültürünü geliştirmiş, Rumca, Latince, Sudan dili ve Berberi dillerinin de aralarında bulunduğu on dili konuşabiliyordu.¹⁵⁵ Muiz iyi bir plancı, etkili bir örgütçü, diplomaside başarılı bir devlet adamıydı.¹⁵⁶

İki aya yakın babasının ölümünü gizleyen Muiz, Mansuriye'de kurban bayramı günü halka hutbe irat ederek beklentilerini dile getirdi. Hamd ve duadan sonra hilafetin Hz. Fatıma nesline ait olduğu, birgün İslam âleminin Alevilerin liderliğine gireceğini belirtti.¹⁵⁷

Halifenin Cuma hutbesini dinleyen Kütameliler ve halifenin köleleri namazdan sonra halifenin önderliğinde 341/953'te sefere çıktı. Sefer, sıkıntılarının kaynağı olan Havvare kabilesi üzerine yapıldı. Evras'ı kontrol altına alan askerler kabilelerin Fâtımî halifesine itaatlerini sağladılar. Bunun sonunda yeni halifenin itibarı artarken içerideki sıkıntılarının kaynağından da kurutulmuş oldu.¹⁵⁸ Muiz, Fâtımî devletinin iç sorunları çözüp yayılma politikasını sürdürmesi gerekli olan iç barışı ve güvenliği sağladı. Muiz'in fetih arzusuna komutan Cevher'in¹⁵⁹ askeri yeteneği eklenince önce Mağrib'te Endülüs Emevîlerine karşı sonra Bizans'a karşı zaferler

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 428-29.

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 417.

¹⁵⁴ Dâi İdris, *Uyûnü'l-ahbâr*, 357-358.

¹⁵⁵ Dâi İdris, *Uyûnü'l-ahbâr*, 526.

¹⁵⁶ F.Daftary, *İsmâîlîler*, 258.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 428; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 150.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 429.

¹⁵⁹ Muiz döneminde kaidü'l-kuvvat (başkumandan) olarak atanan Cevher es-Sıkkîlî, Sicilya'da dünyaya gelmiş ve köle olarak Kayrevan'a getirilmişti. Yenenekleri görülünce orduda görev verildi. Ordunun başında Mısır'ı feth edip, Kahire şehrini kurarak, el-Ezher Camini inşa ettirdi. Cevher, Kuzey Afrika'nın tamamına hâkim olan devletin kurumsallaşması açısından Fâtımî devletinin ikinci kurucusu oldu.(İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, I: 209-213; Philip K.Hitti, *İslâm Târîhi*, 4: 993.

kazanarak bölgeyi kontrol altına aldı. Mağribin kontrolünden sonra Muiz doğuya, Mısra yöneldi.¹⁶⁰

1.5.4.1. Dış ilişkiler

Fâtımîler devleti dış ilişkilerde doğuda Abbâsîler, batıda Endülüs Emevîleri ile mezhepsel yönden denizlerde sınırı olduğu Bizans'la ise dini ve siyasi yönden mücadele etti.

Fâtımîler, mezhebi ve siyasi rakipleri Endülüs Emevîlerine karşı daha iyi mücadele için donanmayı kuvvetlendirdi. Diğer yandan Endülüs'ün dağlık kesimlerinde İsmâîlî davetin propagandasını yapmaya başladılar. Buna mukabil Endülüs Emevîleri, Fâtımîler gibi halife sıfatını kullandı ve iki taraf cuma hutbelerinde karşılıklı birbirlerini lanetlediler. Endülüs Emevîleri, Fâtımî düşüncesi ile mücadelesi için Mısır'daki İhşidi devleti ile iyi ilişkiler kurarak Mısır Mâlikî fukahasına dinarlar gönderdi.¹⁶¹ Buna mukabil Muiz, Mağribi kontrol altında tutabilmek için Rum asıllı kâtip Cevher es-Sıkillî'yi orduya komutan olarak atadı. 347/958'de başlayan harekâta Cevher es-Sıkillî, Sebte ve Tanca limanları hariç uzak Mağribin tamamını kontrol altına aldı.¹⁶²

Bizans, Endülüs Emevîleri ile Fâtımîlere karşı beraber hareket ediyordu. Muiz iktidara gelince Bizansla daha iyi mücadele için eski Sicilya valisi Hasan b. Ali'yi büyük bir donanma ile Bizans üzerine gönderdi. Nihayetinde Bizans, Kaluriyye toprakları için cizye ödemeyi kabul etti ve iki devlet arasında beş yıllık bir anlaşma imzalandı.¹⁶³

1.5.4.2. Mısır'ın Alınması

Fâtımîler iktidarların başından itibaren en önemli hedefi İslam dünyasının tamamına hâkim olmaktı. Bunun önündeki en büyük engel Abbâsî iktidarıydı. Bunun için Abbâsîlerin en batıdaki valiliği Mısır üzerine yöneldiler. Mısır, hem Abbâsî idare merkezine giden yolların üzerinde bulunması bakımından, hemde sahip olduğu zenginlikler açısından ele geçirilmesi gereken bir yerdi. Bu sebeple, el-Mehdî'nin halifeliği sırasında 301-302/913-914'te ve 307-309/919-920'de iki kez Mısır kuşatıldı ama askerlerin yetersiz olmasından dolayı başarılı olunamadı.¹⁶⁴

Veliaht olarak iki Mısır seferinde başarısız olan el-Kâim halife olunca tekrar Mısır'a sefer düzenledi ama İhşidîlerin kurucu lideri Muhammed b. Tuğç (323-334/935-946) tarafından

¹⁶⁰ F.Daftary, *İsmâîlîler*, 259.

¹⁶¹ İbü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 443; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 1: 110.

¹⁶² Makrizî, *İttiâz*, I: 134; İbü'l-Esîr, *Kâmil*, 8: 453.

¹⁶³ Dâi İdris, *Uyûnü'l-Ahbâr*, 590.

¹⁶⁴ M.Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 105-108.

durduruldu.¹⁶⁵ Bunun üzerine Fâtımîler dâiler aracılığı ile Mısır'da İsmâilî propagandayı artırdılar; Abbâsî askerler ve Müslüman olmayanlar üzerinde etkili olmaya başladılar.¹⁶⁶

358/968'de Kâfur el-İhşid'in Mısır'da ölümü üzerine Ahmed b. Ali iki yaşında iken Mısır tahtına oturdu. Bu arada İhşidîler devletinin zayıflamasıyla idareden memnun olmayan bir grup, Fâtımî halifesi el-Muiz ile yazışarak onu Mısır'a davet etti.¹⁶⁷

Kuzey Afrika'da kontrolü sağlayan Muiz, Mısır'a yöneldi. Mısır'ın alınması için, yollara kuyular kazıldı, konaklama yerleri yapıldı, Berberilerden paralı askerler toplandı ve askerlerin donatılması için hazineden yüklü miktarda para verildi.¹⁶⁸

Sayıları yüz bini aşkın ordusuyla Cevher 357/969 yılında Rakkâde'den yola çıktı. Fâtımî ordusunun yola çıktığı haberi Mısır'a ulaşınca İhşidîlerin veziri İbn el-Furat ileri gelenlerle istişarede bulunarak eman dileme kararı aldı. Elçi Cevherle görüştü ve Cevher, istedikleri eman belgesini elçiye verdi. Ancak el-İhşidîye ve el-Kafuriyye'ye mensup askerler emanı kabul etmeyerek savaşmak istediler.¹⁶⁹ Yapılan savaşta İhşidîler yenildi ve ikinci kez eman dilediler. Cevher, 358/969 yılının temmuz ayında Fustat'a muzaffer komutan olarak girdi. Törenle karşılandı. Cevher, hemen Fustat yakınlarında önce el-Mansuriye daha sonra el-Kahire diye müsemma olacak şehrin temellerini attı.¹⁷⁰

Muiz-Lidinillâh Mekke ve Medine'de Hz. Ali neslinden gelen yöneticiler arasında çıkan ihtilafın çözümüne destek vermiş ve tarafları barıştırmıştı. Halkın teveccühünü kazanmıştı. Mısır'ın fethi haberi duyunca Hicaz yönetimi hutbeyi Muiz-Lidinillâh adına okuttu.¹⁷¹

1.5.4.3. Hilafet Merkezinin Mısır'a Taşınması

Mısır ve Suriye'nin alındığı haberi Fâtımîlerin idare merkezinde sevinçle karşılandı. Cevher, Muiz'i Mısır'a davet etti. Muiz, hareketten önce İfrikîye'de yerine vekâlet etmesi için Ebu'l Futuh Yusuf ünvanını verdiği Bulukkin'i tayin etti. Böylece Sicilya ve Kutamelilerin yönetiminde kalan Trablusgarp dışındaki Kuzey Afrika'nın yöneticisi oldu.¹⁷²

Hazırlıklar tamamlanınca Muiz, Mısır'a gitmek üzere 362/973 yılının başında yola çıktı. Önce İskenderiye'ye uğradı ardından aynı yılın Ramazan ayında Kahire'ye ulaştı. Saraya

¹⁶⁵ F.Daftary, *İsmâilîler*, 238-23.

¹⁶⁶ Nihat Yazılıtaş, *Mısır'ın Fâtımîlerce Ele Geçirilmesi*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2009), 29: 413-414.

¹⁶⁷ Antâkî, *Târih*, 129, İbn Tağriberdi, *Nücûmü'z-Zâhire*, 4: 23-24.

¹⁶⁸ Makrizî, *İttiâz*, 1: 96-97.

¹⁶⁹ Antâkî, *Târih*, 133.

¹⁷⁰ İbn Tağriberdi, *Nücûmü'z-zâhire*, 4: 3-26; Makrizî, *İttiâz*, 1: 100.

¹⁷¹ Makrizî, *İttiâz*, 1: 101.

¹⁷² F.Daftary, *İsmâilîler*, 267.

yerleşen Muiz, kutlamaları kabul etti. Esir alınan İhşidîleri serbest bıraktı. Başarılarından dolayı komutan Cevher'i tebrik etti ve ona hediyeler verdi.¹⁷³

Mısır'ın demografik yapısı Sünni Müslümanlarla Gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Abbâsîlerle rekabet halinde olan Muiz, devlet idaresinde Sünnilere yer vermedi. Bunun Abbâsîlere yarayacağını düşündüğü için Gayrimüslimlere görev verdi. Yahudi asıllı Yakup b. Killis vezirlik makamına getirerek geniş yetkiler verdi. Muiz kiliselerin bakımı ve inşaatında Gayrimüslimlere destek verdi.¹⁷⁴

Mısır, Roma, Emevîler ve Abbâsîler döneminde yıllarca eyalet şeklinde yönetildikten sonra önce Tolunoğulları döneminde bir devletin merkezi haline geldi. Ardından Fâtımîlerin fethi ile birlikte Mısır idari olarak İsmâîlî mezhebinin merkezi oldu.¹⁷⁵

1.5.4.4. Kahire

Mısır'ın alınması, Kahire'nin kuruluşu ve Hâkim Camisinin temelini atılması Cevher es-Sıkıllı tarafından yapıldı. Sicilyalı bir asker olan Cevher es-Sıkıllı aynı zamanda er-Rumi (Yunanlı, Bizanslı) diye de adlandırılmaktadır. Asıl itibarıyla Cevher, Bizans idaresindeki topraklarda, muhtemelen Sicilya'da dünyaya gelmiş ve buradan Kayravan şehrine bir köle olarak getirilmişti. O sırada Mısır'ın başşehri el-Fustat'a muzaffer bir şekilde girmesinden sonra kendisinin "el-Kaahire" adını verdiği yeni bir yerleşim yerinin temellerini 358/969 yılında attı. Kahire'de hilafet sarayı inşaatı bitince şehir surlarla çevrildi. Halife Muiz'e kadar Mansuriye Halifenin Mısır'a gelmesinden sonra Kahire(düşmanlarını kahreden, ezen)diye anılan bu şehir 363/973'ten itibaren Fâtımîlerin başşehri oldu.¹⁷⁶

Hâkim dönemi dâhil devletin yıkılışına kadar başkent Kahire olarak kaldı. Yeni şehrin etrafı kerpiçten surlarla çevriliydi. Bu surlar Karmatilerin saldırılarına karşı yapılmıştır. Surların içinde kalan bölgeye "Kahire", dışında kalan bölgeye ise "Kahire varoşları" denilmiştir. Artık yeni yerleşim yeri İbn Tolun Camisi ile Mukaddem dağının arasıydı.¹⁷⁷

Cevher, başkent Kahire'yi kurduktan sonra 972 yılında büyük bir ibadethane olan el-Ezher camisini inşa ettirdi. Aziz Billâh döneminde akademiye dönüştü. Cevher, Kuzey Afrika'nın tamamına hâkim olan devletin kurumsallaşması açısından ikinci kurucusu

¹⁷³ Makrizî, *İttiâz*, I: 134; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 95.

¹⁷⁴ Aydın Çelik, *İslâm Târîhi ve Medeniyeti*, 7: 99.

¹⁷⁵ F.Daftary, *İsmâîlîler*, 268.

¹⁷⁶ Philip K.Hitti, *İslâm Târîhi*, 4: 999.

¹⁷⁷ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 300.

oldu.¹⁷⁸ Kahire'nin mahalleleri Camiu'l-Ezher, Cemaliyye, Babü's-Şîriyye, el-Musiki, Guriyye ve Babü'l-Hak idi.¹⁷⁹

Halife Muiz, yirmi üç yılı aşan hükümdarlık müddetinin iki yıl dokuz aylık kısmını Mısır'da geçirdi. 365/975 yılında genç denilebilecek bir yaşta, kırk beş yaşında öldü.¹⁸⁰

1.5.5. Aziz-Billâh (365-386/975-996)

Beşinci halife Aziz-Billâh 344/955'te Mehdiye'de doğdu. Asıl adı Ebu Mansur Nizar b. el-Muizz-Lidinillah olup Aziz-Billâh lakabıdır. Babası ve kardeşleri ile beraber Kahire'ye geldi. Babası Muiz-Lidinillah, büyük oğlu Abdullah'ın ölümü üzerine Aziz'i veliaht tayin etti. Babasının ölümü üzerine tahta çıkan Aziz-Billâh 365/976'da halife ilan edildi. Aynı zamanda Mısır'da tahta çıkan ilk halife unvanının sahibi oldu.¹⁸¹

Aziz Billâh döneminde Fâtımî devleti; Atlantik kıyılarından Kızıl Deniz'e, Mekke, Yemen ve Şam bölgelerine ulaşarak en geniş sınırlara sahip oldu. Ezher Camisini ilim merkezi haline getirerek kütüphaneleri binlerce cilt kitapla doldurttu. Sarayın kütüphanesinde de tefsir, fıkıh, hadis, gramer kitapları başta olmak üzere çok sayıda eser mevcuttu.¹⁸²

Aziz, Kahire'nin imarına önem vererek, Kasrüzzeheb, Kasrülbahr, Câmiü'l-Karâfe gibi saray ve camiler, su kanalları ve köprüler yaptırdı. Gayrimüslimlere karşı hoşgörü bu dönemde artarak devam etti. Bunun nedeni veziri İsa b. Nasturus'un ve varisi Hâkim'in annesinin Hristiyan olmasındandı.¹⁸³

Mısır'ın güvenliği hem Abbasilere hem de Bizansa sınır olan Suriye'den geçmekteydi. Bağdat'tan Şam'a gelip orada otorite kuran ve hutbeyi Abbâsîler adına okutan komutan Alptekin et-Turkî ve Karmatîler vardı. Alptekin'le diplomatik ilişkiler sonuç vermeyince Cevher es-Sıkkî komutasında asker sevk edildi. Mısır'dan yardım alamayan Cevher barış teklif etti. Antlaşma sonunda hutbenin Aziz adına vergilerin ise Alptekin'e kalması kararlaştırıldı.¹⁸⁴

Antlaşma sonucu Mısır'a dönen Cevher, durumu Aziz'e anlattı. Aziz bunu kabullenmeyerek büyük bir orduyla Mısır'dan hareket etti. İki ordu 368 tarihinde karşılaştı ve

¹⁷⁸ Philip K.Hitti, *İslâm Târîhi*, 4: 993.

¹⁷⁹ Makrizî, *Hutat*, I: 273.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 1: 571.

¹⁸¹ İbnTağrıberdi, *Nücümü'z-Zahire*, (Kahire, 1923), 4: 112; Abdulkerim Özaydın, "Aziz Billâh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.4, (Ankara: TDV, 1991), 4: 346.

¹⁸² Abdulkerim Özaydın, "Aziz-Billâh", 346.

¹⁸³ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi*, 3-4: 995.

¹⁸⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 97; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin*, Sayı, 1, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2002), 12: 290.

Aziz'in, Alptekin'i esir almasıyla savaş sona erdi. Yeniden Şam bölgesi Fâtımî idaresi altına girdi.¹⁸⁵

Hicaz bölgesinde Fâtımîler adına okunan hutbe Aziz iktidara gelince tekrar Abbâsîler adına okundu. Bunun üzerine 366/977'de hac emiri olarak gönderdiği İdris b. Ziri es-Senhace Haremeyn'e saldırdı ve hutbeyi tekrar Fâtımîler adına okuttu.¹⁸⁶ Aziz-Billâh, Haremeyn yönetimine askeri destek sağladı. Kâbe'ye örtü, Mekke valisine arpa, buğday ve zeytinyağı gibi yiyecek yardımı göndererek bölgede Fâtımîlerin gücünü pekiştirdi.¹⁸⁷

Fâtımîlerin Şam valisi, Halep ile Antakya arasında kalan bazı yerleri ve kaleleri ele geçirdi. Antakya'nın düşeceği korkusuyla Bizans imparatoru II. Basileios büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu haber alan Mencütekin kuşatmayı kaldırarak 385'te Şam'a döndü. Mencütekin'in geri çekildiğini öğrenen Aziz çok üzüldü ve Bizans'a cihat ilan ederek Kahire'den Halep'e hareket etti. Orduyla hareket ederken Biblis'e gelince nikris, kuluç ve karın ağrısına yaklandı ve bu hastalıklardan kurtulamayarak öldü.¹⁸⁸ Yirmi bir yıl iktidarda kalan Aziz, kırk iki yaşında Ramazan bayramına iki gün kala 386/996 yılında vefat etti.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin*, 292.

¹⁸⁶ Makrizî, *İttiâz*, 1: 246-250.

¹⁸⁷ Makrizî, *İttiâz*, 1: 246-250- Aydın Çelik, *İslâm Târîhi ve Medeniyeti*, , 7: 607.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 99.

¹⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5: 374; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 99.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂKİM-BİEMRİLLÂH DÖNEMİ (386-411/996-1021)

2.1. HÂKİM-BİEMRİLLÂH'IN SOYU

Hâkim, Fâtımî Devletinin beşinci halifesi Aziz-Billâh'ın oğludur. 13-15 Ağustos 25 Rabiülevvel 375/985 yılında Perşembe günü Kahire'deki hilafet sarayında dünyaya geldi. İsmi Ebu Ali el-Mansur b. el-Aziz el-Ubeydî el-Fâtımî'dir.¹⁹⁰ Annesi Rum asıllı bir cariye olup¹⁹¹ Mısır'da doğan ilk Fâtımî halifesi, Mısır'daki Fâtımî halifelerinin üçüncüsü ve Fâtımîlerin altıncı halifesidir.¹⁹²

Babası Aziz-Billâh, büyük oğlu Muhammed'i veliyaht tayin etmişti. Muhammed'in ani ölümü üzerine yerine tek erkek kardeşi olan Hâkim-Biemrillâh veliyaht oldu. Hâkim-Biemrillâh Eylül-Ekim 383/993 yılında babası Aziz-Billâh ile Cuma namazına gitmiş, orada Hâkim'in başı üzerine şemsiye açılmış ve bu onun veliyaht tayin edilmesinin alameti sayılmıştı.¹⁹³ Böylelikle daha sekiz yaşında iken 383/993 yılında veliyaht tayin edilmişti.¹⁹⁴ Hâkim-Biemrillah 386/996 yılında babası Aziz'in vefat ettiği gün henüz on bir yaşındaydı. Yaşının küçük olmasından dolayı, Aziz-Billâh'ın emriyle vasiligini, mürebbsi ve hocası olan Bercevan, ordu ve devlet işlerini Ebu Muhammed Muhsin b. Ammâr b. Ebîl-Hasen üstlendi. Babasının vasiyeti üzerine kendisine on bir yaşında Hâkim-Biemrillâh lakabı verildi.¹⁹⁵ Devlet adamlarından Ebu'l-Fütuh Bercevan, Hasan b. Ammar ve Muhammed b. Nu'man b. Hayyun'dan kurulu üç kişilik bir heyetin vesayetinde saraya yürüdü.¹⁹⁶ Kafasında mücevherli sarık, elinde parlayan kılıçla akşam namazından önce saraya ulaştı.¹⁹⁷

Hâkim için ertesi gün sarayın büyük eyvanında altın ve gümüşle süslenmiş taht hazırlandı. Hâkimiyetinin simgesi olan kuşandığı kılıçla ve mücevherlerle süslenmiş sarıkla halkın huzuruna çıktı. Halk yere kapandı ve Hâkim onların önünden yürüyerek kendisi için hazırlanan tahta oturdu. Solunda Bercevan, sağında ise Hüseyin b. Abdurrahman er-Rabîd vardı.

¹⁹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 105; İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-zahire*, 4: 176-177.

¹⁹¹ Antâkî, *Târîh*, 237.

¹⁹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 104-105; İbn Tağriberdi, *Nucümü'z-Zâhire*, 4: 186.

¹⁹³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 106.

¹⁹⁴ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-ayân*, 5: 292.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 100; Makrizî, *İttiâz*, 2: 5; Nuveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 104-104.

¹⁹⁶ İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-Zahire*, 93; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 100.

¹⁹⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 3.

Kahire’de ve Fâtımî hâkimiyetindeki bütün beldelerde nizam ve asayişin kontrol altında olduğu, herkesin canının ve malının emniyette olduğuna dair ferman gönderildi.¹⁹⁸

Kadılık görevine atanan Muhammed b. Numan, el-Ezher camisinde babasından kalan vereseği Hâkim’e, babasının yerine Hâkim Biemrillâh’ın getirildiğine dair sicili de halka okudu. Bu görevlendirmelerden sonra da Hâkim namazlarda imamlık yapma, davalara bakma, itaate davet etme ve Fâtımî davetini yürütme gibi idari ve dini işlerde kendine vekâlet etme görevini Kadı Muhammed b. Numan’a verdi. Burada görevi resmen alan Hâkim, vergi borçlarını affettiğini halka ilan ederek onları sevindirdi.¹⁹⁹

Hâkim Biemrillah’ın hilafeti tam olarak 25 yıl bir ay sürmüştü ve daha 36 yaşında iken 411/1021’de vefat etmiştir.²⁰⁰ Halife Kasr-ı Şarkı’l-Kebîr’de bulunan babası Aziz’in mezarının yanında bulunan mezara defnedildi.²⁰¹

2.2. HÂKİM-BİEMRİLLÂH’IN SİYASİ HAYATI

Babasının ölümü üzerine küçük yaşta hilafet görevine gelen Hâkim-Biemrillah’ın yirmi beş yıllık iktidarını, siyasi mücadele, dini ve sosyal uygulamalara bakarak kendi içinde dönemlere ayırmak mümkündür. İktidarının ilk yıllarında yaşının küçük olmasından dolayı yönetimde doğrudan ve etkin söz sahibi olamamış, devlet işleri vezirler aracılığı ile yürütülmüştür. İktidarı tam olarak ele aldığı anda ise, devletin her kademesindeki yöneticilere karşı sert politikalar izlemiştir. Bu politikalar İsmaili mezhebinden olmayan Müslümanlar ile Gayrimüslimler de payını almıştır.

Hâkim-Biemrillah’ın yönetimine damgasını vuran yasakları dini ve idari alanla sınırlı kalmamış, sosyal hayatın tamamını kuşatmış, kurallara uymayanlar şiddetli bir şekilde cezalandırılmıştır. Baskı politikası devlet içinde isyanları artırınca, Hâkim-Biemrillâh bu politikasında değişikliğe gitmiş, Zımmî ve Sünnilere karşı daha ılımlı politikalar izlemiştir. Hâkim-Biemrillâh dönemini, siyasi gelişmeler, iç çekişmeler ve mezhepsel uygulamalarını göz önüne alınarak dönemlere ayırmak mümkündür.²⁰²

Hâkim’in siyasi, askeri dini uygulamalarına bakarak tarihçilerin çoğu onun iktidarını dört döneme ayırmaktadır. Birinci dönem Hâkim’in vesayet altında olduğu ve Vezirlerin yönetimde söz sahibi olduğu dönemdir. İkinci dönem Hâkim’in yönetimi

¹⁹⁸ Makrizî, *İttîâz*, 2: 5; Muhammed Abdullah İnan, *el-Hâkim Biemrillâh ve Esraru’d-Daveti’l-Fâtımîyye*, (Kahire: 1983), 91.

¹⁹⁹ M.SüheylTakkuş, *Târîhu’l-Fâtımîyyin*, 260.

²⁰⁰ Antâki, *Târîh*, 363.

²⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-ayân*, 5: 297.

²⁰² H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 176.

tamamen eline geçirdiği ve toplumun her kesimine baskılarını arttığı ve hergün yeni yasaklar koyduğu dönemdir. Üçüncü dönem İsmaili mezhebin baskılarının arttığı ve baskılar sonucunda ortaya çıkan Sünni isyanlarla uğraştığı bir dönemdir. Ayrıca bu dönem Gayrimüslimlere olan baskılarını artırıp ve dini mekânlarını yıktırdığı dönemdir. Dördüncü ve son dönemde ise Hâkim'in yumuşadığı, zühd hayatına girdiği ve ölümü ile iktidarının sona erdiği dönemdir.

2.2.1. Birinci Dönem (386-390/996-1000)

Hâkim'in hilafet makamına geldiği ilk dönem olan I. devre, kendisinin doğrudan devlet yönetiminde etkin olmadığı vesayet dönemidir. Bu döneme damgasını vuran isimler, öncelikle Fâtımîlerin içinde doğduğu Kutâme Kabilesinin lideri Hasan b. Ammâr daha sonra aynı zamanda Hâkim'in mürebbsi olan Bercevân'dır.²⁰³ Şöyleki Aziz-Billâh ölümünden önce Hâkim-Biemrillâh'ın yaşının küçüklüğünü göz önüne alarak ve olacakları da sezerek devletin ileri gelen üç önemli ismi olan; Kutâme kabilesi lideri Hasan b. Ammâr'ı, Hâkim'in mürebbsi Bercevân'ı ve Kâdü'l-kudat Muhammed b. Numan'ı seçmiş; Hâkim'e bu kişileri devletin büyükleri olarak yanında tutmasını tavsiye etmişti.²⁰⁴

Hâkim iktidarının çocukluk dönemi olan 996-/1000 yılları arasında yönetimde önce İbn Ammâr, sonra da Bercevân etkili olmuştur. Kâdü'l-kudat Muhammed b. Numan ise İsmaili davetin propagandası yapmış ve dini konularda Hâkim'e vekâlet etmiştir. İbn Ammar sarayda ve orduda görev yapan Berberilerin ve Kutâmelilerin oluşturduğu meğârîba grubunu, Bercevan ise Deylemilerin ve Türklerin oluşturduğu meşârika grubunu desteklemiştir. Böylece Hâkim'in iktidarının birinci döneminde yönetimde vezirler söz sahibi olmuş, saray çalışanları arasında ve orduda da birlik sağlanamamıştır.²⁰⁵

2.2.1.1. Vezir Hasan b. Ammâr'ın Dönemi:

Devletin kurucu ve en kalabalık grubunu oluşturan Kutâmeliler, genç yaşta iktidara gelen Hâkim-Biemrillâh'tan mevcut vezir İsa b. Nasturus'u görevden almasını ve kendi yerine kabile liderleri Hasan b. Ammâr'ın atanmasını talep ettiler.²⁰⁶ Bu konudaki tavırlarını halifeye biat etmeyi geciktirerek ve Hâkim'i ölümle tehdit ederek

²⁰³ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 176-177.

²⁰⁴ Muhammed Abdullah İnan, *el-Hâkim Biemrillâh*, 91.

²⁰⁵ İbnü'l-Kalanisi, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, (Beyrut: 1908) 48-49; Makrizî, *İttiâz*, 2:12-13; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 252; F. Daftary, *İsmaililer*, 282.

²⁰⁶ Makrizî, *İttiâz*, 2:5; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu 'l-Fâtımîyyin*, 260.

gösterdiler.²⁰⁷ Genç halife baskılara boyun eğerek İbn Ammâr'ı herhangi özel bir görev ve vezirlik unvanı vermeksizin, devletin başındaki halife ile memurları ve vatandaşları arasında aracılık görevi olan vasıtalık görevine atadı.²⁰⁸

Hâkim, baskılar sonucu göreve getirdiği İbn Ammâr'a Aziz-Billah'ın kılıçlarından bir kılıç kuşandırmış ve ona Fâtımîlerde ilk defa kullanılan "Eminü'd-devle" lakabını vermiştir. Hâkim, "benim eminim ve ricalimsin" diyerek İbn Ammar'a güvenini dile getirmiştir.²⁰⁹ Devlette halifeden sonra en önemli makam olan vezirlik görevini yürüten İbn Nasturus, bu dönemde idam edildiği, fakat İbn Ammâr'a vezirlik sıfatı yerine, daha alt bir makamolan vasıtalık görevinin devam ettiği görülmektedir. Kutâme lideri İbn Ammâr'ın vasıtılığa gelmesi orduda dengeleri değiştirdi. Bu durum Türklerin de içinde olduğu meşarıkaya karşı İbn Ammar'ın kendi kabilesi Berberilerin de içinde olduğu meğaribanın konumunu güçlendirmeye başlamıştır.²¹⁰

Hasan b. Ammâr vasıtalık görevine gelince halife gibi davranarak Hâkim'in yetkilerini kullanmaya başladı. Daha önce divanü'l-berid ve divânü'l-inşa görevleri ifa etmiş olan Hüseyin b. Cevher'e hilatler giydirerek ve onu saraydaki işlerin başına, İsa b. Nasturus'u da divanü'l-hass'a görevine atayarak sarayı da kendi mülkümüş gibi davranmaya başladı.²¹¹ Bundan sonra İbn Ammâr daha da ileri gitmiş sarayda yargısız ölüm fermanları vermeye başlamıştı. Göreve getirdiği İsa b. Nasturus'u aşırı gitmek, gizlice Şam valisi Mencutekin'le görüşmek ve Hristiyan olduğu için Müslümanlara ayrımcılık yapmak gibi suçlarla itham ederek 386/396 yılında idam ettirdi.²¹²

İbn Ammâr, kabilesi Kutâmeliler'e ihsanda ileri gitmiş; onlara silah ve yiyecek vermede cömertçe davranmış; at, merkep ve katırları onlara bolca dağıtmıştır.²¹³ Saraya binekle girip çıkma, halkın ve saraydaki görevlilerin bineklerinden kendisi için inmelerini emretme ve memurlara özengi öptürme gibi kendisine karşı ayrıca ta'zim alamati sayılabilecek ve bulunduğu makama yakışmayan uygulamalar başlatmıştı. İbn Ammâr, görevinin yetkilerini aşarak Halife Hâkim'in yetkisinde bulunan bazı uygulamalarda da bulunmuştur. Kendi ismini ve unvanını devlet erkânına ait elbiselere "Abdueminü'l-mü'minin" şeklinde nakşettirmiştir.²¹⁴ Bunun yanında Aziz-Billâh'ın

²⁰⁷ M.Süheyl Takkuş, *Târîhu 'l-Fâtımîyyin*, 260.

²⁰⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 5, Vâsıtalık, İslam devletleri arasında Fâtımîlerden itibaren yaygınlık kazanmış bir kurum olup vezirliğe benzer görevleri olup ancak ondan daha düşük bir rütbe olarak görülmektedir. (F. Daftary, *İsmâîliler*, 282).

²⁰⁹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 5; Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29: 104-104.

²¹⁰ F.Daftary, *İsmâîliler*, 282.

²¹¹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 6; Nuveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29:106.

²¹² Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29, 104-104.

²¹³ Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29, 106.

²¹⁴ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*,44; Antâkî, *Târîh*, 185; İbnü'l- Esir, *Kâmil*, 9:100.

Türklerden oluşturduğu askeri el-Mustani'un grubunun gelirlerini kısarak, artanı Kutâmeliler'e vermiştir.²¹⁵

Bir süre sonra, İbn Ammâr'ın kendisine yakın adamları sarayda ve orduda yönetimi tamamen ele almasını ve Hâkim-Biemrillâh'ı öldürmesi gerektiğini kastederek “*Bizim kulluk edecek adama ihtiyacımız yok*” demeye başlamışlardır. Fakat sarayda işlere tamamen hâkim olduğunu düşünen Hasan b. Ammâr, Hâkimin yaşının küçüklüğünü ve yönetimde etkisiz oluşunu düşünerek öldürme tekliflerine de iltifat etmemiştir.²¹⁶

Sarayda olup biteni Hâkim-Biemrillah ile beraber izleyen mürebbisi Bercevân, sarayda İbn Ammâr'ın gücünün saray ve halife aleyhine artmasından rahatsız olmuş ve bu gücü kırmak için Şam'da bulunan Türk kökenli Fâtımî komutanı Mencütekin'e mektup yazarak yardım istemiştir. Mencütekin, Mısır'da İbn Ammar'ın taraftarları olan Meğâriba ile savaşmak üzere yola çıktı. Ancak Bercevan ile İbn Ammar arasındaki çekişmenin sonucu olan bu kalkışma, Mencütekin'in Hâkim'e ve yönetime isyan ettiği şekilde yansıdı.²¹⁷ Bu girişime karşılık İbn Ammâr'ın emriyle komutan Ebu Temim Süleyman b. Felah, Mencütekin'le mücadele etmek üzere, süvari ve piyadeden oluşan on altı bin kişilik orduyla Kahire'den Remle'ye doğru hareket etti. İki ordu 386/996 yılında Refah'ta karşı karşıya geldi.²¹⁸ Yapılan savaşta Mencütekin'in ordusu hezimete uğradı. Bunun üzerine Mencütekin, Müferrec b. Dağfel b. el-Cerrah et-Tai'den yardım talebinde bulundu. Mengütekin ve İbn Ammar'ın ordusu üç gün sonra tekrar Şam'a üç günlük mesafede Askalan'da karşılaştı ve Mencütekin ikinci kez yenilgiye uğradı. Mencütekin'in askerlerinden birçoğu ölürken birçoğu da esir alındı. İbn Ammâr, esir alınan Mencütekin'i affederek Kahire'ye gönderdi. Hâkim'in de affetmesiyle onun himayesine girdi.²¹⁹

Görevden alınan komutan Mencütekin'in yerine Berberi asıllı Ebu Temim Süleyman atandı. Ebu Temim Süleyman görevi üstlendikten kısa bir süre sonra Kutâmeler arasında sevilen Trablus valisi Ceş b. Samsam'ı görevden alarak yerine kardeşi Ali'yi iki bin kişilik askeri birlikle yönetici olarak göndermiştir.²²⁰

Alınan galibiyetler neticesinde Kutame kabilesinin idaredeki etkisi artmıştır. İbn Ammar başta Türkler olmak üzere Bercevân'la beraber hareket edenleri görevden

²¹⁵ Makrizî, *Hutat*, 1-2, 2: 68.

²¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 100.

²¹⁷ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29, 106.

²¹⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 7.

²¹⁹ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 106; Makrizî, *İttiâz*, 2: 10; Antâki, *Târîh*, 180-181; Makrizî, *İttiâz*, 2: 10; İbnü'l-Kalanisi, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, 46.

²²⁰ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 107; Antâki, *Târîh*, 181; Makrizî, *İttiâz*, 2: 10.

almaya başlamıştır. İbn Ammar'ın yanlış atama ve uygulamalarını fırsat bilen Bercevan, karşı atağa geçerek Meşarika ve Türkleri, İbn Ammar'a karşı kıskırtmış ve aradan daha bir yıl bile geçmeden Kahire'de isyanlar başlamıştır.²²¹ İsyancının kısa sürede büyüdüğü ve güçlendiği görülmektedir. İbn Ammâr, isyancılara karşı hemen harekete geçmiş²²² ancak geç kalmıştı. Kahire'de başlayan ve kısa sürede gerçek bir ayaklanmaya dönüşen sokak hareketlerini kontrol altına alamadı ve Kutâmeliler'e saldırılar başladı.²²³ Çatışmalardan sonra sokağa ve saraya hâkim olan isyancılar İbn Ammâr'ın evine hücum ederek tüm mal varlığını talan etti. İbn Ammar kaçarak saklandı. Yönetimi ele geçiren Bercevan İbn Ammâr'ı saklandığı yerden çıkararak onu kendi iktasına gönderdi ve canını bağışladı.²²⁴ Böylece Bercevan, Mencütekin, Türk ve Kürtlerin içinde bulunduğu Meşarika'dan oluşan orduyla İbn Ammâr'ı 387/997'de yenerek onun dönemine son verdi.²²⁵ İbn İbn Ammâr ve Bercevan arasındaki çatışmalar devam ederken, Deylemlilerden ve Meşarika'dan oluşan bir grup da sarayın etrafında toplanarak Hâkim-Biemrillah'ı çatışmalardan korudu.²²⁶

Bir yandan siyasi ihtilaflar olurken bir yandan da bu dönemde hayatın akışı devam etmiş hac kabileleri Mekke'ye gidip gelmiştir. Mısır'dan yola çıkan hacılar Cub denilen yerde toplanmış, beraberlerinde yağ, un, kandiller, Kâbe'ye örtü, dua ve hediyelerle Mekke'ye doğru yola çıkmışlardır.²²⁷

Hâkim Kahire'de yapılan dini törenlere katılmış, bayram namazlarında musallaya çıkarak namaz kıldırılmış, kadı Muhammed b. Numan, Bercevan, İbn Ammâr ve bir grup cemaatle minbere çıkarak hutbe okumuştur. 386/996 yılında hacca giden hacıların 387/997 yılında hac farızasını yaptıkları ve Hâkim'e hayır duâ'da buldukları haberi gelmiştir.²²⁸

2.2.1.2. Bercevan Dönemi

Aslen köle olup soyunun nereye dayandığına dair ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca İbn Hallikân onun zenci olduğunu²²⁹, Makrîzî ise

²²¹ Makrîzî, *İttiâz*, 2: 11-13.

²²² İbn Kesir, *el-Bidâye*, 12: 100.

²²³ Antâki, *Târih*, 181; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9:100-101.

²²⁴ Antâki, *Târih*, 181; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9:100-101; İbnü'l Kalanisi, *Zeyl*, 46-47.

²²⁵ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29:107.

²²⁶ Antâki, *Târih*, 181; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 100-101; İbnü'l Kalanisi, *Zeyl*, 46-47.

²²⁷ Makrîzî, *İttiâz*, 2: 15.

²²⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 2: 7.

²²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 1: 270-271.

Slav²³⁰veya Sicilyalı olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Esir de ondan “ak hadım” olarak bahsetmektedir.²³¹

Bercevân sarayda yetişmiş iyi bir siyasetçi, zeki ve kurnaz biriydi. Aziz-Billâh ona sarayda görev vermiş, bu vesileyle saraydaki hizmetlerin sorumlusu ve başı olması hasebiyle kendisine Fâtımîlerin vezirlik unvanlarından biri olan “üstaz” ünvanı vermiştir.²³²

Hâkim-Biemrillâh'ın küçük yaştan itibaren yetişmesi ve eğitimi Bercevân zimmetine verilmişti. Aziz-Billâh'ın ölümü üzerine Bercevan, Hâkim-Biemrillâh'ı himaye etmeye devam etmiş onu hilafet makamına oturtmuştur. İbn Ammâr'ın bertaraf edilmesinden sonra Bercevan tekrar halktan ve bazı valilerden Hâkim'e biat aldı.²³³

Bercevan idareyi ele geçirdi, Hıristiyan kâtibi Fahd b. İbrahim'in de yardımıyla başarılı bir yönetim sergiledi.²³⁴ İbn Ammâr'ın kabilesi Kutâmeliler, Hâkim'e gelerek kendisine destekleyeceklerine dair garanti vermelerine rağmen, Bercevân onları ordudan bertaraf etti. Ordudaki kölelerden oluşan ve kendine yakın olanlardan askeri bir teşkilat oluşturdu. Kendi oluşturduğu askeri gruba dolgun ücret vererek, erzaklarını da artırdı. Sarayda ve saray dışında Kutâmelilerden boşalan yerlere Kıpti ve Ehl-i kitaptan kişiler getirdi.²³⁵

Bercevân meşarıkaya karşı öfkesinde ileri giderek, Fâtımî devletinin oluşumunda çok büyük katkıları olan Sinhâce Berberileri ile mücadeleye girdi.²³⁶ Bercevan'ın bölgede Berberîlere uyguladığı bu baskılar, devletin gücünü zayıflattı ve sonunda Zirî hanedanlığı bölgedeki Fâtımîlere karşı bir güç haline geldi.²³⁷

Bercevan'ın, Suriye'deki düzensizliklere karşı izlediği sert politika izlemişti. 388/998 yılında saraydaki vezirlik kavgalarının ortaya çıkardığı otorite boşluğunu fırsat bilen Sur²³⁸ halkı isyan etti. Sur halkı içinde bulunan ve Allâka diye bilinen bir isyancı şehre hâkim oldu, adına para bastırdı ve Mısır askerlerinden bir kısmını öldürttü.²³⁹ Bunun üzerine Bercevân, 388/998 yılında komutan Çeyş b. Samsama'yı çıkan olayları bastırmak, yeni isyanlara karşı tedbir almak ve Rum tehlikesini bertaraf etmek üzere

²³⁰ Makrizî, *Hıtaş*, 2: 285.

²³¹ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 9: 102, Ak Hadım: Sarayda haremde hizmetinde olan hadım edilmiş siyahî hizmetkârlara kara hadım, siyahî olmayan haremde hizmetindeki hadımlara da ak hadım denirdi.(Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Târîhi*, Trc. Zeki Megamiz, İstanbul; Neşriyat Yayınevi, 1966, 5: 37-40

²³² M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 261; Muhammed İnan, *Hâkim-Biemrillah*, 92.

²³³ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 108.

²³⁴ F. Daftary, *İsmâililer*, 283.

²³⁵ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 108; Antâki, *Târîh*, 181.

²³⁶ F. Daftary, *İsmâililer*, 283.

²³⁷ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 56.

²³⁸ Sur, Bilad-ı Şam sınırları içinde, bugün Beyrut'un güneyinde bulunan Akdeniz'e sınır bir liman kentidir.

²³⁹ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 108.

Mısır'dan Şama gönderdi.²⁴⁰ Allâka Rumlardan yardım istemesine rağmen, Ceys tarafından esir alınmaktan kurtulamadı. Teslim alınan Allâka işkenceye maruz kalmış, canlı canlı derisi soyulmuş, soyulan derinin içine saman doldurularak isyancılara gözdağı vermek için meydana asılarak teşhir edilmiştir.²⁴¹

Şam'da Allâka isyanının bastırılmasından sonra Bercevân, Mısır bulunan Ceys b. Samsama'yı Afamiye'ye Bizans'ın üstüne göndermiş ve buradaki Rumlarla yapılan savaşta Rumlar mağlup edilmiş ve yaklaşık beş bin kişi öldürülmüştür. Ceys b. Samsama daha sonra Rumlara bağlı Antakya'ya yönelmiş ve burada Rumlarla savaşmıştır.²⁴² Bercevân, Antakya'da mutlak bir zafer kazanmasına rağmen iç meselelerden dolayı Bizans kralı II. Basileios'un barış teklifini kabul etti. Sonunda Fâtımî ve Bizans arasında 391/1001 yılından geçerli olmak üzere on yıllık bir ateşkes antlaşması imzalandı.²⁴³

Bercevân'ın gölgesinde kalan Hâkim Biemrillâh, devlet görevlileri arasındaki kavgaları önlemede ve karışıklıklara müdahalede yetersiz kaldı. Çünkü Bercevân, Hâkim'in tasarruflarına sınır koymuş, onu koruma içgüdüsü ve aşırı düşkünlüğünden dolayı onu ata binmekten, bağışta bulunmaktan ve hediyeler vermekten alıkoymuştu. Bir taraftan da kendisine “*kertenkele*” diye hitap ederek küçümsemişti.²⁴⁴ Hâkim ise kendisine karşı çok sert davranan ve yetkilerini sınırlayarak saraya hapseden Bercevân'a derin bir nefret beslemeye başladı.²⁴⁵ Bercevân'ın uygulamalarını idrak edecek yaşa gelince buna daha fazla tahammül edememiş²⁴⁶ on beş yaşına gelince Bercevân'ı ortadan kaldırma kararı almıştır.²⁴⁷

Hâkim sevdiği ve kendine yakın bulduğu hizmetçisi Zeydan el-Saklebiye'ye Bercevân'dan kurtulma fikrini açtı. Bercevân'ın onun yerinde gözü olduğunu, işleri tek başına yapmak istediğini farketm olan Zeydan bu fikrini Hâkim'e açtı. Hâkim Zeydan'ın düşüncesine hak verdi ve Bercevân'ı öldürmek için ondan yardım istedi.²⁴⁸

Hâkim ve Bercevân bazı günler öğle vakti saraydan uzaklaşıp üzüm, incir ve hünnap ile meşhur Lulu denilen sarayın bahçesine gidiyorlardı. Yine birgün, saray efradı avlanmaya gidip Bercevân yalnız kalınca, Hâkim ve Zeydan beraber bahçeye

²⁴⁰ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 52.

²⁴¹ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 109; F. Daftary, *İsmâililer*, 283; Makrizî, *İttiâz*, 2: 18.

²⁴² Makrizî, *İttiâz*, 2: 19.

²⁴³ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 53; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l Fâtımîyyin*, 302.

²⁴⁴ Ebu'l-Ferec, Gregory, *Abû'l- Ferec Târîhi*, Süryanice'den İng. Çev: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Çev: Ömer Rıza Doğrul, (Ankara, TTK Yay, 1999), 277.

²⁴⁵ F. Daftary, *İsmâililer*, 284.

²⁴⁶ Aydın Çelik, *Fâtımiler Târîhi*, 255.

²⁴⁷ Antâki, *Târîh*, 185; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-ayân*, 1: 270.

²⁴⁸ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 109.

girdiler ve burada bir müddet vakit geçirdiler. Daha sonra Zeydan arkadan bıçağı Bercevân'ın omuzlarının arasına sapladı. Daha önce Hâkim'e "kertenkele" diye hitap eden Bercevân'ın feryadını duyan halife ona, "Kertenkele büyüyüp ejderha oldu" diye seslendi.²⁴⁹ Böylece Bercevan, Hâkim'in mızıllısı²⁵⁰ ve hizmetçisi olan Zeydan el-Saklebiye tarafından 390/1000 yılında ortadan kaldırılmış oldu.

Hâkim'in Bercevân'ı öldürtmesi Mısır'da büyük bir etki yaptı ve halk sarayın önünde toplandı. Hâkim sarayın üst katına çıkarak halkı yatıştıracak bir konuşma yaptı." *Selam ey nas! Bercevân bana ihanet etti. Onun için öldürttüm. Sizden ricam genç olduğum için beni atmak isteyenlere karşı yanımda olmanızdır*" dedi. Konuşması sırasında ağlayan Hâkim, halkı ve saray çalışanlarını tatlı sözlerle okşadı ve onları teskin etti.²⁵¹ Kaynaklar Hâkim'in henüz on beş yaşında olmasına rağmen cesaretle kızgın ve kalabalık halk kitlesinin karşısına çıkarak hayvanından indiğini, halka selam verdiğini, bu karşı koyuştan etkilenen halkın da Hâkim'e itaat ederek önünde yeri öptüklerini nakletmektedir.²⁵²

Bercevan'ın ölümünden sonra, o gecenin ilerleyen saatlerinde Hâkim, kâid Hüseyin b. Cevher'i ve kâtip Ebü'l-Âla b. Fahd b. İbrahim'i çağırdı. Sarayın çalışanlarına ve divan kâtiplerine dönerek Bercevân'ın kâtibi olan Fahd'ı işaret etti. Ona itaat edin ve onu dinleyin dedi. Fahd ve oradakiler yere kapanarak " *hüküm mevlamızındır*" dediler. Hâkim-Biemrillah, yeni vezir Fahd'a arkasında olduğunu, çalışanlara iyi davranmasını, görevini dikkatle sürdürmesini söyledi.²⁵³

Bercevân'ın ansızın öldürülmesi idarede karışıklıklara sebep oldu. Bercevân'ın ölümünü Türkler, rakipleri Kutâmelilerden biliyor, Kutâmeliler ise canlarından endişe ediyordu. Huzursuzluğu fark eden Hâkim Biemrillâh, bu karmaşaya son verip ortalığı yatıştırmak için Kutâmelileri " *devletin şeyhleri*", Türkleri de " *babası Aziz-Billah'ın yetiştirdikleri*" olarak vasıfladı ve herkesi itaate davet etti. Böylece her iki grubu da teskin etmiş oldu.²⁵⁴

Hâkim durumu yatıştırmak amacıyla kendi eliyle yazıp ileri gelen komutanlara ve valilere gönderdiği mektubunda " *Bercevân'a yapılanı ben hoş bulmuyorum onun katlını gerektirecek bir şey oldu ve katletmek zorunda kaldım şimdi sizden yaptığınız*

²⁴⁹ Abdulkerim Özaydın "Bercevan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, (İstanbul, TDV,1992), 483.

²⁵⁰ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 54-55; Antâki, *Târih*, 249.

²⁵¹ Antâki, *Târih*, 249; Ebu'l-Ferec, *Târih*, 277.

²⁵² İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 55.

²⁵³ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 55-56.

²⁵⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 27.

biâte sadakat göstermenizi istiyorum” dedi. Mektubu alan komutan ve valiler “*emir efendimizindir*” diyerek bağlılıklarını belirttiler ve sükûnet sağlanmış oldu.²⁵⁵

Bercevân zevkine düşkün bir vezirdi. Evi şairlerin ve kadın-erkek şarkıcıların buluşma yeri olmuştu. Sanata ve sanatçıya önem vermiş, eğlence meclisleri oluşturmuştu. Yönetimde de yetkiyi eline alan Bercevân sarayda kendi başına kararlar alıp, saray erkânı ile istişare etmeden yönetim sergileyip, Hâkim’in üstünde güç gibi hareket ediyordu.²⁵⁶ Bu şekilde vezir olarak iki yıl sekiz ay görev yaptı.²⁵⁷ Saray erkânı açısından istişaresiz yapılan bu işler, Bercevân açısından baktığımızda Hâkim’in malını, canını ve konumunu sürdürmek ve onu kötülüklerden korumak için yapılmıştı.²⁵⁸

2.2.2. İkinci Dönem (390-395/1000-1005)

Hâkim, saltanatının iki ve üçüncü dönemleri boyunca iş başına getirdiği çok sayıda vezir ve vasitasının yetkilerini ve görev sürelerini ciddi biçimde sınırladı.²⁵⁹ Hâkim’in ilk veziri Kutâme lideri Hasan b. Ammâr daha hayattaydı. Hâkim Bercevan’dan sonra ondan da kurtulmak için plan hazırlamıştır. Türk-Kutâme çatışmasını kullanarak Türkleri İbn Ammar’a karşı kışkırttı ve kısa zaman sonra onu öldürttü. Ayrıca saraya gelen ve Hâkim’den eman dileyen Kutâmeliler’e canlarının ve mallarının emanda olduğunu söyledi.²⁶⁰ Hâkim, başa geçmesinden dört yıl sonra, kendisini baskı altında tutan önce İbn Ammâr’ı akabinde Bercevân’ı devre dışı bırakarak, on beş yaşında iktidarın gerçek sahibi oldu.²⁶¹ Fakat bunların sonucunda devletin temelini oluşturan meşârîka ve meğariba arasında bu dönemde derinleşen kavga ve ihtilaflar Hâkim’i, iktidarı boyunca meşgul etmeye devam etti.²⁶²

Bu dönemde Hâkim-Biemrillâh reşit olmuş, genç yaşına rağmen hilafet makamını fiili olarak ele geçirmiş ve güçlü bir otorite kurmuştur. Bercevân’dan sonra kendi yönetim tarzını oluşturmuş, devletin ileri gelenleri ile gece toplantıları yapmış ve uygulamalarında cüretkâr davranmıştır. Bu dönem kanlı olaylarla doludur; Hâkim’in

²⁵⁵ İbnü’l-Kalanisi, *Zeyl*, 55.

²⁵⁶ Antâkî, *Târih*, 57.

²⁵⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 26.

²⁵⁸ Ebu’l-Ferec, *Târih*, 277.

²⁵⁹ F. Daftary, *İsmâililer*, 284.

²⁶⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 28.

²⁶¹ Antâkî, *Târih*, 249; Ebu’l-Ferec, *Târih*, 277.

²⁶² Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 256.

Şîi-İsmaili mezhebi konusunda aşırı taassup içinde olması hasebiyle bir yandan zimmîlere, diğer yandan Şîiler dışındaki Müslümanlara aşırı baskılar uygulamıştır.²⁶³

Hâkim, Bercevân'ın öldürülmesinden sonra Hüseyin b. Cevher'i vezirlik makamına getirdi. Yeni vezirin göreve başladığını Mısır, Kahire ve Cezire'deki camilerde halka bildirilmesini emretti.²⁶⁴ Kendisine komutanların başı anlamında "kâidü'l-kuvvad" lakabı verilen Hüseyin b. Cevher, daha önce "sahibu divanü'l-berid" ve "sahibu divanü'l-inşa" görevlerinde bulunmuştu. Hüseyin b. Cevher göreve başlar başlamaz şaşalı bir biçimde renkli güzel elbiseler giymeye, işlenmiş eyerli atlara binmeye, yanında muhafızlarla dolaşmaya başladı.²⁶⁵

Vezir Hüseyin b. Cevher, Bercevân döneminde kâtip olan Fahd b. İbrahim en-Nasranî'yi yeni dönemde "Reisü'l-küttaplık" makamına atadı. Çok geçmeden Mısır halkı, Fahd b. İbrahim en-Nasranî'nin Hristiyanlara arka çıktığı ve onları devletin en üst kademelerine getirdiğinden şikâyet etmeye başladılar. Mısır halkı kâtip Fahd'den yakınıyor, onu Müslümanların baş belası; Hristiyanların ise destekçisi olarak görüyordu.²⁶⁶

Hâkim, beş buçuk sene reisü'l-küttaplık makamında kendisine sadık kalan Fahd b. İbrahim en-Nasranî'nin boynunu Arapların kışkırtması ile vurdurdu.²⁶⁷ Hristiyan divan kâtiplerini tutuklattı ancak bir hafta sonra hristiyan hekiminin aracılığı ile onları affetti ve görevlerine iade etti.²⁶⁸

Hâkim, bu dönemden itibaren katliamlarına devam etmiş, otoritesini tam manasıyla tesis edebilmek için kadi'l-kudatın da aralarında bulunduğu pek çok üst düzey devlet yöneticisini öldürtmüştür.²⁶⁹ İkinci dönemde İbn Addas Mısır'da, Ebu Tahir de Suriye'de valilik makamına atanmıştı. İkisi de daha fazla vergi toplamak amacıyla Hristiyan halkı ve Arapları canından bezdirmişlerdi. Hâkim'in kız kardeşi Sittülmülük, İbn Addas'ı şikâyet eden mektup yazdı. Mektubunda devletin malını istedikleri gibi harcadıkları, halkının malını zorla aldıkları ve atalarının âdetinden çıktıklarını belirtti. Hâkim, gizlice Remle valisine mektup göndererek bunu soruşturdu.²⁷⁰ Bu soruşturmalar sonucunda şikâyetlerin haklı olduğunu gören Hâkim harekete geçerek bir ferman gönderdi ve bu ferman ile Ebu Tahir Suriye'de öldürülerek

²⁶³ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 5: 177; M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 100.

²⁶⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 28.

²⁶⁵ Antâki, *Târih*, 252; Makrizî, *İttiâz*, 2: 28.

²⁶⁶ İbn Kalanisi, *Zeyl*, 2: 26.

²⁶⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 44.

²⁶⁸ Antâki, *Târih*, 252.

²⁶⁹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 59; Antâki, *Târih*, 252.

²⁷⁰ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 60.

cesedi Mısır'a getirildi. Aynı gerekçelerle ve benzer şekilde İbn Addas da Mısır'da öldürüldü.²⁷¹

Ebu Tahir ve İbn Addas'ın yerine baş vezirlik makamına Mansur b. Abdun adında bir Hıristiyan atandı. Fakat hanedan üyesi ve üst düzey memurlar Mansur b. Abdun'dan memnun kalmadılar. Onların bu memnuniyetsizlikleri onun hakkında olumsuz söylemlerin başlamasına sebep oldu. Ayrıca onun Hıristiyan olmasından dolayı Hıristiyanlara karşı tepki başlamış, çıkan karmaşada din adamlarının da içinde yer aldığı bir kavga sırasında çoğu kişi halk tarafından köpeklerin önüne atılmıştı. Bu karmaşada Mansur da saldırıya maruz kalmış ve öldü sanılarak bırakılmıştı. Daha sonra ölmediği anlaşılmış ve iyileşince Hâkim tarafından tekrar "Kâfi" sıfatıyla eski görevine atanmıştır.²⁷²

Hâkim, Bercevan'ın bertaraf edilmesinde önemli görevler alan mızillesi Zeydan es-Saklebi'yi azat etmişti. Ancak azat olmasının üstünden iki yıl geçmişti ki 393/1003 yılında Zeydan'ın da boynunu vurdurmuştur.²⁷³ Yine bu sene içinde Hâkim, Cevher'in kâtibi Miktar b. Hasan'ın boynunu vurdurarak ateşte yaktırdı. Hâkim, aynı zamanda münecimlerin kâfir olduğuna hükmederek kanlarının helal olduğunu ilan etti. Bunun üzerine münecimler Mısır'dan kaçmaya başladılar ve Mısır'da münecim kalmadı.²⁷⁴

Özellikle Kutâmelilerin ileri gelenlerinden bazısı hapsedildi, bazısı da öldürüldü. Bunun üzerine Kutâmelilerden bir grup Futuh kapısına çıkararak liderlerinin affı için Hâkim'e başvurdular ve bağışlanması için yalvardılar.²⁷⁵

Bu dönemde Hâkim'in bir diğer icraatı da, Kadu'l-kudat Hüseyin b. Numan'ı görevden alma biçimidir.²⁷⁶ Bununla ilgili şöyle bir bilgi nakledilir: Hâkim devlet adamlarıyla at sırtında dolaşıyordu. Odun satılan bir yere geldiklerinde odunların üst üste yığılmasını emrederek odunları yaktırdı. Mısır Kadu'l-kudatı Hüseyin b. Numan'ı bineğinden indirterek ateşe atılmasını emretti. Kadu'l-kudat'ı kül olana kadar ateşte yanmasını seyretti ve hiçbir şey olmamış gibi yoluna devam etti.²⁷⁷ Bu durum tarihçiler tarafından şaşkınlıkla anlatılmaktadır.

Hâkim'in acımasızca ortaya koyduğu icraatlarından bir başkası da yine şu şekilde anlatılır: Komutanlardan biri olan Kâid Ebu Abdullah Hüseyin b. Hasan Baziyar sarayın batı kapısından atının sırtında ayakları atının omuzundayken saraya

²⁷¹ Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 277.

²⁷² Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 278.

²⁷³ Antâki, *Târîh*, 107; Makrizî, *İttiâz*, 2: 39.

²⁷⁴ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 111.

²⁷⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 48.

²⁷⁶ Makrizî, *İttiâz*, 2: 50.

²⁷⁷ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 113.

girdi. Hâkim bunu kendisine saygısızlık olarak kabul etti ve bunun üzerine onu öldürttü.²⁷⁸ Aynı şekilde Şam mütevellisi Ebu Tahir b. Mahmud kibir ve gururlu olduğu gerekçesiyle öldürüldü.²⁷⁹ Müeddibi Ebu Temim Said b. Fârûki'yi devlet işlerine karışmak ve Hâkim'e ait dilekçeleri okumak,²⁸⁰ hisbede görevli İbn Ebu Necde'yi halka kötü davranmak yüzünden, iki yıl beytülmalde görev yapan Acluc'u hatalı gördüğünden öldürttü.²⁸¹

394/1004 yılı Hâkim'in zalimliğinin şiddetlendiği yıldır. Öğle sıcağında eşeğine biner ve önünde de cellâtları giderdi. Tehlikeli gördüğü insanları hemen orada öldürtürdü. Bu dönemde halktan çok sayıda kişi boğularak, yakılarak ve kafası vurularak, öldürülmüştür. Hatta Hâkim'in en yakınında hizmetinde bulunan vezirler ve kadılar ölüm fermanından nasibini almıştır. Bu durum uzun süre böyle devam etti.²⁸² Ayrıca bu dönem Hâkim'in halden hale girdiği, insanları küçük suçlarından dolayı cezalandırdığı, öfkelenildiği zaman kendine hâkim olamadığı, fikrinden çabuk döndüğü, birçok aileyi ve kabileyi yok ettiği zaman dilimidir.

2.2.3. Üçüncü Dönem (396-400/1005-1010)

Zulüm ve karmaşanın hâkim olduğu ikinci dönemden sonra üçüncü dönemde de Hâkim, koyduğu kuralları sık sık değiştirmiş ve kuralların uygulamasında çok katı davranmıştır. Onun bu taassubundan Müslümanlar başta olmak üzere gayrimüslimler de zarar görmeye devam etmiştir. İsmâilî inancı hayata geçirme düşüncesiyle Sünnilere baskılar artmış, sahabeye sövülmüş ve ilk iki halifeyi sevdiğini söyleyen kişiler öldürülmüştür.²⁸³

2.2.3.1. Ebu Rekve İsyanı

Hâkim Biemrillâh'ın iktidarının bu dönemin deortaya çıkan en önemli olaylardan birisi Berka'da 395/1005 yılında ortaya çıkan Ebu Rekve isyanıdır.²⁸⁴ Halka karşı zalimce tavır ve politikalar, Endülüs Emevilerin soyundan olduğunu iddia eden Ebu Rekve'nin isyan etmesine ve Hâkim'e karşı saldırıya geçmesine sebep olmuştur.²⁸⁵

²⁷⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 50; Antâki, *Târih*, 252.

²⁷⁹ M. Süheyl Takkuş, *Târihu'l-Fâtımîyyin*, 268.

²⁸⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 42.

²⁸¹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 42-43.

²⁸² Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 111.

²⁸³ Mustafa Kılıç, *Fâtımî Halifesi el-Hâkime Karşı Ebu Rekve İsyanı*, (Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2008) 7: 205.

²⁸⁴ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 113; F. Daftary, *İsmâililer*, 286.

²⁸⁵ Antâki, *Târih*, 259-267; H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 178.

Asıl adı Velîd b. Hişam olan Ebû Rekve'nin soyu Endülüs Emevilerine dayanmakta olup, Endülüs hâkimi el-Müeyyed Hişam b. el-Hâkim el-Ümevî'nin (366-400/976-1009) akrabasıdır.²⁸⁶

Endülüs Emevi Devleti başveziri Mansûr b. Ebî Âmir, Halife Müeyyed'i hâkimiyetine alınca, onun ailesinden halife olabilecekleri öldürmeye başlamıştı. Hanedan mensubu Ebu Rekve kaçarak canını kurtarmıştı.²⁸⁷ Mutasavvıfların âdetince abdest almak için yanında deriden su kabı (rikve) taşıdığı için ona Ebû Rekve lakabı verilmişti.²⁸⁸

Yirmi yaşında Mısır'a gelen Ebû Rekve burada hadis öğrendi.²⁸⁹ Sonra ilim öğrenmek için Mekke ve Yemen'e gitti. Mısır'a geri dönen Ebû Rekve, burada çocuklara Kur'an Kerim öğretmeye başladı. Namazlarda imamlık yaparak zühd ve takva sahibi biri olarak tanındı.²⁹⁰

Hâkim, Ebu'l-Fityan el-Turki komutasında bir orduyu Beni Kurre halkı üzerine göndermişti. Bundan dolayı Beni Kurre halkının Hâkim'e karşı büyük bir kin beslediklerini gören Ebû Rekve, onlara liderlik ederek davalarında yardım etti. Kendisine tabi olanlarla birlikte Emevi hanedanından Kaim'e biat için davette bulunmak üzere 395/1005 yılında isyan etti.²⁹¹ Daha sonrasında ise kendine biate çağırıldı. Halk bu çağrıya uyarak ona biat ettiler. Berka'ya geçtikten sonra insanlar gelip onun hilafetini selamlıyorlar ve yerleri öpüyorlardı. Onların ortasına oturarak şöyle dedi.

Ben sizden biriyim sizden dünyalık bir şey istemiyorum.²⁹² Size verecek malım yok. Sizden istediğim bana itaat etmenizdir. Bana yardım ederseniz kendinize yardım etmiş olursunuz. Benim başarım sizin başarınızdır.

Bu konuşma karşısında halk “*Biz sana biat ediyor ve itaat ediyoruz ve bize emret*” dediler. Ebû Rekve, Berka'nın köylerini dolaşarak biat aldı. Berka ve İskenderiye arasında müntesipleri arttı.²⁹³ Ebû Rekve'nin Berka'yı ele geçirmesi ile Fâtımîlerin yöneticileri Sandal el-Esved ile Türk Yenal Kahire'ye kaçtı.²⁹⁴

397/1007 yılında Ebû Rekve halkı toplayarak Berka'da bulunan Hâkim'in ordusuna saldırdı. Ebu Rekve'nin askerleri üç gün süren savaştan sonra Hâkim'in

²⁸⁶ Antâki, *Târîh*, 259; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 114-115.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 161.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 162; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 113.

²⁸⁹ Antâki, *Târîh*, 262, Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 113; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 161-162.

²⁹⁰ Antâki, *Târîh*, 249, Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 114-115.

²⁹¹ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 114-115.

²⁹² Makrizî, *İttiâz*, 2: 60.

²⁹³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 61.

²⁹⁴ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 113.

ordusunu yendi ve şehri ele geçirdi. Ebû Rekve yağmacılıktan uzak durulmasını emrederek, askeri teçhizata ve ganimetlere el koydu.²⁹⁵

Bu başarılarından sonra Ebû Rekve “*Emire’l-Müminin en-Nasır liDinillah*” lakabını aldı.²⁹⁶ Adına sikke bastırarak kendine uymaya davet etti. Hutbelerde Hâkim’i ve babasını kötiledi.²⁹⁷ Davetini kabul eden Zenata ve Beni Kurre kabileleri ona artık “imam” diye hitap etmeye başladı.²⁹⁸

Ordusunun yenilgisinden haberdar olan Hâkim, sert tutumunu yumuşattı. Çoğunluğunu Kutâme kabilesinin oluşturduğu beş bin kişilik bir ordu hazırladı ve komutasına da Türk komutanlardan Yenal’ı atadı. Hâkim’in ordusu Zatu’l-Hammam’a ulaştı. Mevcut su kaynaklarını tutan Ebû Rekve’nin askerleri Yenal’ın suya ulaşmasını engelledi. Susuzluk içinde çarpışan Yenal ve askerleri yenilerek esir edildi. Ebu Rekve, Yenal’dan Hâkim’i lanetlemesini istedi. Lanetlemeyi kabul etmeyen Yenal’ın organları kesilerek başı koparıldı. Ebu Rekve, Yenal’ı ve çok sayıda askerini öldürerek büyük bir zafer kazandı. Çok sayıda mal ve silah ele geçirdi.²⁹⁹

Zafer kazanmasından sonra Ebû Rekve’ye katılanların sayısı arttı ve şanı şöreti yayıldı. Bunu duyan Hâkim, sünnilere karşı yürüttüğü olumsuz politikasından pişmanlık duydu. Çünkü halk Ebû Rekve’ye mektup yazıyor ve onu kendi beldelerine davet ediyordu. Davet edenler içinde kâidu’l-kuvvad Hüseyin b. Cevher de vardı.³⁰⁰

Bu yenilgiden sonra durumun daha da ciddi olduğunu fark eden Hâkim, Suriye’den asker yardımı istedi. Fadl b. Abdullah komutasında on iki bin kişilik bir orduyu Ebu Rekve üzerine gönderdi. İki taraf Kum-Şerik mevkiinde karşılaştı. Fadl, Ebu Rekve’nin canhıraş savaştığını görünce geri çekildi.³⁰¹ Fadl, Ebû Rekve’nin ordusunda bir asker olan el-Madi ile irtibata geçti. El-Madi, Ebu Rekve’nin Arap kabile liderleri ile yaptıkları görüşmeleri ve yapılan planları önceden haber verdi. Buna rağmen Ebû Rekve’ye karşı bir başarı kazanılamadı.³⁰²

Ebû Rekve, “Sebha” denilen ormanlık bir alana gitmişti. Zafer sarhoşu olan askerleri etrafa dağılmıştı. Bunu fırsat bilen Fadl karşı atağa geçerek Ebû Rekve’nin binlerce askerini kılıçtan geçirdi. Sağ kalan askerlerden el-Madi ise “*Biz seninle birlikte savaştık; artık seninle savaştık kimse kalmadı, başının çaresine bak*” dedi.

²⁹⁵ İbn Tağriberdi, *Nücümü’z-Zâhire*, 4: 215.

²⁹⁶ Makrizî, *İttiâz*, 2: 61.

²⁹⁷ İbn Tağriberdi, *Nücümü’z-Zâhire*, 4: 215.

²⁹⁸ Nüveyri, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29: 114-115.

²⁹⁹ İbn Tağriberdi, *Nücümü’z-Zâhire*, 4: 216; Makrizî, *İttiâz*, 2: 61.

³⁰⁰ İbn Tağriberdi, *Nücümü’z-Zâhire*, 4: 216.

³⁰¹ İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, 9: 161-162; ³⁰¹ İbn Tağriberdi, *Nücümü’z-Zâhire*, 4: 216.

³⁰² İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, 9: 162.

Bunun üzerine Ebû Rekve Nube'ye gitti ve bir müddet orada saklandı. Bunu haber alan Fadl kalenin yöneticisine elçi göndererek Ebû Rekve'nin teslim edilmesini istedi. Ebû Rekve'yi teslim alan Fadl ona ikramda bulundu ve ellerini arkadan bağlayarak Mısır'a esir olarak götürdü.³⁰³

Ebû Rekve, Hâkim'e "Ey efendimiz, günahımız büyük ama senin affın ondan da büyük. Kan dökmek haramdır, kızgınlığınızı bunu size helal kılmasın. İyilik de yaptım kötülük de. Fakat ancak kendime zulmettim, kötü amelim beni mahvetti" diyerek affını isteyen bir not gönderdi. Ancak bu af dileme Hâkim'in onu affetmesinde etkili olmadı.³⁰⁴

Fadl, Kahire'ye muzaffer olarak girdi ve onu devlet erkânı karşıladı. Ebû Rekve başında külah, arkasında ona vuran bir maymunla deve üstünde teşhir edildi. Ebû Rekve kendisine yapılan işkencelere dayanamayıp 397/1007 yılında öldü. Öldükten sonra da cesedi asılarak başı vuruldu, sonra da ateşte yakıldı. Ebu Rekve için Berka'de biat alınması ile asılması arasından iki yıl geçmişti.³⁰⁵

Hâkim, Ebû Rekve isyanını bastıran muzaffer komutan Fadl'a çok ikramda bulundu. Yakalandığı hastalık sırasında iki defa onu ziyaret etti. Ancak Fadl iyileşir iyileşmez Hâkim onu da öldürttü.³⁰⁶ Fadl'ın elde ettiği zafer onun gücünü arttırmış olmasından dolayı, Hâkim politikasına uygun olarak onu da ortadan kaldırma yoluna gitmiştir.

2.2.3.2. Cerrahi İsyanı

Hâkim'e karşı bir başka önemli isyan da, Filistin'in Cerrahi kabilesi yöneticileri önderlik etmiştir. Cerrahiler Arabistan'daki yurtlarını terk edip Filistin'in Remle bölgesine yerleşen Tay kabilesi mensupları olup, yerleşim yerlerinin Mısır'a giden yolun üzerinde bulunmasından dolayı Fâtımîlerle sık sık karşı karşıya gelmişlerdi.³⁰⁷

Cerrahiler'in daha önce Aziz-Billâh döneminde de isyan etmiş oldukları görülmektedir. Bu dönemde aralarında sulh yapılmış ve Aziz-Billâh onları bağışlamıştı. Hâkim-Biemrillâh döneminin ilk yıllarında Fâtımîlere bağlılıkları devam etti. Ancak bölgede güçlenen Cerrahi Müferrec b. Dağfel et-Tai Filistin'de yarı

³⁰³ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 114-115; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 165.

³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 165-166.

³⁰⁵ Antâki, *Târîh*, 267; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 115

³⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 166.

³⁰⁷ Muhammed Abdülkâdir Hureysât, "Cerrâhiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV,1993),7: 415-416.

bağımsız bir devlet kurmak için Fâtımîlere isyan etti. İlk isyanı bastıran Şam valisi Ceş b. Samsam onunla sulh yaptı ve onu tekrar Remle'ye vali olarak atadı.³⁰⁸

Fâtımîlerin eski veziri Mansur b. Abdun'la Hâkim'in veziri Ebu Kasım b. Mağribiarasında düşmanlık vardı. İbn Abdun, Hâkim'i veziri İbn Mağribî'ye karşı kışkırttı. Hâkim, vezir İbn Mağribî'nin oğlu, kardeşi ve üç akrabasını öldürttü. Canından korkan İbn Mağribî Şam'a kaçarak Cerrahi Hasan b. Müferrec'e sığındı ve onu Hâkim'e karşı isyana teşvik etti.³⁰⁹ Bunun sonunda Cerrahoğulları, Hâkim'in Şam valiliğine atadığı Yaruhtekin et-Turki'yi Şam'a giderken yolda tuzak kurarak onu esir aldılar ve Remle'ye götürüp öldürdüler.³¹⁰ Ardından Güney Filistin'in en büyük kenti Remle'yi ele geçirerek Hâkim'in emirlerinden Remle'nin yöneticisi Nartekin'i öldürdüler.³¹¹

Müferric, daha ileri bir adım atarak, Mekke'ye gitti. Ali soyundan Mekke Şerifi, Ebu'l-Fütuh lakabıyla tanınan Harameyn'in emiri Ebu'l-Fütuh Hasan b. Cafer'i kışkırtarak halifelik ilanına teşvik etti. Ebu'l-Fütuh 403/1012'de Remle'ye geldi. Cuma günü Ebu'l-Fütuh at üzerinde, Müferric, oğulları, emirler ve halk yürüyerek camiye gittiler.³¹² Onun huzurunda yeri öptüler ve halife olarak ona biat ettiler. Ebu'l-Fütuh'a "er-Râşid Billâh" lakabını verdiler. İbnü'l Mağribî devamında hutbeye çıkarak insanları Hâkim Biemrillâh'a isyana çağırdı ve Mısır'ı işaret ederek şu ayetlerle hutbeye başladı.

Tâ-Sîn-Mîm. Bunlar apaçık Kitab'ın âyetleridir. İman eden bir kavim için Mûsâ ile Firavun'un haberlerinden bir kısmını sana gerçek olarak anlatacağız. Şüphe yok ki, Firavun yeryüzünde (ülkesinde) büyüklük taslamış ve ora halkını sınıflara ayırmıştı. Onlardan bir kesimi eziyor, oğullarını boğazlıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Şüphesiz o, bozgunculardandı. Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım. Yeryüzünde onları kudret sahibi kılalım ve onların eliyle Firavun'a, Hâmân'a ve ordularına, çekinegeldikleri şeyleri gösterelim.³¹³

Ebu'l-Fütuh'un halifeliği Filistin ve Hicaz'da kabul edildi ve hutbeler onun adına okunarak adına para basıldı.³¹⁴

Ebu'l-Fütuh'un hilafet ilan ettiği, Müferrec'in de onu desteklediği haberi Kahire'ye ulaştığında, Hâkim-Biemrillâh 401/1011 yılında başında komutan Ali b. Cafer b. Felâh'ın olduğu orduyu Remle 'de isyan için toplananlar üzerine gönderdi.

³⁰⁸ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu 'l-Fâtumîyyin*, 289.

³⁰⁹ Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29: 117; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu 'l-Fâtumîyyin*, 289-290.

³¹⁰ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu 'l-Fâtumîyyin*, 290; Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29: 117.

³¹¹ Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29: 117.

³¹² Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29: 116.

³¹³ Nüveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb* 28-29: 117.

³¹⁴ F. Daftary, *İsmâililer*, 287.

Hâkim-Biemrillâh'ın ordusu yenildi ve sorun çözülemedi.³¹⁵ Askeri yöntemle sorunu çözemeyeceğini anlayan Hâkim, Ebu'l-Fütuh'un Mısır'daki adamını öldürttü, Ebu'l-Futuh'u Mekke valiliğinden azlederek yerine atadığı Ebu Tayyip el-Hasani'ye ve beraberindekilere bol hediyeler gönderdi. Yeni vali ve halk Hâkim'in tarafına geçti.³¹⁶

Hâkim, Cerrahoğullarına da bol bol miktarda hediye ve ikta gönderdi. Onlar da Hâkim'in tarafına geçtiler. Yalnızlaşan Ebu'l-Fütuh, Hâkim Biemrillah'a mektup yazarak özür diledi ve affını istedi. Hâkim tarafından affedilen Ebu'l-Fütuh Mekke'ye döndü ve tekrar vali olarak atandı. İki yıl süren Cerrahi ayaklanması kontrol altına alınmış oldu.³¹⁷

Cerrahilerin Filistin'de hâkimiyetleri devam etti. Bir müddet sükûnet sağlansa da halkı tehdit edip, Mısır'dan Hicaz'a giden hacı kervanlarını soymaya başladılar. Bunun üzerine Hâkim, üzerlerine büyük bir ordu göndermek üzereyken Müferric'in ölüm haberi geldi. Babalarının ölümü üzerine oğullarından Ali ile Mahmut teslim oldu, kaçak kalan üçüncü oğul Hasan da bir süre sonra Halifenin affına mazhar oldu. Babasının Filistin'deki mirasına kavuşan ve Cerrahi hanedanı içinde lider konumuna geçen Hasan b. Müferric, Hâkim'in saltanatı boyunca Fâtımîlere sadık kaldı.³¹⁸

2.2.4. Dördüncü Dönem (403-411/1011-1021)

Bu dönem Hâkim'in politikasının çok inişli çıkışlı olduğu değişken bir dönemdir. Aklının karışık olduğu, ruhsal sorunlarının arttığı, zühd hayatına girdiği dönemdir. Müslümanlara ve Gayrimüslimlere karşı istikrarlı ve beklentilere cevap veren bir politika izleyemediği gibi ekonomik olarak halk da vergilerden şikâyetçi olduğu bir dönem olmuştur.³¹⁹ Bu dönemin ilk yıllarında Hıristiyanlara ve Yahudilere kimliklerini belli edecek haç takmalarını emretmiş ve birçok mabet ve kiliseyi yıktırıştır.³²⁰

Vezir Şafi Zura b. İsa b. Nasturus en-Nasranî'nin 403/1011 yılında ölmesi üzerine Hâkim, Hüseyin b. Tahir'den vezir olmasını istedi. İbn Tahir, her kabileden kendine destek-garantör olması şartıyla görevi kabul edeceğini söyledi. Hâkim onun şartlarını kabul ederek onu vezirlik görevine atadı. Şeceresi okundu ve yüzüğünün

³¹⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 87.

³¹⁶ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 291.

³¹⁷ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 118; F. Daftary, *İsmaililer*, 287.

³¹⁸ F. Daftary, *İsmaililer*, 288.

³¹⁹ Hassan İbrahim Hassan, *el Fâtumîyyun fi Mısır ve a'maluhüm el-siyasiye vel-diniye ve bivechi hassin*, (Kahire, 1932), 20.

³²⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 94.

kaşına “*Nasrullah el Azim el Veli Yentesır İmam b. Ali*” sözü nakşedildi.³²¹ Kendisine “*eminu’l-ümena*” lakabı verildi. 405/1014 yılında Hâkimle beraber Kahire’nin dışına çıkarak Kutâmelilerin olduğu mahalleye gelmişlerdi ki Hâkim boynunun vurulmasını emretti. Öldürüldüğü yere gömüldü.³²²

Yine 403/1011 yılına gelindiğinde ise Hâkim önünde yerin ve elinin öpülmesini, kendisi için secdeye kapanılmasını yasakladı. “*Mevlana*” diye kendisine hitap edilmesi yerine “*Emirel müminin ve rahmetullahi ve berakatüh*” denilmesini istedi. Hâkim 403/1012-1013 yılından itibaren çileciliğe yönelmiş, basit ve kaba giysiler giyip eşeğe binmeye başlamıştır.³²³ Artık insanları huzurundan kovmuyor, kendi kıyafetlerini yamayarak ihtiyaçlarını gideriyordu.³²⁴

Hâkim 404/1014 yılına gelindiğinde yıldızlar ilmine ilgi göstermeye başladı. Ancak bununla ilgilenen münecimler sürgüne gönderildi. Çünkü bu ilimle edinilen bilgiye, başkalarının sahip olmasını istemiyordu. Sürgün edilenler münecimlerin eman istemeleri ve tövbeye davet edilmeleri üzerine, astroloji ilmine karşı çıkmamaları, bu konuda görüş beyan etmemeleri isteğini kabul etmeleriyle affedildiler. Daha sonra Hâkim, Krafa’ya gözlemevi yapılmasını emretti. Bunun üzerine Kadı Mâlik b. Said ve ileri gelenler rasathane yapımına başladılar fakat bitirmeyi başaramadılar.³²⁵

Saltanatının sonuna doğru 404/1013’te saraydaki farklı grup insanları bir araya topladı. İsmaili geleneğe göre kendi oğlu Ali’yi veliaht tayin etmesi gerekirken, Ubeydullah el-Mehdi’nin torununun çocuğu olan Abdurrahim b. İlyas b. Ahmed’i sağlığında veliaht, öldükten sonra da halife tayin etti.³²⁶ Bayramda minbere çıkınca yanındaki veliaht amcasının oğlu Abdürrahim için Hz. Musa’nın kardeşi Hz. Harun’a dua ettiği gibi dua yaptı. Üzerine Abdürrahim’in ismi yazılı sikkeler bastırdı.³²⁷ Askerlerden ve yakınlarından Abdürrahim için biat alındı ve süslü elbiseler giydirildi.³²⁸ İnsanlar onu selamlamakla ve şöyle demekle “*Esselamü ala İbn Ammi Emire’l-müminin ve Veli ahdî’l-Müslimin*” emrolundu. Sarayda ona yer tahsis edildi. İskenderiye, İfrikiye ve Kayrevan Camisinde, hutbelerde sicili okundu. Abdürrahim’in ismi sikkelerde ve yazışmalarda Hâkim’le beraber yazıldı.³²⁹

³²¹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 94.

³²² Antâki, *Târih*, 294; Muhammed Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 115.

³²³ F. Daftary, *İsmâiîliler*, 292.

³²⁴ Antâki, *Târih*, 300.

³²⁵ Nüveyri, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29: 120.

³²⁶ Makrizî, *İttiâz*, 2: 114.

³²⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 103.

³²⁸ Antâki, *Târih*, 306.

³²⁹ Antâki, *Târih*, 310.

Hâkim, mevkiine bakmaksızın yaptığı katliamlardan biri de, kâidu'l-kudat Gayn'ın kâtibi Ebu'l Kasım Ahmet b. Ali el Cerceraî'nin iki elini kestirmesidir. Kız kardeşi Sittülmülük'e iltifat eden mektup yazdığı için Ebu'l Kasım'ın ellerini kestirdiği kaydedilmektedir. Eminü'l-Ümena Hüseyin b. Tahir'in katlinden sonra işleri takip etmek üzere iki vezir atandı fakat iki ay sonra onlarda öldürüldü.³³⁰ Bunlardan sonra mevcut durumun, mal ve mülkün idaresi için Fadl b. Cafer b. Furat'ı görevlendirdi. Beş gün sonra onu da öldürttü. On dört ay vezir olmaksızın vasıtasız bizzat kendisi yönetti. Divan görevlileri her bir işi ona soruyorlar Hâkim de her kapıdan emir yağdırıyordu.³³¹

Hâkim, bir gece Cub denilen mevkiye gitti. İçlerinde kaidü'l-kudat Mâlik b. Said'in de bulunduğu bir grup onu karşıladı. Mâlik b. Said Hâkim'le karşılaşınca onda yüz çevirmesi üzerine askerlerden biri onu saraya götürdü. Hâkim gelince Mâlik b. Said elbisesi ve ayakkabısı ile oraya gömüldü. Mâlik b. Said altı yılı kâidu'l-kudat, on dört yılı da Beni Numan'ın halifesi olarak devlette yirmi yıl görev yapmıştı.³³² Saray çalışanlarının Bizans'tan gelen elçilerden hediyeler alması ve nunun duyulması üzerine hediye alanların Hâkim tarafından öldürülmüş olmaları da bu dönemde meydana gelen zulümlerden bir diğeridir.³³³

Hâkim'in son dönemlerinde ortaya çıkan dikkat çekicibir başka vaka, Muhammed b. İsmail ed-Derzi adlı yabancı bir dainin 407/1017 yılında Mısır'a gelerek Hâkim'le iletişim kurmasıdır. Hâkim ona ikramda bulundu. Bu kişi insanlara Hâkim'in ilah olduğunu söyledi. İnsanlar onu inkâr etti. Türklerden biri onu bir tören esnasında Hâkim'in yanında iken öldürdü.³³⁴ Sonra Hamza b. Ahmet isimli bir başka dâî ortaya çıktı ve "el-Hadi" lakabını aldı. Kahire'nin dışında Teber mescidinde kalarak insanları Dürzîliğe davet etti. Dinde şer'i kurallar ve ruhsatlar ortaya koydu. Anne ve kız kardeşi mübah saydı. Oruç, namaz gibi ibadetleri düşürdü. Halkın birçoğu ona yöneldi. Dürzîlik, Salde beldesinde, Beyrut'ta ve Şam sahilinde yayıldı.³³⁵ Anne ve kız kardeşi mübah sayıldığına dair bilgilere sadece Makrizî'de rastlanmış, buna dair başka kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Fakat ibadete dair değişiklikler diğer kaynaklarda da görülmektedir.

³³⁰ Antâkî, *Târih*, 311-312.

³³¹ Antâkî, *Târih*, 313.

³³² Makrizî, *İttiâz*, 2: 106.

³³³ Çoğunluğunu Kutame kabilesinin oluşturduğu bir mahalledir.

³³⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 113.

³³⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 113.

Saltanatının son yıllarında Hâkim'in inziva hayatı iyice artmıştır. Ayrıca insanlardan uzakta, geceleri Kahire ve Fustat sokaklarında dolaşıyor, Kahire dışındaki Mukattam tepelerine çıkıyordu.³³⁶

2.2.4.1. Hâkim-Biemrillâh'ın Ölümü

Hâkim'in zühd dönemindeki sokaklarda yalnız başına dolaşması, tek başına dağa gidip gelmeleri artmış, onun bu davranışı halk arasında yayılmıştı. Halife'nin güvenliği açısından çok da doğru olmayan onun bu alışkanlığı uzun süre devam etti. Nihayetinde zorlu geçen bir yönetimden sonra çok yorulan ve hem bedenen hem de ruhen yıpranan Halife Hâkim, genç yaşta Şubat 1021'de, saltanatının yirmi beşinci senesinde, 36 yaşında³³⁷ (Antaki'de 37 yaşında) iken Mukattam Dağına yine gitti ve bir daha geri dönmedi.³³⁸

Hâkim'in ölümüne dair kaynaklarda çok sayıda ve birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Bununla birlikte Hâkim'in planlı bir şekilde öldürüldüğüne dair rivayetlerin daha yaygın olduğu görülmektedir. Tarihçi Kalkaşendi Hâkim'in ölümü için "öldürüldüğünden şüphe edilmedi" diyerek diğer iddialara itibar etmemiştir.³³⁹

Bu rivayetler değerlendirildiğinde, büyük çoğunluğu onun insanlara ve kendi kendi etrafındakilere yaptığı zulümlerle bağlantı kurulduğu görülmektedir. Çünkü Hâkim halifeliği döneminde üst düzey devlet yöneticilerinden ve onların arkadaşlarından, mescitlerde sokaklarda kendilerine küfredilen Sünnilerden, zulm ve sürgünlere maruz kalan Zimmîlerden, Dürzîlik fikrine karşı çıkan Şîî-İsmaililerden, Araplardan, Türklerden, Farslılardan, Mısırlılardan ve zulümlere maruz kalan Berberilerden pek çok kişinin nefretini kazanmıştı. Bunlara ilaveten politikalarından memnun olamayan ailesi ve özellikle kız kardeşi Sittülmülük de Hâkim'le ters düşmüştü.

Sunnî ve Kipti kaynakların çoğunluğu Hâkim'in ölümünden kız kardeşi Sittülmülük'ü sorumlu tutmaktadır. Şöyleki, bir grup insan kadınların sokağa çıkmalarının yasak olduğu 410/1020 yılında tahtadan kadın yapmış ve üstüne elbise giydirerek Hâkim'in geçeceği yolun üstüne koymuştu. Hâkim bunu kadın zannetti, hiddetlendi. Ağaçtan olduğunu anlayınca da onu parçalattı. Yol üzerine konan bu heykele bitişirilmiş bir mektup olduğunu gördü. Bu mektupta Hâkim'e ve ailesine

³³⁶ F. Daftary, *İsmâililer*, 300.

³³⁷ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 128.

³³⁸ Antâkî, *Târih*, 363.

³³⁹ Kalkaşendî, *Ahmed b. Ali, Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ, şerh ve ta'lik: Muhammed Hüseyin Şemseddin*, (Beirut: 1987), 3: 494.

sövgü; kız kardeşi Sittülmülk'e kötü fiiller isnat eden sözler vardı. Hâkim mektubu okuyunca hiddetlendi. Sudanlılara ve diğer kölelerine silahlar dağıttı. Onlara bütün Mısırlılar'ı öldürmelerini, evlerini yakmalarını ve dükkânlarını talan etmelerini emretti. Halkın karşılık vermesiyle çatışmalar üç gün sürdü her iki taraftan da çok sayıda ölen oldu³⁴⁰.

Hâkim'in hiddeti yatışınca kardeşine mektup yazarak “*senin yüzünden çatışma çıktı ve senin kötü yolda olduğuna dair haberler geliyor. Bana ve ailemize hakaret edip istihza ediyorlar.*” dedi. Hâkim, kız kardeşinden şüphelendi kız kardeşinin hamileliğini tespit için ebeler gönderdi.³⁴¹

Hâkim'in bu davranışlarından rahatsız olan kız kardeşi Sittülmülk bir gece evden çıkarak kendisi gibi Hâkim'den şikâyetçi olan Emir Seyfeddin Hüseyin b. Devvas el-Kutami'yi ziyarete gitti ve şöyle dedi.

*Hâkim sebepsiz yere dostlarını ve devletin idarecilerini öldürttü. Seni de beni de öldürmeye kastetti. Bunlara bir de ilahlık iddiası ilave oldu ki bu, ilahi dini inkâr ve atalarının yolunu hiçe saymaktır. Halkın ayaklanmasından onunla beraber bizi de öldürmesinden ve devletimizi yıkmasından korkuyorum. Onu öldürürsen seninle evlenirim. Hâkim ölürse tahta geçecek küçük oğluna sen hamilik ve müşavirlik yaparsın. Ben de perde arkasında oturan olurum. Ondan kurtulmaktan başka amacım yok.*³⁴²

Hâkim, 4011/1021 yılının şevval ayında âdeti üzere beraberindekilerle eşeğine binip Grafe'ye gelmişti. Burada beraberindekilerden ayrılarak Mukattam tepelerine gitti. İbn Devvas'ın iki adamı Hâkim'in üzerine yüklenerek onu kementle boğdu. Hâkim-Biemrillâh'ın yanında bulunan çocuğu kılıçtan geçirerek merkebinin ayaklarını kestiler. Hâkim'in cesedini kız kardeşine götürdüler. Kız kardeşi Hâkim'in cesedini evinin içine gömdü.³⁴³

Olaylardan habersiz olan halk otuz altı yaşında ortadan kaybolan Hâkim'in dönmemesi üzerine onu aramaya başladı. Mısır halkı Hâkim'i üç gün aramasına rağmen bulunamayınca kardeşi Sittülmülk'e gittiler. Sittülmülük halkı yatıştırmak için şöyle konuşma yaptı.

*Hâkim üç dört gün önce gelerek, ölümden korktuğunu dağa çıktıktan sonra çöle inerek yedi gün kendini gizleyeceğini sonra geri döneceğini bana söyledi. Çocuğu öldüren de Hâkim'in kendisidir. Sırrına kimsenin mazhar olmasını istemiyordu.*³⁴⁴

³⁴⁰ Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 122.

³⁴¹ Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 283.

³⁴² İbn Tağriberdi, *Nücumu'z-Zâhire*, 4: 186-187; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 123; Makrizî, *İttiâz*, 2: 115; Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 283.

³⁴³ Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 283.

³⁴⁴ Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 283; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 122.

Sittülmülk, anlaştıkları üzere İbn Devvas'ı saraya davet etti ve onu sarayda ağırladı. Sarayda odada saklanan askerler “*sen bizim efendimizin katilisin*” diyerek onu öldürdüler. Sittülmülk, Hâkim'in öldürülmesi sırrından haberdar olan herkesi öldürterek Hâkim'den ve onun öldürülmesinden haberdar olan herkesten kurtulmuş oldu.³⁴⁵ Dolayısıyla Sittülmülk hem Hâkim'den hem de suç ortağından kurtulmuş oldu.

Başka bir rivayete göre ki bunu Dürzîler kabul etmektedir. Hâkim bir gece merkebine binerek iki adamının eşliğinde dışarı çıktı. Hâkim adamlarından saklanarak ortadan kayboldu. İki adamı ve devletin yöneticileri aramalara rağmen onu bulamadı ama onun elbiselerini buldular. Bulunan elbisesinin üzerinde bıçak izleri vardı ve düğmeleri iliklenmiş yedi cübbeden oluşmaktaydı. Bu görüşü benimseyen Dürzîler gaybet ve ric'at esasına uygun olarak, Hâkim'in ölmediğini, göğe yükseldiğini, gaybete girdiğine inanmışlardır. Onlara göre bu dünyadaki yaygın fesatlıklar son bulunca tekrar geri dönecektir. Dürzîlere göre Hâkim-Biemrillâh beklenen imam'dır.³⁴⁶

2.3. HÂKİM'İN KİŞİLİĞİ VE AİLESİ

Hâkim-Biemrillâh'ın inişli-çıkışlı davranışları ve değişken şahsiyetinden dolayı, tarihçiler onun hakkında çok farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bazen çok zalim, gaddar bir şahsiyet tasvir edilirken, bazen de cömert, ilmi ve sanatı seven, zühd ve takva sahibi bir insan tasviri ortaya konmaktadır. Bu farklı kişilik tiplerini destekleyen çok sayıda rivayet vardır. Dolayısıyla farklı değerlendirmeler için yeterince örneğin bulunduğu açıktır.

İktidarının başlangıcından itibaren faaliyetleri ve davranışları değerlendirildiğinde, ilk yıllarında tabiatının normal olup tasarruf ve uygulamalarında aşırılık görülmediği söylenebilir. Başlangıçta Hâkim her gün saray meydanına çıkar sedirin üzerine oturur istekler ona arz edilir şairlere şiir okuturdu. Sonra vezir ve kâtibi ile saraya gider şikâyet ve taleplerin yazılı olduğu kâğıtlara bakar, bitene kadar devam ederdi. Sonra yemeğe geçilince Bercevân Hâkim'in huzurunda beklerdi. Meseleler hakkında Hâkim'in görüşü, emri beklenir ve divanda uygulanırdı. Hediyeler dağıtır, saray erkânına karşı cömertçe davranırdı.³⁴⁷

Hâkim meclise geldiğinde şiir okunur ve şairlerin maharetine göre ödüller verirdi. Halkın kendi huzurunda yeri öpmesini ve kendisi için secde yapılmasını

³⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Çevr. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı yayınları, 2017), 12: 80.

³⁴⁶ Hassan İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtûmîyye*, Kahire, 1981, 168.

³⁴⁷ Makrizî, *İttîâz*, 2: 14.

yasakladı. Hâkim'in ilk dönemindeki uygulamalarından onun zevk sahibi, Şiirden anlayın ve hoşlanan biri olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁸

Hâkim, Bercevan'ı öldürttükten sonra, yaşının küçüklüğüne rağmen otoritesini kurarak idareye tek başına hâkim oldu. Sonra Bercevan'ın yerine getirdiği Hüseyin b. Cevher'i, arkasından da İbn Ammar'ı öldürttü.³⁴⁹ Bundan sonra arka arkaya vezirler tayin ederek onları da öldürttü.³⁵⁰ Kan dökmekten çekinmeyen Hâkim çeşitli sebeplerle, muhtelif tabakadan on sekiz bin insanı öldürttüğü kaynaklarda geçmektedir.³⁵¹ İsmaili dâiler de bu katliamdan nasibini aldı; İsmaili dâi ve kadı Abdulaziz b. Cafer b. el-Numan ve Mâlik b. Said, halifenin emriyle öldürüldü.³⁵² Buradaki anlatımlara bakıldığında ise Hâkim'in sert karakterli, acımasız, en küçük kusurlardan hatta kusursuz insanları dahi öldürmekten çekinmeyen bir yapısı olduğu görülmektedir. Kendisine nasihat ekmek isteyenlere dahi zulmetmiş, kendi iktidarı için risk olarak gördüğü yüksek mevkideki insanlara karşı acımasız davranmış, görevini ihmal eden ya da suiistimalde bulunanların ellerini kestirmişti. Dönem dönem suçun küçüklüğüne ve büyüklüğüne bakmamış cezalandırmıştır.³⁵³

Giyim kuşama ve gösterişe önem veren Hâkim, hilafetin ilk yıllarında pahalı elbiseler giyer, sarığına pahalı cevherler takar ve süslü eyerlere binerdi. Daha sonraki dönemlerinde ise bundan uzaklaşarak yünlü elbiseler giymeye ve merkebe binmeye başladı. Bazen tek başına bazen konvoyla; bazen şehirde bazen de çölde gezerdi. Halk ve saray çalışanları ondan çok korkuyordu. O, insanlar arasında zararlı aslan gibiydi. Aynı anda hem eli açık hem kan dökücü idi. Her an yeni kanunlar koyar, insanların ona tabi olmasını isterdi.³⁵⁴

İktidarı elde edebilme iktidarının başlangıcında toplumu iyi gözleyen Hâkim halkın davranışlarına müsamaha gösteriyor, bu sayede onların desteğini de elde ediyordu. Çünkü halkın bu durumu onu iktidara ulaştırmada yardımcı oluyordu. İçtimai hayatta halkın çoğunluğu eğlenceye, gece dolaşmaya ve şarkı söylemeye meyil ediyor bayram olunca coşku daha da artıyordu. Başlangıçta gençlerin ve halkın desteğine ihtiyaç duyduğu için halkın refaha, eğlenceye, gece dolaşmaya ve şarkı söylemesine göz yummuştu.³⁵⁵ İktidara tam sahip olunca toplumsal ve dini hayatı etkileyen pek çok

³⁴⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 14, Antâki, *Târih*, 300.

³⁴⁹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 36; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 175.

³⁵⁰ F. Daftary, *İsmâililer*, 285.

³⁵¹ M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillah ve Esrarı Daveti'l-Fatmiyye*, 117.

³⁵² F. Daftary, *İsmâililer*, 286.

³⁵³ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 80.

³⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-ayân*, 5: 293.

³⁵⁵ Ahmet Muhtar el-İbâdî, *fî târihi'l-Abbâsi ve'l-Fâtmi*, (Beyrut, yy, 749), 285-286.

kurallar koymuştur. Örneğin bir dönem mescit duvarlarına ve sokaklara sahabeye söven ifadeler yazdırmış, sokak hayvanlarının öldürülmesini emretmiştir, daha sonra da bunları yasaklamıştır.³⁵⁶

Halka ve idarecilerden bir kısmına verdiği cezaların yerinde olduğu da söylenebilir. Kadı Hüseyin b. Ali en-Numan'ı geliri çok iyi olmasına rağmen, elini yetimlerin malına uzattığı gerekçesiyle öldürttü ve yaktırdı. Aynı şekilde kadı Mâlik b. Said el-Fâruki'yi kız kardeşine sataştığı için öldürttü. el-Fâruki, Sittülmülük'le buluşmak için her gün sarayın dehlizine gidiyordu ve bu şâyia haline gelmişti. Bir gün sarayın dehlizinden gelirken Hâkim'e denk geldi. Hâkim nerden geldiğini sordu. O da evden geliyorum dedi. Onun yalan söylediğini ve kız kardeşinin yanından geldiğini anladı ve 405/1015 yılında boynunu vurdu.³⁵⁷ Dolayısıyla, hem dikoduların artması hem de yalan söylemesi onun ölümünün bir gerekçesi olarak gösterilmiştir.

Bir defasında Hâkim, dağın altına büyük bir mahzen yaptırdı. Mahzenin içini yakmak üzere sazlarla doldurttu. Devlet erkânından kâtip, komutan ve çevresinde olan herkes ve halkın bir kısmı etrafında toplandı. Yakılacakları korkusuyla Hâkim'den afv ve şefaet dilediler. Hatta sarayının kapısına giderek kedisinden eman dileyen mektup gönderdiler ve Hâkim onları affetti.³⁵⁸

Bir dönem cuma hutbelerinde ismi okununca halkın ayağa kalmasını emretmiş, bunu Hameyn dâhil her yerde uygulatmıştı. Bazen zulmederek öldürttüğü insanlar için türbeler yaptırır sonra halkı burayı ziyarete mecbur kılardı.³⁵⁹

İsmâili akidenin gelişimi için çaba sarf eden Hâkim-Biemrillâh, Zimmîlere ve Sünnilere gün geçtikçe artan bir baskı uyguladı.³⁶⁰ 395/1005 yılında Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Aişe'nin isimlerini kapı duvarlarına yazdırıp, onlara diğer sahabeye küfür etmeyi emretmişti.³⁶¹

Daha sonra 403/1013 yılına gelindiğinde tam tersi bir tavırla Ebu Bekir'e, diğer sahabeye ve selefte sövülmesini kaldırarak onlara rahmet okunmasını ve şeriâtın gerektirdiği hürmetin gösterilmesi istedi.³⁶² Önünde yerin ve elinin öpülmesini, kendisi için secdeye kapanılmasını yasaklaması, "Mevlana" diye kendisine hitap edilmesi yerine "Emire'l-müminin ve rahmetullahi ve berakatüh" denilmesini istemesi gibi

³⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-ayan*, 5: 293.

³⁵⁷ İbâdî, *fî târihi'l-Abbâsi*, 284.

³⁵⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 55.

³⁵⁹ Mustafa Öz, "Hâkim Biemrillâh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.15, (İstanbul: TDV,1997), 487.

³⁶⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 38.

³⁶¹ İbn Tağriberdi, *Nücumü'z-Zâhire*, 4: 177.

³⁶² Antâkî, *Târih*, 303.

davranışlarla zühdünü izhar etti. Akabinde yün elbise giydi ve başını örtü ile örttü. Sonra yünden elbiseler giymeye ve siyah sarık takmaya başladı.³⁶³

Hâkim Ramazan ayında beraberindekilerle iftar yapar onlara namaz kıldırırdı.³⁶⁴ Önceki Fâtımî halifelerinin aksine Cuma, Ramazan ve Kurban bayram namazlarını kendisi kıldırır ve hutbe irat ederdi. Hilafeti döneminde hacca gidenlere de gerekli kolaylıkları sağlamış ve onlara hediyeler takdim etmek suretiyle bu ibadete olan düşkünlüğünü de izhar etmiştir.³⁶⁵ Kendisinin bu tür mübarek günlere özen gösterdiği, gereken önemi verdiği, ibadet ve taatte kusur etmediği görülmektedir. Yine aynı zamanda Kuran okumak isteyen bir grup cemaatin ihtiyaçlarını karşılamak için, erzak ve yıllık ücret tayin ettiği,³⁶⁶ hacca gidenlerin onun döneminde törenlerle uğurlandığında rivayetler arasındadır.³⁶⁷

Bir yandan mezhebe bağlılık gösterirken diğer yandan 404/013 yılında İsmâîli mezhebinin ilkelerini terk ederek büyük oğlu yerine amcasının oğlunu veliaht olarak atadı. Sıkıntıya sebep olmaması için veliaht olabilecek çocukları ile annelerinden bazılarını sarayın dışına çıkardı.³⁶⁸

Cezalandırmada aşırı gittiği dönemleri olduğu gibi, çok bağışlayıcı olduğu olaylar da olmuştur. Gündüz çalışmanın yasaklanmasından sonra birgün Hâkim çarşıda gezerken bir adamın marangozluk yaptığını gördü ve yanına gitti ona “*Size gündüz çalışmayı yasaklamamış mıydım*” dedi. Marangoz kendini savunmak için, “*Efendim insanlar gündüz çalıştıklarında gece eğlenirler; gece çalıştıklarında gündüz eğlenirler. Benim bu dükkânda yaptığım bir nevi eğlencedir.*” deyince Hâkim ona ceza vermedi, gülümseyerek karşıladı.³⁶⁹ Bu olay, onun dönem dönem affedici ve hoşgörülü olduğuna iyi bir örnektir.

Hâkim’in hoşgörülü olmasına örnek olarak gösterilen bir başka rivayet de içkinin satışı ve içilmesinin yasak olduğu bir dönemde yaşanmıştır. Yaşlı adamın biri içki yüklü eşeğini kaçırdı. Hâkim eşeğe nehrin yanında dar bir geçitte denk geldi. Hâkim, adama nerden geliyor olduğunu sordu. Adam “*Allah’ın arzını daraltan kimdir?*” dedi. Hâkim “*Ey ihtiyar! Allah’ın arzı küçüktür.*” dedi. Adam “*Arz küçük olmasaydı seninle bu dar geçitte karşılaşmazdık.*” dedi. Hâkim güldü ve onu affetti.³⁷⁰

³⁶³ Antâkî, *Târîh*, 306.

³⁶⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 5.

³⁶⁵ Antâkî, *Târîh*, 199.

³⁶⁶ Antâkî, *Târîh*, 301.

³⁶⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 15.

³⁶⁸ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu’l-Fâtımîyyun*, 285.

³⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, 12: 80.

³⁷⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 91.

Kaynaklarda Hâkim'in hoşgörüsüne dair şu bilgi zikredilmektedir. Bir gün Hâkim etrafında devlet erkânı ile otururken, huzurunda birisi şu ayeti okudu.

Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.³⁷¹

Kâri ayeti okurken Hâkim'i işaret ediyordu. Okuma bitince İbn Müşeccer diye bilinen biri:

Ey insanlar! Size bir misal verilmekte; dinleyin onu: Allah'tan başka kendilerine yalvarıp yakardıklarınız var ya, hepsi bunun için bir araya gelseler bile bir sinek yaratamazlar! Hatta sinek onlardan bir şey kapsa, onu dahi ondan kurtaramazlar. İsteyen de âciz, kendinden istenen de."³⁷² âyetini okudu.

Okuma bitince Hâkim'in yüzü değişti. İbn Müşeccer'e yüz dinar verilmesini emretti, diğerine bir şey verilmedi. Bu rivayet Hâkim'in kendisini tanı olduğunu kabul etti diyenleri yalanlamaktadır. Bu anlamda önemli bir rivayettir. Bununla birlikte Hâkim'in hayatının sonlarına doğru kendisi hakkındaki fikri değişti de zikredilmektedir.³⁷³

Hâkim daha sonraki dönemlerde kendisinin ilah olduğunu iddia etmeye başladı. Hulül ve tenasüh inancını savundu. İnsanları bu görüşlere davet etti ve bir müddet kendine secde etmeye çağırdı. İnsanlar tazim için yeri öpüyorlardı. Belli zamandan sonra bundan vazgeçti. Bu sebeple bazı kaynaklarda zihinsel problemlerinin olduğu kaydedildiği gibi, aksine onun deha derecesinde bir zekâyâ sahip olduğunu söyleyenler de vardır.³⁷⁴ Kendisine secde edilmesini emretmiş olması tenasüh ve hulül fikrini desteklediği gibi, iktidarını güçlendirmek için bir manevra da olabileceği için, bazı araştırmacıları onun zekâsına delil kabul etmeye götürmüş olmalıdır. Hâkimi'n ölüm haberini alan İbn Ebi Tay onu şöyle anlatıyor:

Kırbacı şiddetli, heybetli, kan dökmekten çekinmeyen biriydi. Onun için Mısır, Şam ve Afrika'da hutbe okundu. İlm-i nücumla ilgileniyor, Mukaddem dağına giderek yıldızları izliyordu. Eşeğe binip Mukaddem dağına giderken yanına kölesi Müflih'i alıp, ona kılıç ve edevatını taşıtırdı. Sokağa çıktığında izdiham olurdu, insanlar ondan gizlenirdi. Dükkânların kapısına vurur fakat içeri bakmazdı. İhtiyacı olduğunda orada durur vezirine isteğini yazdırırdı. Bayramların dışında askerlerin yanına gitmezdi."³⁷⁵

Tarihçiler onun düzenli, disiplinli bir hayat yaşamadığı noktasında birleşmektedir. Kendisi gece-gündüz insanların durumunu bilmek, ihtiyaçlarını tespit etmek amacıyla sokaklarda dolaşır insanların arasına karışırdı. Ölçü ve tartıyı denetler,

³⁷¹ Nisa 4/ 65.

³⁷² Hac 22/73.

³⁷³ İbn Hallikân, *Vefayâtü 'l-ayân*, 5: 293.

³⁷⁴ F.Daftary, *İsmâililer*, 225.

³⁷⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 117.

hisbe görevini bizzat kendisi yerine getirir, iyiliği emreder kötülükten sakındırır.³⁷⁶ İçki yasağına uymayanları ağır cezalandırırken diğer yandan yolun ortasında uykuya dalan yüzünü mendille kapatan kişiye “*sen kimsin*” demiş o da “*örtünün altında olanım*” demişti. Hâkim onu yüzünü açıp teşhir etmemiş ihtiyacı olduğu zaman saraydan isteyebileceğini söylemişti.³⁷⁷ Bir batılının gözüyle Hâkim,

Günahkâr insanlar, Halîfe el-Hâkim idareye gelene kadar cezasını çektiklerinden dolayı, zaman zaman rahatlamak için dinlenen mahkûmlar gibi idiler. Bu adam kötülük bakımından bütün halef ve seleflerini aşmış ve onun saçmalıkları hususunda okuduklarımızı efsane haline gelmiştir. O, imansızlık ve kötülük konularında o kadar eşsizdi ki, Tanrı’ya ve insanlara duyduğu nefret dolu yaşamını yazmak için bir kitap gerekir.³⁷⁸

Açık olan şudur ki elde edilen bilgilerden hareketle, Hâkim-Biemrillâh’ın karakterinin değişken olduğunu söyleyebiliriz. Hâkim-Biemrillâh’ın bu vasfı nedeniyle tarihçiler onun bu yapısını tahlil etmişler farklı kanatlara ulaşmışlardır.³⁷⁹ Aynı zamanda doktor olan tarihçi Antâki (425/1035), Hâkim’in gençliğinden beri birbirine uymayan davranışları ve kararları, beyindeki sıvı eksikliğinden kaynaklanan melankoli hastalığına bağlıyor. Antâki bu hastalığa yakalanan kişilerin vehimlere kapılan, garip işler hayal eden, yaptıklarının yanlışlığından şüphe etmeyen, tıp ilminde de yeri olan bir hastalığa bağlamaktadır. Antakî bu hastalığa kapılan kişilerden bazılarının kendini nebi, bazılarının ise ilah kabul edebileceğini belirtmektedir. Hâkim’in devamlı eşekle gezmesini de bu hastalığa bağlamaktadır.³⁸⁰ İbn Kesir ise Hâkim’in yasaları ve kararlarını devamlı değiştirmesini, halkın kendisine bağlılığını ve itaatini denemek için yaptığını belirtmiştir.³⁸¹

Hâkim Biemrillâh’ın eşi ve çocuklarına ait herhangi bir bilgiye kaynaklarımızda ulaşamadık. Sadece 395/1005 yılında erkek çocuğunun doğduğu rivayet edilmektedir. Kendinden sonra hilafet görevine gelecek olan bu çocuğa Haris ismi verilmiş, Ebu Eşbal,³⁸² Ebu Haşim ve Ebu’l-Hasan³⁸³ diye künyelenmiştir. Haris, Fâtımîlerin yedinci halifesi olmuş, Zâhir-Lii‘zâzidînellâh lakabını almıştır. Haris’in doğunca bu halka ilan edilmiş, sevnîç gösterileri eşliğinde meşaleler yakılmıştır. Doğumunun yedinci

³⁷⁶ İbâdî, *fi târihi ’l-Abbâsi*, 285-286.

³⁷⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 119.

³⁷⁸ Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği*, 32-33. Tarih İncelemeleri Dergisi 24, sy. 2(2009): 211-212.

³⁷⁹ Aytekin Şenzybek, *Dürziliğin Teşekkül Süreci*, e-makâlat Mezhep Araştırmaları, VIII/1, (2015):87-133,100

³⁸⁰ Antâkî, *Târih*, 330-331.

³⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-nihâye*, 12: 79-80.

³⁸² Makrizî, *İttiâz*, 2: 55.

³⁸³ Nüveyri, *Nihâyetü ’l-Ereb*, 28-29: 128.

gününde akika kurbanı kesilmiş, saçları tıraş edilerek sadaka dağıtılmıştır. İhtiyaç sahiplerine elbise hediye edilerek dualar edilmiş ve şehir dört gün süslenmiştir.³⁸⁴



³⁸⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL HAYAT VE DİNİ POLİTİKA

3.1. SOSYAL POLİTİKASI

Hâkim-Biemrillâh'ın sert, baskıcı ve değişken politikası saray ve siyasetle sınırlı kalmamış hayatın tamamını kapsamıştı. Onun sosyal politikası, toplumun daha önce alışık olmadığı, uymakta zorlandığı kuralları barındırıyordu. O, kuralları şahsi, ahlaki ve ekonomik temellere dayandırıyor. ³⁸⁵ Hâkim, iktidarı tam olarak ele alınca insanların birbirine “seyyidinâ ve mevlânâ” diye hitap etmelerini yasakladı. Yaşayışla ilgili radikal düzenlemeler yaptı. Bunlardan biri 391/1001 yılına gelindiğinde halka Mısır'ı süslemelerini, gece dükkânlarını ve evlerini aydınlatmalarını ve açık tutmalarını emretmiş olmasıdır. Gezmelerin gece olması ve gece boyu alışveriş yapılması nedeniyle izdiham olmuş kadın erkek birbirine karışmış, dışarı çıkmada kadınlar erkekleri geçmişti. Cadde ve sokaklarda meşaleler yakıldı. İnsanlar gelirlerinin büyük kısmını yeme, içme ve eğlenceye harcamaya başladı. Bunun sonucu olarak içki tüketimi ve eğlence arttı. Diğer yandan Hâkim de hayvanının üstünde gece cadde ve sokaklarda teftiş yapmış ileride uygulamaya koyacağı kurallara temel teşkil edecek gözlemlerde bulunmuştu. ³⁸⁶

Muharrem ayı gelince kadınlar sokaklara çıkıyor, Hz. Hüseyin'in şahadetiyle ilgili hüznü mersiyeler okuyor, cenazelerde yüksek sesle bağıryorlardı. Cenaze ve 10 Muharrem törenlerindeki kalabalık ve izdihamlardan dolayı hırsızlık artmıştı. Şikâyetlerin çoğalması üzerine kadınlar, durumu Hâkim'e bildirmişlerdir. ³⁸⁷

Sosyal düzenin bozulduğu düşüncesine varan Hâkim 392/1002 yılında sosyal konulardaki tam tersi yönde emir ve yasaklara hız verdi. Hür kadınların ve genç cariyelerin gece dışarı çıkmasını, yüzlerini açmalarını, hamama girmelerini; müziği, eğlenceyi ve kadın ve erkeğin bir arada toplanmalarını yasakladı ve kurallara uymalarını emretti. Kurallarına yeni kurallar ekleyerek kadınların gece gündüz dışarı çıkmalarını yasakladı. ³⁸⁸

³⁸⁵ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 268.

³⁸⁶ Makrizî, *İttiâz*, 2:38; İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-zâhire*, 4: 178.

³⁸⁷ İbâdî, *fi târihi'l-Abbâsî*, 291.

³⁸⁸ Antâkî, *Târih*, 301.

Dışarı çıkmalarının önüne geçmek için kadınların ayakkabı giymesini ve kadın ayakkabısı üretimini yasakladı. Hâkim hiçbir kadının evinin dışında görünmemesini, kapıdan, pencereden ve damdan dışarı bakmamasını emretti. Kadın resimlerini hamamlardan kazıttı. Bu yasaklar yedi yıl sürdü.³⁸⁹

Bu durumdan tüccarlar şikâyetçi oldu. Sonra tüccarların sokakta ve evlere gidip kadınlara ayakkabı satmalarına izin verildi. Ramazan ayında aciz ve dul kadınların bir gün dışarı çıkmalarına izin verdi. Durumdan şikâyetçi olan bazı kadınlar saraya giderek yasağı yumuşatmasını istediler fakat Hâkim, yasağın şiddetle uygulanacağını ancak hacca gideceklerin, ölü yıkayıcıların, ebelerin, su satanların ve dulların, burka içinde kendisinden izin alarak dışarı çıkmasına izin verdi.³⁹⁰ Sahipsiz ve ilgileneni olmayan birçok yaşlı kadın evinde öldü.³⁹¹

Hâkim'in Mısır'da saldığı korku, Firavun'u geride bırakmıştı. Bu yasaklar uzun sürünce köy reisleri Hâkim'e gelerek "*dul olan, çocuğı, kocası, akrabası olmayan nice kadınlar evlerinde açlık ve çıplaklık içindeler. Onların eğirdikleri iplikleri satacak kimseleri yok*" dediler. Bunun üzerine Hâkim kadınların perde arkasından satıcılarla el ve yüzlerini göstermeden görüşmesine ve eşyalarını satmasına müsaade etti. Bu Hâkim'in ölümüne kadar devam etti.³⁹²

Av köpekleri hariç köpeklerin öldürülmesini emretmiş, cadde ve sokaklar köpek ölüsüyle dolmuştu. Kurallara uymayan köpek sahipleri kamçıyla dövülerek boyunları vurulmuştur.³⁹³

İçki ile ilgili yasaklar sıkıca uygulandı. Ancak 397/1007 yılına gelindiğinde tabip Ebu Yakup b. Anastas faydalarından dolayı Hâkim'e nebiz (içki) içmeyi tavsiye etmesinden dolayı içki yasağı esnetilmişti. Bu esneklikten sonra şarkıcıların oluşturduğu mecliste içkiler içiliyor ve eğleniliyordu. İçki esnekliği tabip Anastas'ın ölümü ile sona erdi.³⁹⁴ Anastas'ın ölümüyle birlikte içki yapımında kullanılan kuru üzüm, arpa ve buğday üretimi ve satışı yasaklandı. Özellikle üzüm bağları sökülerek yerine buğday ve arpa ekildi. İçki yapılmasından dolayı beş rıtıl'dan fazla üzümün satılması yasaklandı. Daha sonra azının da çoğunun da satışı yasaklandı. Nil'e çok

³⁸⁹ İbn Hallikân, *Veşâyâtü'l-ayân*, 5: 294; Ebul Ferec, *Târîh*, 281.

³⁹⁰ Antâkî, *Târîh*, 301; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 121.

³⁹¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12: 80.

³⁹² Ebul Ferec, *Târîh*, 282.

³⁹³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 38; İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-Zahira*, 4: 178; Antakî, *Târîh*, 258.

³⁹⁴ Antâkî, *Târîh*, 268.

sayıda üzüm döküldü.³⁹⁵ İçki yapıldığı için balın alım satımı yasaklandı ve beş bine yakın bal küpü kırılarak Nil nehrine döküldü.³⁹⁶

Gayrimüslimlerin, Müslümanlardan ayrılmaları için 402/1012 yılında hamama girdiklerinde fark edilmeleri için Hıristiyanların boyunlarına haç, Yahudilerin ise boyunlarında çingirak/çan takmaları emretti. Sonra Yahudi ve Hıristiyanların hamamı Müslümanların hamamından ayrıldı. Müslüman veya ehl-i zimme kim olursa olsun peştamalsız hamama girmesi yasaklandı.³⁹⁷ Hâkim 395/1004'te ilan ettiği ferman ile ehl-i zimme'nin "ğiyar" giymesini, bellerine siyah renkli zennanir (kemer) takmalarını ve başlarına da siyah sarık bağlamalarını emretti.³⁹⁸ Bu şekilde kişiler dinlerine göre ayrılmış oldu.

Hâkim, yasak fermanı ile yiyecek ve içeceklerden kurre, turmus,³⁹⁹ meluhiyye'yi Muaviye'nin, mütevekkiliyye yiyeceğini deAbbâsî halifesi Mütevekkilin yiyeceği olduğu için yasakladı.⁴⁰⁰ Bu kurallara dikkat etmeyenler deve üzerinde dövülerek teşhir edildi. Kadınların yolda yüzünü açmasını, ölünün arkasından bağırıp çağırmasını, arkasından yürümesini, davul, çalgı çalınmasını⁴⁰¹ ve pulsuz balığın⁴⁰² satışını yasakladı.⁴⁰³ Kurban bayramı dışında sağlıklı sığırların kesilmesi yasaklandı. Sadece ekin süremeyen, hasta ve yaşlı olanların kesilmesine izin verildi. Erkeğin ekmek hamuru yoğurması da Hâkim Biemrillâh'ın yasaklarındandı.⁴⁰⁴ Buradan üretimde ve çiftçilikte kullanılan hayvanların yenilerek tüketilmesinin önüne geçildiği anlaşılmaktadır. Bu önlemlerin, sonraki yıllarda ortaya çıktığı görülen kıtlığın zararını en aza indirmek için bir önlem niteliğinde olduğu düşünülebilir.

Aşure hüznü gününde ve devamında dükkânların mahsul ve meyve satışı yasaklandı. Sadece ekmek fırınlarının açık kalmasına izin verildi. Mısır ve Kahire'de bu uygulandı.⁴⁰⁵ Çünkü bu günlerde yapılan etkinliklerde, halk aşırıya gidiyor, hırsızlık başta olmak üzere suç teşkil eden olaylar artıyordu. Bunları en aza indirmek ve asayişin sağlaması için kısıtlamalara gitmiştir.

³⁹⁵ Makrizî, *İttiâz*, 3: 89; Antâkî, *Târih*, 270.

³⁹⁶ Antâkî, *Târih*, 270; İbn Hallikân, *Vefayâtü 'l-ayân*, 5: 293.

³⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefayâtü 'l-ayân*, 5: 24.

³⁹⁸ Antâkî, *Târih*, 187; Makrizî, *İttiâz*, 2: 53; İbn Tağriberdi, *Nücümü 'z-Zâhire*, 4: 179.

³⁹⁹ Arap mutfağında ve yemeklerinde kullanılan yapraklı bitkiler.

⁴⁰⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 76.

⁴⁰¹ Antâkî, *Târih*, 254.

⁴⁰² Bataklıklarda su çöktisini engelleyerek suyolunun tıkanmasını engellemektedir.

⁴⁰³ Nuveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29: 12.

⁴⁰⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 53.

⁴⁰⁵ Antâkî, *Târih*, 304.

Nil'in suyu 398/1008 yılında çok azaldı ve tadı bozuldu hatta üzerinde gemi seferleri durdu. Nil'in suyu 14 zira'dan⁴⁰⁶ 16 ısbaya⁴⁰⁷ indi. Buğday, yiyecek, içecek ve hububat fiyatları arttı. Bundan dolayı hırsızlık arttı ve insanlar gece mallarını beklemeye başladılar. Ekmek fiyatları yükseldi.⁴⁰⁸ Fiyatlar yükselince yiyeceğe olan ihtiyaç ve insanların sıkıntıları arttı. İnsanların bir kısmı leş ve köpek eti yemeye başladı. Senenin sonuna kadar bu böyle devam etti.⁴⁰⁹ Bu uygulamalar hastalıkların artışına insanların vebaya yakalanmasına ve Mısır halkının toplu ölümüne sebep oldu.⁴¹⁰ Nil'in suyunun azalması dirhemini değerini yükseltti. Bir dinar 34 dirhem oldu. Bir nevi enflasyon yükselmesi ile fiyatlar arttı ve insanlar sıkıntı çekmeye başladı. Dirhemler tedavülden kaldırılarak yerine beytülmalde yirmi sandık yeni dirhemler getirildi. Yeni uygulama da fiyatlar artmasını, dirhem ve dinarın birbirine olan değerlerinin korumasını sağlayamadı. Son olarak bir dinar 80 dirhem olarak kabul edildi.⁴¹¹

Bu dönemde Mısır'da hayat pahalılığı zirve yapmıştı. Bir rıtıl⁴¹² un bir dirhem olmuştu. Ekmeğin fiyatı arttı. İnsanlar arasında fiyat yüksekliğinden kargaşa yaşandı. Bir veybe⁴¹³ buğday bir dinar, iki rıtıl et bir dirhem, iki buçuk rıtıl sığır eti bir dirhem, on rıtıl soğan bir dirhem, sekiz okka ekmek bir dirhem, bir rıtıl yakıt yağı (gaz yağı) bir dirhem oldu.⁴¹⁴ Kıtık sosyal hayatı çok kötü yönde etkilemiş ve devletin kıtlığı önlemeye dönük düzenlemeleri yeterince etkili olamamıştır. Kıtık yılında sadece Ramazan, Şevval ve Zilkade aylarında ölenlerin sayısının iki yüz bini geçmiş olduğu kaynaklarda görülmektedir.⁴¹⁵

Mısır ve Kahire'de 396/1006 yılında da daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde soğuk ve şimşek oldu. İnsanlar Allah'a dua ederek yardım istediler. Antâki bu durumu, gökyüzünde ay gibi parlak yıldız olduğu ve bunun dört ay gökyüzünde görüldü şeklinde tarif etmiştir. Bu kıtlıktan dolayı, Araplardan ve Berberilerden büyük

⁴⁰⁶ Zira: Arapça bir kelime olup dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eden bir ölçü birimidir. Zirâ'nın kullanım alanına ve kullanıldığı bölgeye göre birçok çeşidi vardır. Bunlardan "ez-Zirâu's-sevdâ" (kara arşın) Nil nehrinin ölçümleri ile kumaş ve inşaat malzemesi ölçmekte kullanılmış olup yaklaşık 46,2 santimetreye tekabül etmektedir. (Bknz. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, (İstanbul: TDV, 1991), 411-413.

⁴⁰⁷ Isba: 2,25 Santimetreye tekabül eden parmakla yapılan ölçü birimidir.

⁴⁰⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 68.

⁴⁰⁹ Antâki, *Târîh*, 278.

⁴¹⁰ Antâki, *Târîh*, 270-275.

⁴¹¹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 70.

⁴¹² Yaklaşık 416 grama tekabül eden ağırlık birimidir.

⁴¹³ 19,968 grama tekabül eden hububat ağırlık birimidir. (Cengiz Kallek, "İrdeb", (İstanbul: TDV, 2000), 22: 440-442.

⁴¹⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 75.

⁴¹⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 115.

bir grup kadınlarını, çocuklarını ve hayvanlarını alarak Berka'dan İskenderiye'ye taşındılar.⁴¹⁶

Kıtlıktan dolayı ortaya çıkan ve sosyal hayatı olumsuz etkileyen bu krizin aşılması için Hâkim bir dizi önlemler aldı. Mesela ihtiyaçtan fazla gıdanın saklanması yasaklanması bunlardan biridir. Ayrıca 398/1008 yılında camiye gideceğini, camiden çıkışta kimin ambarında fazlalık buğday bulunursa kafasını uçuracağını ilan etti. Bunun üzerine fazlalık buğdaylar ortaya çıkarılarak Hâkim tarafından bedelleri ödenerek ve halka dağıtıldı.⁴¹⁷ Mısır'da fiyatların tekrar artması üzerine “*Kim ki fiyatları artırırsa katli vacip*” fermanı yayınlandı. Bu katı tedbirlerden sonra fiyatlar indi.⁴¹⁸ Üç yıl süren kıtlık alınan tedbirler sayesinde zor da olsa atlattı.⁴¹⁹

Hâkim merkep sırtında cadde ve sokakları dolaşırdı. Yapılan işleri, esnafları denetler yanlış yapan olursa yanından ayırmadığı siyahi kölesi Mesut eliyle cezasını infaz ederdi.⁴²⁰ Toplum düzeninin sağlanmasında etkin çalıştığı ve önemli tedbirler alıpuyguladığı görülmektedir.

3.2. DİN ANLAYIŞI

3.2.1. Ehl-i Sünnete Karşı Tutumu

İslam devletlerinin çoğunda siyasi hareketlerin birçoğu dini kökenli olduğu görülmektedir. Fâtımî devletinin siyasi uygulamalarının seyrine bakıldığında, amacın daha çok İsmaili mezhebi yaymak ve yaşatmak olduğu açıktır. Ancak Fâtımî devletinin dini politikaları Şîî-İsmâîlî mezhebine dayanmakla birlikte halkın çoğunluğu Sünni Müslümanlardan ve Gayrimüslim halktan müteşekkildi. Devlet idaresindeki müslüman yöneticiler ile haneden mensupları Şîî İsmâîlî mezhebine mensubtu.⁴²¹

Hâkim dönemi genel olarak değerlendirildiğinde; idari, siyasi, sosyal ve ekonomik alanda olduğu gibi, dini alanda da sürekli politikaların değiştirildiği çelişkilerle dolu bir dönem olduğu söylenebilir.⁴²² Hâkim iktidarının ilk yıllarında aşırı mezhep taassupçuluğu yapmış, İsmaili düşüncüyü kabul etmeyen Sünniler başta olmak üzere, Zimmîlere aşırı baskılar uygulamıştır. Hâkim iktidarının ilk yıllarında camilere,

⁴¹⁶ Antâkî, *Târîh*, 263.

⁴¹⁷ Antâkî, *Târîh*, 266; Makrizî, *İttiâz*, 2: 69.

⁴¹⁸ Antâkî, *Târîh*, 263.

⁴¹⁹ Ahmet Bağlıoğlu, *Sıra Dışı Fâtımî Halifesi Hâkim Biemrillâh*, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com, Sayı: VIII, 2012, s.13.

⁴²⁰ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n-nihaye*, 12:80.

⁴²¹ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 262-63, M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 269-70.

⁴²² Ahmet Bağlıoğlu, *Sıradışı Bir Fâtımî Halifesi*, 12; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 263.

sokaklara, Hz. Ebu Bekir'e, Hz. Ömer'e, Hz. Osman'a, Muaviye b. Ebi Süfyan'a, Sahabeye, Abbâsî halifelerine ve Ehl-i sünnete küfür ve ağır ifadeler yazdırmak suretiyle, düşmanlığı ve ayrımı körüklemiştir.⁴²³ Ayrıca 393/1003 yılında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer sevgisinden dolayı ordu komutanı Tumusalt b. Bikar Ebu Muhammed'i Şam'da öldürttüğü nakledilmektedir.⁴²⁴ Baskılar sonucu Sünni kökenli ayaklanmaların artması üzerine Hâkim Şîilerin ve Sünnilerin ortak yönlerini ön plana çıkaracak muamelata önem vererek yasakları esnetmiştir. Hatta bazı dönemlerde eğitimde yargıda ve idarede Sünnilere de görevler vermiştir.⁴²⁵

Hâkim'in yasakları esnetmesi ile başlayan sükûnet dönemi uzun sürmedi. Fermanın üzerinden beş ay geçmeden yeni bir emirle ezandaki değişikliği iptal ettirdi. Teravîh ve kuşluk namazlarının kılınmasını tekrar yasakladı.⁴²⁶ Hemen arkasından Ehl-i sünnet'e baskı ve sövğu devam etti. Bunun üzerine Kahire'de Sünniler isyan ederek *"yapılanlara dayanacak sabrımız ve gücümüz kalmadı"* diyerek saraya doğru bağırarak yürüdü. Bu isyanı durdurmak için Hâkim hemen yeni bir emirle sefeye saygılı olunmasını ve onlar hakkında ileri geri konuşulmamasını emretti. Onlara rahmet okunmasını ve şer'i şerifin gerektirdiği hürmetin gösterilmesini istedi. İki mezhep arasında müsamaha ve hoşgörü ortamı sağlandı. Diğer yandan da Mısır kadılığına Sünni âlim İbn Ebi Avvâm atandı ve görevini 4011/1020 yılına Hâkim'in ölümüne kadar devam ettirdi. Hâkim'in yardımcılarını *"o senin ve atalarının mezhebinden değildir"* dediklerinde onlara cevaben *"O, Mısır'ın en güvenilir ve yargıyı ve Mısır'ı en iyi bilen kişisidir ki bu işi ondan daha iyi yapacak kimsede yoktur"* dedi.⁴²⁷

Dârülhikme'de 400/1009 yılında yapılan derslere İsmailî mezhebi mensupları katılırken, Ehl-i Sünnet âlimlerinin ve edebiyatçıların da burada bulunmalarına izin verilmişti. Hâkim, Mâlikî mezhebi mensubu meşhur fakih Ebu Bekir el-Antâkî'nin burada ders vermesine, kendine ait ilim halkası kurmasına ve sahabenin faziletine dair kitaplar okutmasınada izin vermiştir.⁴²⁸

İsyancı Ebu Rekve, iki yıla yakın sahip olduğu yerlerde Hâkim'in uygulamalarını kaldırmış, kendisini destekleyen Sünnilere iki yılda olsa rahat nefes aldırıştır. Ebu Rekve yemeklerle ilgili yasakları da kaldırdı. Hâkim, Hz. Ebu Bekir'e ve diğer sahabelere yazdırdığı laneti sildirdi. Ancak Hâkim'in içki ile ilgili yasağını

⁴²³ Antâkî, *Târîh*, 256.

⁴²⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 49.

⁴²⁵ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 263; Ahmet Bağlıoğlu, *Sıradışı Bir Fâtımî Halifesi*, 12.

⁴²⁶ Antâkî, *Târîh*, 303; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9, 245-46; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 271; Makrizî, *İttiâz*, 2: 82; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 119.

⁴²⁷ Antâkî, *Târîh*, 206, M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 271-72; Makrizî, *İttiâz*, 2: 82

⁴²⁸ İbn Tağrıberdi, *Nücümü'z-Zâhire*, 4: 222.

devam ettirdi.⁴²⁹ Ebu Rekve isyanı dini ve mezhebi alandaki baskıcı yasakların esnetilmesine ve bazı politikaların değişmesine sebep oldu. Şöyle ki mescit ve kapılara Selefe yazılan hakaretler kaldırıldı ve izleri silindi.⁴³⁰ Bunun etkisi sonucunda da Hâkim ferman yayınlarak sahabeye sövmeyi durdurdu.⁴³¹ En azında bu sövgüye bir müddet ara verildi.

Bunun yanında kin ve nefret söylemleri dışında, bazı ibadetlerde de yasaklamalar getirmiştir. Mesela teravih ve kuşluk namazı kılınması uzun süre yasaklanmıştır. Yine ibadetle ilgili yasaklarına bir örnek olarak kitaplarda şu bilgi zikredilmektedir: Kahire’de on üç insan duha namazı kılarken görülmüş ve bu namazı kıldığı için dövülerek üç gün hapsedilmiştir. Hatta Hâkim’in, bir dönem namaz vakitlerini bile değiştirmiş olduğu kaynaklarda nakledilmektedir.⁴³²

Hâkim dönemi boyunca hac ibadetine dair yasak konmadı. Zilkade ayında hac kafileleri adet üzere dua edilip ihramlı şekilde yola çıkar, hac farızası ifa edilince gözcüler önceden gelip haccin yapıldığını Hâkim’e dua edildiğinin haberini verirdi.⁴³³ Bazı dönemlerde meydana gelen isyanlardan dolayı deniz veya kara yolu ile hacca gidişler yasaklanmış, Bu da karmaşayı önlemeye dönüp bir düzenleme olarak düşünülmüştür.⁴³⁴ Ehl-i sünnet üzerindeki baskılar belli dönemlerde azaltılmıştır. Mesela 397/1006-1007 yılına daha önce yasaklanan kunut duası ve kuşluk namazı serbest hale gelmiş, teravih ve kuşluk namazı kılınmasına müsaade edilmiştir.⁴³⁵ Hatta Hâkim, fikhının öğrenilmesi için medrese inşa ettirmiş ve oraya bol miktarda kitaplar koydurmuştur. Bu medreseye Sünni âlim Ebu Bekir Antaki’yi hoca olarak atadı. Ona hilatler giydirerek meclisinde yer verdi. Sabah ezanında “*hayya ala hayrül amel*” ifadesi kaldırılarak yerine “*essalatü hayrün minenevm*” ibaresi getirilmesine dair emir yayınlandı. Bu yumuşamanın sebebi olarak tarihçiler, Berka’da çıkan Ebu Rekve isyanının etkisi olduğu bildirilmektedir. Zira ordusuyla arasının iyi olmadığı bu dönemde Sünni Fustad halkı isyancı Ebu Rekve’yi desteklemişti.⁴³⁶

Ramazan ve kurban bayramlarında âdet olduğu üzere Kahire camisinde bayram namazı kıldırır, Kâ’du’l-kudat’la beraber minbere çıkarak hutbe irad ederdi.⁴³⁷ Muharrem ayı Hıristiyanların ve Yahudilerin bayramıydı. Nil boyunca çadırlar kurulur

⁴²⁹ Antâkî, *Târih*, 268.

⁴³⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 69.

⁴³¹ Tağriberdî, *Nücümü’z-Zâhire*, 4: 178-223.

⁴³² Makrizî, *İttiâz*, 2: 49.

⁴³³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 68.

⁴³⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 90.

⁴³⁵ Antâkî, *Târih*, 278.

⁴³⁶ Antâkî, *Târih*, 267; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, 9: 245; M. Süheyl Takkuş, *Târihu’l-Fâtımîyyin*, 271.

⁴³⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 20.

ve meşaleler yakılırdı. Farşlılar da bu ayda Nevruz bayramlarını kutlardı. Bayramlarda ordudaki Türk askerlerden, tebadan, komutanlardan ve Hâkim'in dostlarından bazıları ona silah ve at hediye eder, Hâkim de bu hediyeleri kabul ederdi.⁴³⁸ Ramazan ve Kurban bayram namazları Câmîu'l-Kahire ile fetih kapısının dışındaki Amr Cami ve Raşide Camisinde kılınırdı.⁴³⁹

Hâkim, Mısır'da Atik camisinde Cuma namazı kıldırarak ilk Fâtımî halifesidir.⁴⁴⁰ Oruç ibadetine müdahil olmadı. Başlangıçtan itibaren olduğu gibi, Ramazan ayının tespiti hilalin görünmesine göre ve felek ilminin hesaplamalarına göre yapıldı.⁴⁴¹

Ezana “*enne Muhammeden ve Aliyyen hayru'l beşer*” ibaresini ilave ettirdi. Dua'da ikisinin övülmesini, namaz vakitlerinin gölgeye göre hesaplanmasını emretti. Öğle namazı saat yedi'de yatsı namazı da dokuz'da kılındı. Bayram, dini gün ve kutlamalar da Şia'nın uygulamasını esas aldı.⁴⁴²

Hâkim yönetiminin ilk yılları mezhep taassubunun zirvede olduğu dönemdir. 391/1001 tarihinde Dımaşk tarafından biri Hz. Ali'nin faziletini kabul etmediği gerekçesi ile yakalanarak hapse atıldı. Adamı ikna için dört adet fıkıh âlimini ona gönderdiler. İlim adamlarının telkinleri sonuç vermeyince durum Hâkim-Biemrillâh'a haber verildi. Hâkim-Biemrillâh da adamın asılmasını emretti.⁴⁴³

Baskılara, selefeye yapılan hakaretlere daha fazla dayanamayan Sünniler 403/1012 yılında isyan etmiş saraya yürümüşler “*Olup bitene karşı dayanacak ne sabrımız ne de gücümüz kaldı*” demişlerdi. Bunun üzerine bir genelge yayınlayan Hâkim-Biemrillâh selefeye saygılı olunmasını emretti ve onlarla ilgili hoş olmayan konuşmaları yasakladı.⁴⁴⁴ Selefeye sövdükleri gerekçesi ile bir adam dövüldü ve teşhir edildi. Cezalandırılırken bu Ebu Bekir'e, bu Ömer'e sövmenin cezasıdır, denildi. Bu konuda kimseye müsamaha edilmeyeceği ilan edildi.⁴⁴⁵

Hâkim-Biemrillâh'ın Sünnilere karşı tavrının değişmesinde Sünnilere karşı izlenen olumlu tavrının halkın tepkisine sebep olacağı endişesinden kaynaklanmaktadır. Mezhepdaşlarına şirin gözükme kaygısıyla sabit bir politika izleyememiştir.⁴⁴⁶ İktidarının ilk yıllarında Sünnilere uyguladığı baskıyı azaltması ve onlarla iyi geçinme siyasetinin temel sebebi; tekrar Sünni isyanların çıkma endişesi,

⁴³⁸ Antâkî, *Târîh*, 251.

⁴³⁹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 103-104.

⁴⁴⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 96.

⁴⁴¹ Makrizî, *Hutat*, 2: 159; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 4: 222-223.

⁴⁴² M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 270.

⁴⁴³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 37.

⁴⁴⁴ Antaki, *Târîh*, 206; Makrizî, *İttiâz*, 2, 98.

⁴⁴⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 98.

⁴⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefayât*, I: 372; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 4: 223.

Abbâsîlerle mücadelesinde Sünnileri kaybetme korkusudur. Bu sayılan dini saiklerin yanında uzlaşmacı tavrının bir diğersebebide zaman zaman Mısır'da meydana gelen kıtlığın toplumda isyana dönüşmemesinin önüne geçilmek istenmesidir.⁴⁴⁷

3.2.2. Ehl-i Kitab'a Karşı Tutumu

Fâtımî yönetimi, kuruluşundan itibaren Zimmîlere müsamahalı davranmıştır Aziz-Billâh döneminde kâtip ve saray çalışanlarının çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşuyordu. Zimmîlere tanınan müsamaha onlara Müslümanlara karşı kötü muamelede bulunma cüreti vermişti. Politika tepkilere sebep olunca, sarayda uzmanlık gerektiren mali işlerin dışındaki görevlere Müslümanlar atanmıştır.⁴⁴⁸

Aziz-Billâh döneminde görevden alınan Hıristiyan İsa b. Nasturus, Hâkim döneminde Sittülmülk'ün desteği ile divanlarda Müslüman memur çalıştırma şartıyla tekrar vezirlik görevine getirildi. Hâkim, Kutameliler'in nefretine rağmen İsa b. Nasturus'u divanü'l-hass'a tayin etti.⁴⁴⁹ Ancak İsa b. Nasturus mevcut vergilere ilave yeni vergiler ortaya çıkarınca tepkilere sebep oldu ve 387/997'de idam edildi.⁴⁵⁰

Hâkim, 393/1003 yılından itibaren Ehl-i sünnete uyguladığı baskıyı Hıristiyanlara da uygulamaya başladı. Bizans kilisesine bağlı Melki Hıristiyanları⁴⁵¹ diğerlerine göre baskıdan en fazla zarar gören kesimdi.⁴⁵²

Hâkim, güç gösterisine dönüşen gayrimüslimlerin bayramlarını takibe aldı. Hıristiyanlar her sene büyük bir kalabalıkla Mısır'dan Beytülmakdis'e dini günlerini kutlamak için gidiyor, Şean'ın bayramında Beytülmakdis'i ve diğer kiliseleri zeytin dalı ve hurma ile süslüyorlardı. Şehrin cadde ve sokaklarında haç takarak ve dua ederek dolaşıyor, bereketlendiklerine inanıyorlardı. Bu davranışları toplumda ayrışmalara sebep olduğu gerekçesiyle Hâkim, Şean'ın bayramında Hıristiyanların adetleri olan kilise süslemelerini 397/1008 yılından itibaren yasakladı. Bu yasağı ihlal

⁴⁴⁷ Ahmet Bağlıoğlu, *Sıradışı Bir Fâtımî Halifesi*, 13.

⁴⁴⁸ M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımiyyin*, 271-272.

⁴⁴⁹ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 194.

⁴⁵⁰ M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımiyyin*, 272.

⁴⁵¹ Kadıköy Konsilinde (451) Hz. İsa'da iki tabiatın bulunduğu bu tabiatların kendilerinin birleşme, bölünme ayrılma olmadığı kabul edilmişti. Konsilin bu kararlarını kabul eden Melkailer böylece hem Hz. İsa'nın insani tabiatını öne çıkararak ve ulûhiyetin daha sonra İsa'nın bedenine hulûl ettiğini ileri süren Nesturilerden, hem de ilahi tabiatı öne çıkarıp onun insani yönünü ihmale den monofizitlerden ayrıldılar. Melkâiyye ismi önce V. Yüzyılda Mısır'da, ardından Arap ve Yakubi âlimlerin tesiriyle Yakındoğu'da kullanılmış; zamanla İskenderiye, Kudüs ve Antakya patrikliklerinde Bizans ayin usulüne tabi olan Ortodoks Hıristiyanları ifade etmeye başlamıştır. Mustafa Sinanoğlu, "*Melkâiyye*", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara, DİA, 2004), 29: 84-85.

⁴⁵² M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımiyyin*, 272.

eden bir grup Hıristiyan yakalandı. Çok sayıda haç toplanarak yakıldı. Kilisenin gelirine ve vakıflarına el konuldu.⁴⁵³

Yine 398/1008-1009 yılında da büyük bir kalabalıkla, süs ve gösteriş içinde tıpkı hacca gider gibi şehirden çıkmışlardı.⁴⁵⁴ Beytülmakdis'e vardıklarında, Kamame kilisesinde toplanıp haç taktılar kandiller asarak parlak ışıklarla cadde ve sokakları donattılar. Hıristiyanların dini günleri adeta bir güç gösterisine dönüşüyordu. Bunun üzerine Hâkim Biemrillâh 399/1009 yılında Beytü'l-Maktis'deki Kamame⁴⁵⁵ kilisesinin yıkılmasını emretti. Bu görevi Remle valisine verdi. Hıristiyanlar'ın valiyi yıkımdan vazgeçirmek için yaptığı bütün çabalarına rağmen kilise yıkıldı. Divan-ı inşa görevlisi İbn Hayran, kilisenin tavanının ve duvarlarının yerle bir edilmesini önerdi.⁴⁵⁶ Aynı şekilde Şam'a da ferman göndererek Hıristiyanlara ait büyük ve görkemli kiliselerin yıkılmasını emretti.⁴⁵⁷ Müslümanlar, kiliselerinin yıkılmasından sonra Hıristiyanların camilere saldırılmasından korktu.⁴⁵⁸

Hıristiyanlar bayram gününde yaktıkları ateşin gökten geldiğini cahil halka yutturuyorlardı. Aslında bu ateş ibrişim iplerine mercimek yağı sürülerek yakılan bir ateşti. Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın Şean bayramında gökten Kıyame kilisesine ineceğini söylüyorlardı. Halkın kandırıldığını düşünen Hâkim Kıyame kilisesini de yıktırdı.⁴⁵⁹

Hâkim, 399/1009 yılından itibaren Hıristiyan ve Yahudilerin bellerine zünnar bağlamalarını, başlarına siyah sarık takmalarını emretti. Hıristiyanların, Salib (haç) bayramı, Şehit bayramı, Ğıtas (Vaftiz) bayramı kutlamalarını Mısır dâhil bütün Fâtımî topraklarında yasakladı.⁴⁶⁰ Mısır'daki kiliselerin yıkılmasını emrederek kilisede bulunan altın, gümüş, kumanya her ne varsa hibe edilerek dağıtıldı. Dağıtılanlar kayıt altına alındı. Mısır diyarında bulunan kiliselerin çoğu yıkıldı azı da mescide çevrildi. Mısır'da kiliseye ait alamet bırakılmadı. Kilisenin temelleri söküldü, ölümlerin kemikleri mezardan çıkarılarak hamamda yakıldı. Hıristiyanlığa ait kitaplar toplatıldı ve yakıldı.⁴⁶¹ Bu uygulamalar devam etti Hıristiyanlardan gözle görülen düşman kalmamıştı.⁴⁶²

⁴⁵³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 71; Antâkî, *Târih*, 276.

⁴⁵⁴ Antâkî, *Târih*, 66.

⁴⁵⁵ Kamame Kudüs'teki kiliseye isim olarak verilmiştir. Kostantinos'un annesi İren'e Kudüs'e geldiğinde Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yeri sormuş çöplük bir alan gösterilmiştir. Bu alana Kilise yapılmış kiliseye çöp anlamında Kamame denilmiştir. (H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 195)

⁴⁵⁶ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 115.

⁴⁵⁷ Antâkî, *Târih*, 278.

⁴⁵⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 75.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*; 9: 170.

⁴⁶⁰ Antâkî, 186-187; Makrizî, *İttiâz*, 2, 81.

⁴⁶¹ Antâkî, *Târih*, 298; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 120.

⁴⁶² Antâkî, *Târih*, 297.

400/1009 yılına gelindiğinde yasaklara yeni yasaklar ekleyerek Hristiyanların boyunlarında bir zira kare ebadında ve 5⁴⁶³ rıtl ağırlığında ağaçtan, dik ve elbisenin üstünde görünecek şekilde haç takmalarını, sağ ellerinin parmaklarına yüzük takmamalarını, ata binmemelerini, katır ve merkeplere binmelerini, adi eğerler ve tahtadan özençiler kullanmalarını emretti.⁴⁶⁴ Müslümanlarla aynı gemiye binmelerini; Müslüman köle ve cariye bulundurmalarını, Müslümanları emirlerinde çalıştırmalarını, Müslümanların merkeplerine binmelerini ve Hristiyanlara köle ve cariye satışını yasakladı. Adetleri üzerine Nil'in sahilinde toplu gezmelerini⁴⁶⁵ Müslümanlarla aynı hamama girmelerini yasakladı ve onlar için ayrı hamamlar yapıldı. Yahudiler için ayrı yeni mahalleler inşa edildi.⁴⁶⁶

403/1012 yılında Hristiyanlardan İslam dinine girenlere hürmet gösterileceğini ilan etti ve onların İslam'a girmelerini emretti. Bunu kabul etmeyen Yahudi ve Hristiyanların Mısır'ı terk etmelerini emretti. Roma, Bizans ve Habeşistan'a serbestçe göç edebilecekler diyen münadiler görevlendirerek yanlarında istedikleri kadar mal götürebileceklerini ilan etti.⁴⁶⁷ Dinini terk etmeyen ve ülkeden ayrılmayan Hristiyanların Bağdat ölçüsüne göre 4 kıyye ağırlığında tahtadan haç takmaları, Yahudilerden 6 kıyye ağırlığında ve bir tavukayağı resmini taşıyan plaka takmayanların öldürüleceğini bildirdi.⁴⁶⁸ Kalanların büyük bir kısmı Müslüman oldu.⁴⁶⁹

Kahire'de Ezher Cami'nin inşaatı için 397/1007 tarihinde Rumların oturduğu bir mahallenin kiliseleri ve evleri yıkıldı. Yıkılan kilise ve mahallerinin yerine, Müslümanlardan ayrı olmaları için üç kilise ve etrafında yeni mahalleler inşa edildi.⁴⁷⁰ Mısır'daki Meryem kilisesi 399/1009 yılında yıkıldı ve etrafında bulunan Hristiyan mezarları açıldı ve yağmalandı. Kilisenin yanında bulunan Yakubi kilisesi de aynı şekilde yıkıldı.⁴⁷¹

Hâkim 400/1010'da Mukaddam dağında bulunan Milkanilerin en büyük manastırını yıktırdı. Kız kardeşi Sittülmülk'ün dayısı İskenderiye Patriğini de öldürttü.⁴⁷² Yakubi Hristiyanları Mısır'ın dışında yıkılan eski kiliseyi yenilemeye

⁴⁶³ 1 rıtl= 300 gr. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri* (Trc. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s.35.

⁴⁶⁴ Antâkî, *Târîh*, 278; Makrizî, *İttiâz*, 2: 93-94.

⁴⁶⁵ İbn Hallikân, *Veşâyâtü'l- ayân*, 5: 293, Antâkî, *Târîh*, 257; Makrizî, *İttiâz*, 2: 88-94; *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 119.

⁴⁶⁶ Antâkî, *Târîh*, 295; Makrizî, *İttiâz*, 2: 93.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 170, M.Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtümîyyin*, 275.

⁴⁶⁸ Ebu'l Ferec, *Târîh*, 80; Antâkî, *Târîh*, 297.

⁴⁶⁹ Makrizî, *İttiâz*, 2: 100.

⁴⁷⁰ Antâkî, *Târîh*, 253.

⁴⁷¹ Antâkî, *Târîh*, 279.

⁴⁷² Antâkî, *Târîh*, 197.

başladılar. Hâkim kilisenin yıkılmasını yerine büyük gösterişli mescit inşa edilmesini emretti. Yine Hâkim'in emriyle Nasturi Hristiyanlarına ait kilise yıkılarak yerine mescit yapıldı.⁴⁷³

Willermus Tyrensis kroniğinde Hâkim Biemrillâh'ın Ehl-i Kitap politikası hakkında:

İmparator Konstantinos'un emri ile Patrik Maksimus'un Kudüs'te yaptırdığı ve İmparator Heraklius zamanında Modestus'un restore ettirdiği Diriliş Kilisesi'ni temelden tahrip etmiştir. O'nun Hyroe adındaki Remle valisi de kiliseyi yerle bir ettirdi. O zamanlar bu kilisenin başında bu aşağılık kralın dayısı olan Orest adındaki bir adam bulunuyordu ve halife bu suçları işlemeye, Müslümanlara kendisinde hiçbir Hristiyanlık izinin bulunmadığını kanıtlamak için başlamıştı. O, Hristiyan bir anneden doğmuş olması nedeniyle kendini suçlu hissetmekteydi. Bu suçlamadan kendini arındırabilmek için öfkeyle söz konusu işlere cesaret gösteriyordu, çünkü Hristiyanlık dininin kaynağının beşiği olan Katolik inancını tahrip ettiği takdirde, kendisine hiçbir iftira atılamayacağı kanaatini taşıyordu⁴⁷⁴ demektedir.

Hâkim, Şam ve Mısır divanından görevli Müslüman ve Hristiyan bazı kâtipleri hesap vermeye çağırdı. Bunlardan özellikle Hristiyanları ağır cezalandırdı. Ellerini arkadan bağlayarak soğuk sıcak demeden yağmur ve güneşin altına bıraktı. Bir kısmı öldü, bir kısmı da Müslümanlar olmaları üzerine af edildi.⁴⁷⁵

Hâkim iktidarının son senesi olan 411/1021'de tüm yasaklara sonverdi. Yahudi ve Hristiyanların alametlerini serbest bırakılması emrini verdi. Zorla İslam'a girenlerin tekrar eski dinlerine dönmelerine izin verdi. Yedi binden fazla Yahudi'nin bir gün içinde eski dinine döndüğü rivayet edilmektedir. Mısır'ı terk eden Hristiyanlar geri dönmüş ve yıkılan kilise ve manastırların tamirine, yıkılan mabetlerinin yeniden inşasına izin verilmişti.⁴⁷⁶ Hâkim'in emriyle Kudüs'te yıkılan Kamame Kilisesi 4011/102'ye gelindiğinde tekrar Hâkim'in emriyle tamir ve inşa edilmiştir.⁴⁷⁷

Kimi tarihçilere göre Hâkim'in Hristiyanlara karşı başlangıçta düşmanca davranması, kiliselerini yıktırmasının sebebi Rumlarla yapılan savaşa dayanmaktadır. Yapılan savaşlarda Rumlar camileri yıkmış ve ateşe vermişlerdi. Hâkim onlardan intikam almak amacıyla baskı politikası izlemiştir.⁴⁷⁸

Hâkim vefatından önce Ehl-i kitap politikasını değiştirmiştir. Gayrimüslimlerin dinlerine geri dönmelerine müsaade etti. Roma'ya gitmiş olan birçok Hristiyan Mısır'a

⁴⁷³ Antâkî *Târîh*, 252.

⁴⁷⁴ Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, 212-213.

⁴⁷⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 71.

⁴⁷⁶ M.Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 275.

⁴⁷⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ven-Nihaye*, 12: 80.

⁴⁷⁸ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Târîhi*, 4: 140

geri döndü ve eskisinden daha ihtişamlı kiliseler yaptılar.⁴⁷⁹ Hâkim Hıristiyanlara iyi davranmakla kalmamış Deyr-u şehran manastırını ziyaret etmiş ve beğenmiştir. Onun böyle davranmasına Bizans, Avrupa ve Habeş krallarının tehdidinin etkili olduğu belirtilmektedir.⁴⁸⁰

Batılı kaynaklardan bir kısmı, Hâkim'in başta Kudüs'teki Kamame kilisesi olmak üzere kiliseleri yıktırması ileride oluşacak Kudüs dâhil bölgeyi ateş çemberine çeviren Haçlı seferlerinin sebeplerinden biri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸¹

3.2.3. İsmaili Anlayışa Hizmet

Hâkim-Biemrillâh hilafetinin ilk yıllarında İsmaili davete sıkı bağlı kalmış, Sünniler başta olmak üzere Zimmîlere ve İsmaili daveti kabul etmeyenlere fazla baskı uygulamıştır.⁴⁸²

İsmaili mezhebini yayacak dâilerin yetişmesi için çeşitli ilimlere dair kitapların ve kütüphanelerin bulunduğu Dârülikme'yi kurmuştu. Bu eğitim kurumları sayesinde Hâkim dönemi, İsmaili davetin en hızlı ve başarılı yürütüldüğü dönem olmuştur.⁴⁸³ Hâkim, doğuda Abbâsî sınırlarında yayılma siyasetini savaşarak yapmak yerine yetiştirdikleri dâiler üzerinden yapmıştır.⁴⁸⁴

Dârülhikme, Ezher, Kahire ve başka İsmaili kurumlarda yetişen dâiler hem Fâtımîlerin hâkim olduğu topraklara hem de Müslümanların sahip olduğu diğer yerlere giderek Sünnileri kendi mezheplerine kazandırmayı amaç edinmişlerdi. Dâilerin çalışmaları Irak ve İran'ın kırsal kesimlerinde semeresini vermiş, bölgede İsmaili mezhebi taraftarlarını çoğaltmışlardır.⁴⁸⁵ İsmaili düşüncüyü yayma konusunda hiçbir masraftan kaçınmayan Hâkim, bölgeye para ve mal göndermiş, yöneticiler ve halkın bir kısmının ilgisini çekmeyi başarmıştı. Yapılan başarılı çalışmalar sonucu, Horasan'da azımsanmayacak İsmaili nüfus oluşmuş, Bağdat ve Irak'ın başka bölgelerindeki Şiîler, İsmaililiğe daha sıcak bakmaya başlamışlardı.⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 280.

⁴⁸⁰ M.Suheyl Takkuş, *Târîhu 'l-Fâtımîyyin*, 275.

⁴⁸¹ Philip Khur Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Târîhi*, Trc. Salih TUĞ, (İstanbul: İfav, 1995), 2: 996.

⁴⁸² Makrizî, *İttiâz*, 2: 27.

⁴⁸³ Ahmet Bağlıoğlu, *Sıra Dışı Fâtımî Halifesi*, 12.

⁴⁸⁴ Nihat Yazılıtaş, İlginç Fâtımî Halifesi, 238; Dâi, Arapça seslenmek, çağırma kökünden kendi mezhebine veya dinine çağırma demektir. Mezhebi yaymak için çalışanlara verilen bu isim daha çok İsmailiye mezhebi mensupları ve Dürzîler tarafından kullanılmıştır. Mustafa Öz, "Dai", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV, 1993) 8: 420-421.

⁴⁸⁵ F. Daftary, *İsmâililer*, 289.

⁴⁸⁶ Makrizî, *İttiâz*, 2:217.

Erken dönem İsmâîlilerin en önemli filozofu el-Nesefî'nin,⁴⁸⁷ düşüncelerini kaleme alan ve bu kitaplar yoluyla mezhebi yaymaya çalışan ilk dâî olduğu söylenebilir. Fâtımîlerin kuruluşundan önce ya da Fâtımî devletini kuran Ubeydullah el-Mehdi'nin iktidarının ilk yıllarında kaleme aldığı *Kitabu'l-Mahsul*'de düşüncelerini özetlemiştir. İki bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde el-Nesefî'nin İsmaililiğe kattığı Yeni Eflatuncu metafizik anlayışı anlatmış, ikinci bölümünde insanlık tarihinin bölündüğü yedi peygamberlik dönemi ile ilgili düşünceleri yazmıştır.⁴⁸⁸ İsmaili akide hakkında eser kaleme alan bir diğer dâî Ebu Fevaris (ö.413/1022) ve yaşamının büyük bölümünü Bağdat ve Basra'da geçiren kelamcı ve filozof Hamidüddin Kirmâni'nin de (ö.411/1002) İsmâîlî davetin yayılmasında büyük katkısı olmuştur.⁴⁸⁹

Hâkim döneminde İsmâîlî davet doğuda başarılı olmuş buna mukabil Kuzey Afrika'da toprak kaybı olmamasına rağmen İsmâîlî davet zayıflamıştı. İfrikiye'de sadece kimi Kutâmeli gruplarla az sayıdaki Sinhâce Berberileri arasında yayılma imkânı bulmuştu. Hiçbir zaman büyük kitleler tarafından benimsenmedi. İdarenin Kahire'ye taşınmasından sonra İsmâîlilerin gücü zayıflamış nüfusun çoğunluğunu oluşturan Sünnilere, Şîî karşıtı duygularını ifşa etme fırsatı doğmuştu. Bölgede yönetimi elinde bulunduran Zîrî emiri Muiz b. Badis (406-454/1016-1062) tahta çıktıktan sonra Sünni-Mâlikî mezhebi ensubu âlimlere göz yummuş ve kısa bir zamanda Tunus, Kayrevan ve Trablusgarp'ta Sünnilik yayılmıştır. Bölgede yönetim ve halk İsmâillilere yönelik baskı ve şiddeti artırmıştır. Hâkim'in iktidarından kısa bir zaman sonra artık İsmâîlilik Kuzey Afrika'da tamamen bitme noktasına gelmiştir.⁴⁹⁰

3.2.4. Dürzîliğin Doğuşu

Hâkim hilafetinin son yıllarında zühd hayatı yaşamaya başlamış, ilm-i nücum ve felsefe gibi ilimlere ilgi duymuş, kararlarında çelişkiler yaşamıştı. Müntesiplerinin bir kısmı onun bu halini bazen şahsına bağlamış, tasarruflarına gizli anlamlar yükleyerek onu beşer üstü görmeye başlamışlardı.⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Muhammed b. Ahmed en-Nesefî(ö.332/943), Horasan'daki İsmaili hareketi özellikle Yeni Eflatuncu felsefeyle tanıştıran ve 4/10. asrın hemen başlarında yazdığı *Kitabu'l-Mahsul* adlı eseriyle İsmaili evren anlayışının ilk eserini ortaya koyan en önemli simalardan biridir. (Habib Demir, *Horasanda Şîilik: İranda Şîiliğin Târihsel Kökleri*, Otto Yayınları, Ankara, 2017, 78).

⁴⁸⁸ F.Daftary, *İsmâîliler*, 350.

⁴⁸⁹ F.Daftary, *İsmâîliler*, 290.

⁴⁹⁰ F.Daftary, 288; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 231.

⁴⁹¹ M.Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 276.

Fârisi kökenli olup Mısır'a gelen bazı Gulat-ı İsmâiliyye müntesipleri 407/1016 yılında Hâkim'in şahsiyetini, uzak görüşlülüğünü, kararlarını, tutum ve davranışlarını destekleyerek, onda ilahlık vasfı olduğunu dillendirmeye başladılar.⁴⁹²

Hasan b. Haydara el-Ehram adında bir dai Hâkim'in tanrısallığını örgütleyen ve ilan eden ilk kişidir. Ehram bu yeni düşüncenin propagandasını yapıyor, önde gelen kişileri bu görüşe davet ediyordu. Hâkim'in beşer olmadığını, ilahın tecelli ettiği bir sembol olduğunu söylüyordu. Dinin bazı haram hükümlerini mubah saydı; vahyin ve nübüvvetin hurafe olduğunu söyledi. Bu düşüncelerini anlatmak için beraberinde elli kişilik bir süvari ile Amr b. As Camisine geldi ve Kadı Ahmed b. Ebü'l-Avvam'a "*Rahman ve Rahim olan el-Hâkim*" isimli bir fetva teslim etti. Halk galeyana geldi, bir kaç gün süren kargaşa çıktı. Çıkan kargaşa sonrasında el-Ehram suikastle öldürüldü.⁴⁹³

el-Ehram'm ölümüyle yakın çevresinden İranlı Hamza b. Ali b. Ahmed, harekete liderlik yaparak 410/ 1019'da Hâkim'in ilahlığı düşüncesini yeniden harekete geçirdi. Kahire'nin dışında Teber Camisine yerleşerek yeni inancı yaymaya başladı ve "*el-Hadi*" lakabını aldı. Şeriatte ruhsatlar ortaya koydu. Nikâhta anne ve kız kardeşi mubah saydı. Oruç, namaz gibi ibadetleri düşürdü. Halkın birçoğu ona yöneldi.⁴⁹⁴

Kısa bir süre sonra Hamza b. Ali b. Ahmed'in müridi olan ed-Derezi lakaplı Türk asıllı Muhammed b. İsmail b. Anuştegin el-Buhari ed-Derezi yeni yapının lideri oldu. O zamana dek "Hâkimiye" adı ile bilinen hareket, ed-Derezi'den sonra "Deraziye, Dürziye" isimleri ile anılmaya başladı.⁴⁹⁵

Hulul inancına sahip ed-Derezi, insanları Hâkim-Biemrillah'ın ilahlığına çağırırdı fakat insanların çoğu onu inkâr etti.⁴⁹⁶ ed-Derezi Hâkimle iletişime geçti ve Hâkim, ed-Derezi'ye bolca ikramda bulundu. İnsanlar arasında fitne yayıldı. Camide üç gün boyunca karmaşa devam etti. Bu karmaşada Derezilerden birçok kişi öldürüldü.⁴⁹⁷ ed-Derezi, Hz. Âdem'in ruhunun Hz. Ali'ye, Hz. Ali'nin ruhunun da Hâkim'in babası Aziz'e, ondan da Hâkim'e geçtiğine inanıyordu. İnsanları, Hâkim'in âlemleri yaratan ilah olduğuna inanmaya davet etti. Kuran-ı Kerim'e benzer bir kitap kaleme alarak adını "ed-Dustur" koydu.⁴⁹⁸ Bu kitap bugün de durzilerin kutsal kitabıdır.

⁴⁹² Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Târîhi*, 259.

⁴⁹³ Mustafa Öz, *Dürzilik*, DİA, 10: 39-40.

⁴⁹⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 113; Daftary, *İsmâililer*, 294; Mustafa Öz, *Dürzilik*, 10: 39-40.

⁴⁹⁵ F. Daftary, *İsmâililer*, 294.

⁴⁹⁶ Antâkî, *Târîh*, 334-335; M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 277.

⁴⁹⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 113; Nuveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 124.

⁴⁹⁸ Antâkî, *Târîh*, 220-221; İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-zâhire*, 4: 186, Nuveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 125.

Tarih kitaplarında Dürziliği açıktan ilk kimin ilan ettiği konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Antaki⁴⁹⁹ ve Makrizi⁵⁰⁰ Dürziliğin 408/1017 yılında ilk olarak ed-Derezi tarafından ilan edildiğini belirtirken İbn Zafir ise ilahın Hâkim'e hulul ettiği yıl olarak kabul edilen 409/1018'de el-Ferğani tarafından açıktan ilan edildiğini belirtmektedir.⁵⁰¹

Dürziliğin açıktan ilanından sonra Hâkim'in ilahlığına mutedil Şiîler ve Sünniler isyan etti. Kimilerine göre ed-Derezi, çıkan kargaşa esnasında öldü (408/1017), kimilerine göre de Hâkim'in yardımı ile Suriye'nin kırsalına gitti. Ed-Derezi'nin çalışması sonucu Hâkim'in ilahlığı Beyrut ve Şam sahilinde yayıldı.⁵⁰² Fâtımî İsmaililiğinden ortaya çıkmış olmakla beraber, benimsediği farklı inanç ve öğretiler nedeniyle Dürzilik, İsmaililiğin, Şiîliğin ve İslam'ın dışına çıkmış ve yeni bir din haline gelmiştir.⁵⁰³ Konuyla ilgili İbn Kesirde: “*Hâkim zulümde sınır tanımadı. Nihayet rablık iddiasında bulunmaya yeltendi. Bazı cahiller onu gördüklerinde ‘Ey bir, ey tek, ey dirilten, ey öldüren!’ diyorlardı.*”⁵⁰⁴ bilgisi geçmektedir.

Halife Hâkim inkâr bakımından Firavun'a benzetilmektedir. Firavun “*Nil benimdir onu ben yarattım.*” diyordu. Hâkim ise bir takım insanları karşısına alarak “*biricik, öldüren, yaşatan*” demelerini istemişti. Hatta onun dalkavuklarından biri Kâbe'ye giderek Hacerüleced'i vurarak kırmış “*Ey yanlış yolda gidenler, size iyilik ve kötülük yapamayan taşta tapıyor ve onu öpüyorsunuz. Niçin Mısır'da yaşayan istediğini yaşatan istediğini öldüren Hâkim'i terk ediyorsunuz.*” demişti.⁵⁰⁵

Mısır'da ortaya çıkan bu fikrin temelini, İran'dan gelen kişilerin oradaki eski inanışları buraya aktarmalarında yatmakta olduğu düşünülmektedir. Tanrısal özün insan bedeninde yeniden doğuşu olan hulul inancı, imamların tanrısallığı gibi inançların oluşumunda etkili olmuştur. Dürziliğin kurucuları, İran bölgesinde bulunan Hattâbiye, Hürremiye ve Mazdâkiye gibi aşırı gruplardan etkilenmişlerdir.⁵⁰⁶

Dürziliğe karşı çıkan İsmâîliler, bu söylemlere karşı bildiri hazırladılar. Mısır Dai'd-duat'ın davetlisi olarak 408/1017'de Mısır'a gelen Hüccetü'l-Irakeyn Ahmet Hamidullah b. Abdullah Kirmani, bunu hayretle karşıladıklarını ve kabul etmediklerini ifade etti. Kirmani, Mısır'da yeni öğretinin çeşitli yönlerini çürüten çok sayıda çalışma

⁴⁹⁹ Antâkî, *Târîh*, 334.

⁵⁰⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 113.

⁵⁰¹ İbn Zâfir, Cemalü'd-Din Ali, *Ahbâru'd-düveli'l-münkatu*, Kahire, 1972, 51-53.

⁵⁰² Makrizî, *İttiâz*, 2: 113; F. Daftary, *İsmaililer*, 294; Mustafa Öz, *Dürzilik*, 39-40.

⁵⁰³ F. Daftary, *İsmaililer*, 293.

⁵⁰⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye*, 12: 80.

⁵⁰⁵ Ebu'l-Ferec, *Târîh*, 285.

⁵⁰⁶ F. Daftary, *İsmâililer*, 297.

kaleme aldı. 405-406/1015-1016'da Hâkim'in ataları gibi halife olduğunu, tanrı tarafından kendisine yol gösterilen olduğunu fakat tanrılık yönü bulunmadığını bir risale ile kaleme aldı.⁵⁰⁷ Bu olay İsmâîlî mezhebi mensublarının çoğunluğunun Hâkim'in ilahlığı görüşünü benimsemediğini, hatta onunla mücadele edip, bu yönde eserler çıkardıklarını göstermektedir.

Hâkim-Biemrillâh'ın bu düşünceyi benimseyip benimsemediğine dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak onun ilk başta bu düşünceyi dile getirenleri desteklemesi, onlara yakın durması onun bu görüşü kabul ettiğini düşündürmektedir. Araştırmacıların çoğu da Hâkim'in, ilahlık inancını benimsediğine inanmaktadırlar.⁵⁰⁸

Bir başka görüşe göre, zamanın Dai'd-duat ve Kaidi'l-kudat'ının, ed-Derezi ve Hamza b. Aliye karşı çıkmış olması, Hâkim'in bu ulûhiyet iddialarına iltifat etmediğine delil olarak gösterilmiştir. Şayet Hâkim ulûhiyet düşüncesini benimsemiş olsaydı, devlet kadrolarını Dürzîlerle doldururdu, açıktan onları desteklerdi ve buna engel olacak kimse yoktu.⁵⁰⁹

Hâkimden sonra oluşan Dürzîliğin iman ve amelle ilgili esaslarını mellifler genel olarak dört ana bölüme ayırmaktadır. Bunlar genel olarak:

- 1-Hâkim Biemrillah'ın ilah olduğuna İnanmak,
- 2- Eşyanın ilk illeti, yaratılışın aslı olan Hamza b. Ali'yi bilmek,
- 3- Hamza'nın yardımcıları olan hudud veya vezirleri tanımak,
- 4- Yedi esası (hisal veya vesaya) bilmek ve gereğini yerine getirmektir.⁵¹⁰

Bâtını karakterli bir düşünceye sahip olan Dürzîlik, İsmâîlîliğin inanç ilkelerine karşı çıkmış, kendilerini “tevhit ehli” olarak tarif etmişlerdir. Kuruluşundan sonra uzun yıllar faaliyetlerini gizli yürütmüşlerdir. 1831-1838 yılları arasında Suriye'ye sefere çıkan Kavalalı Mehmet Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Vadi't-Teym'de Dürzîlerle karşılaşmış ve onları mağlup etmiştir. Mısır askerleri onların mabetlerine girmiş ve Dürzî inancını içeren çok sayıda Arapça kitap ele geçirmiştir. Bundan sonra bu yapı hakkında daha fazla bilgi edinme imkânı ortaya çıkmıştır.

⁵⁰⁷ F. Daftary, *İsmâîliler*, 296.

⁵⁰⁸ Ahmet Bağlıoğlu, *Sıradışı Bir Fatimî Halifesi*, 17; F. Daftary, *İsmaililer*, 296.

⁵⁰⁹ Ahmet Bağlıoğlu, *Sıradışı Bir Fatimî Halifesi*, 25.

⁵¹⁰ Mustafa Öz, *Dürzîlik*, 487.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR, MEDENİYET VE KURUMLAR

4.1. MİMARİ

Hâkim-Biemrillah döneminde başkent Kahire’de çok sayıda hamam, mescit, gayrimüslim ibadethaneleri ile cuma namazı kılınan dört büyük cami vardı. Ezher Camii Halife Muiz-Lidinillah’ın komutanı Cevher tarafından yaptırılmış ilk cuma camisidir. Devamında Aziz döneminde Hâkim Camisinin temelleri atılmış ancak caminin inşaatını bitiren ve açan Hâkim-Biemrillâh olmuştur. Hâkim döneminde buna ilaveten Maks ve Raşide camileri inşa edildi. Hâkim döneminden itibaren Fâtımîler yıkılana kadar bu camilerde Cuma namazı kılındı.⁵¹¹ Hâkim bu camilere gelir getiren yerler ve vakıflar tahsis etti.⁵¹² Bundan başka 404/1014 yılında Mısır ve Şam askerlerinin Remle’ye ulaştığı haberi gelince İskenderiye Camisinin inşasını emrederek yüklü miktarda yardımda bulundu.⁵¹³ Hâkim-Biemrillâh, camilerin giderleri ile yakından ilgilenerek hatip ve müezzinler atadı. Bunlara ilaveten Karafe’de çeşitli mescitler inşa ettirdi.⁵¹⁴ Hâkim Biemrillâh’ın camive mescitlere ödenek tahsisi ile ilgili başka bilgiler de vardır. Bunların arasında 403/1013 yılında mescitlerin sayılmasını emretmesi üzerine, 830 mescit tespit edilmiş, bunların ihtiyaçları tespit edilerek Hâkim tarafından karşılanmış olması da nakledilir. Bununla ilgili aynı zamanda her ay beytülmalden camilerin her birine 9220 dirhem verildiği, saraydan camilerde okunması için her birinin içinde 1290 tane Kuran’ı Kerim’in bulunduğu yedi sandık gönderdiği, 405/1015 yılında kurrâların, fukahânın, müezzinlerin ve hizmetlilerin ihtiyaçlarının karşılanması için yiyecek ve erzak gönderdiği de verilen bilgiler arasında yer almaktadır.⁵¹⁵ Hâkim’in iktidar yılları siyaseten çarpıklıklarla dolu olmasına rağmen büyük camilerin, çok sayıda mescitlerin ve mimari eserlerin yapıldığı şaşaalı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹⁶

Bu dönemde inşa edilen Cuma camileri, mimari açıdan ve medeniyet açısından kayda değer yapılarıdır ve hem kendi dönemlerine hem de kendilerinden sonraki

⁵¹¹ Aydın Çelik, “Fatımîler” *İslam Târîhi ve Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018),7: 639.

⁵¹² M.Suheyl Takkuş, *Târîhu’l-Fâtumîyyin*,276.

⁵¹³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 100.

⁵¹⁴ Abdullah İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 154.

⁵¹⁵ Abdullah İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 155.

⁵¹⁶ Mustafa Öz, *Hâkim Biemrillâh*, 15: 199-201.

dönemlere damgalarını vurmuşlardır. Hâkim döneminde öne çıkan dört önemli cami vardır. Bu camileri ayrı ayrı ele almak istiyoruz ancak Hâkim döneminde Nil kıyısındaki Maks mevkiinde inşa edilen cami hakkında kaynaklarda bir bilgi zikredilmemektedir.

4.1.1.Hâkim Cami

Aziz-Billâh 380/990 yılında yeni bir cami planı çizdirmişti. Planı çizilen bu caminin inşaatına Kahire kapılarının dışında başlandı. Aziz-Billah'ın vefatından sonra Zîrî Yakup b. Killis inşaatını devam ettirdi ve imarı için kırk bin dinar takdir etti. İmarını tamamlayamadan o da öldü.⁵¹⁷ 393/1003 yılına gelince Hâkim, caminin inşasının tamamlanmasını emrederek bin dinar verdi. Yapımını Hafız Ebu Muhammed Abdulğani b. Said üstlendi.⁵¹⁸ Hâkim-Biemrillâh döneminde 401/1010 yılında minare çevresine kule yapılmış, 403/1013 yılında iç tezyinatı bitirilerek Ramazan ayında ibadete açılmıştır.⁵¹⁹ Yapımı yirmi yıl süren bu cami, “Câmiu'l-hutbe” ve “el-Câmiu'l-enver” ismiyle de tanınmıştır.⁵²⁰

Hâkim Cami, Mısır'da Tolunoğlu Cami'nden sonra en büyük camidir. Takriben 14 bin metrekare ve ortasında ise 5 bin metrekareden fazla düz alan bulunmaktadır. Caminin mimarisinde Mısır ve Kuzey Afrika tecrübesi birleştirilmiş; kare destekli ve tuğla destekli payandaları ile Tolunoğlu, son cemaat yeriyle Tunus'taki Mehdiye, üç kubbesiyle de Ezher camisine benzemektedir.⁵²¹

Hâkim, bu caminin avize, hasır ve diğer ihtiyaçları için beş bin dinar vermiş, cami ibadete açılmasından bir yıl sonra ihtiyaçlarının karşılanması için çeşitli vakıflar tahsis etmiştir. Camiye gümüşten işlemeli rahleler ve kandiller, altın yıldızlı Kur'anlar, ipek örtüler bağışlamıştır.⁵²²

Cami, dikdörtgen biçimindeki revaklarla avluyu çevrelemekte olup, cephesi ve minaresi taştan, geri kalan kısmı ise tuğladan yapılmıştır. Cami mimarisinde kendinden öncekilere benzemeyen bir dış cephe örneğine sahiptir. Caminin her tarafı ağaç, alçı, taş üzerine oyma ve kabartmalarla zengin bir tezyinata sahiptir. Kahire'deki camiler

⁵¹⁷ Nuveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 111; H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 307.

⁵¹⁸ Makrizî, *Hutat*, 2: 277-280.

⁵¹⁹ Doris Behrens-Abouseif, “Hâkim Camii,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, (İstanbul: TDV, 1997), 184-185; H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: v307.

⁵²⁰ Nuveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 111; Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 154; H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 307.

⁵²¹ Doris Behrens-Abouseif, “Hâkim Camii,” 15, 184-185; Aydın Çelik, *İslam Târîhi ve Medeniyeti*, Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler, 7: 639.

⁵²² Makrizî, *İttiâz*, 2: 96; Doris Behrens-Abouseif, “Hâkim Camii”, 15: 184-185; H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 307.

arasında Araplara ait cami mimarisinin estetik ve tezyinat bakımından en değerli ilk örnekleri arasında yer almaktadır.⁵²³

4.1.2. Râşide Cami

Kâtip Ebu Mansur Ziyad bir kilise inşa ettirdi ve işlerini yürütmek için Hâkim'e teslim etti. Hâkim ise kilisenin yıkılarak yerine 393/1003 yılında cami inşa edilmesini, kilisenin etrafında bulunan Yahudi ve Hristiyan kabirlerinin yıkılarak caminin genişletilmesini emretti.⁵²⁴ Cami ismini inşasına esas olan Raşide planından aldı. Cami, Ramazan 395/1005'te tamamlanmış, sergi ve kandilleri hazırlanarak ibadete hazır hale gelmiştir.⁵²⁵ Hâkim, 398/1008 yılı Ramazan ayında sade bir sarık ve gümüş kakmalı kılıç kuşanarak Cuma namazını burada kıldırdı ve insanlara hutbe okudu. 400/1009-110 yılında camiye gümüş şamdanlık ve avize takıldı. Caminin minberinin yanlış yapıldığı anlaşılınca minberi yıkılarak yeniden yapıldı.⁵²⁶

4.1.3. Ezher Cami

Ezher Cami Hâkim döneminde yapılmamış olsa da camiye yapılan ilave ve caminin bu dönemde üstlendiği fonksiyon önemlidir. Fâtımîler 358/969 yılında Mısır'ı fethedince komutan Cevher, Fâtımî ilkelerine göre ibadet etmek ve mezheplerini yaymak üzere 359/970'de Ezher Cami'nin temelini attı. Yapımı iki yıl süren caminin inşaatı 361/972 yılı Ramazan ayında tamamlanarak ibadete açıldı.⁵²⁷ İlk kaynaklarda caminin ismi "Musalla'l-Kahire" ve "Camii'l-Kahire" şeklinde geçerken, daha sonraki yıllarda "Ezher" (çok parlak, çok güzel) adı ile meşhur olmuştur. Caminin ismi ezherin müennesi olan Hz. Fâtıma'nın "zehra" lakabından esinlenerek konulmuş olabileceğini ileri sürenler olmuştur.⁵²⁸

Hâkim döneminde ise camide tadilat yapılmış, Rumlara ait kilise ve evler istimlâk edilerek minare ile birlikte yapının bazı bölümlerini yenilenmiş olup, ayrıca camiye iki büyük şamdanla Ramazan geceleri yakılmak üzere on yedi gümüş kandil vakfedilmiştir.⁵²⁹

Caminin sahanlığı tavansız ve geniş olduğundan dolayı çok cemaat almaktaydı. Caminin Cevher döneminde yapılmış ahşap minberi Hâkim-Biemrillâh döneminde

⁵²³ Mustafa Öz, *Hâkim Biemrillâh*, 15:199-201; H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*,5: 307.

⁵²⁴ Nuveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 111.

⁵²⁵ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*,5: 307.

⁵²⁶ Nuveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 111.

⁵²⁷ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5:307.

⁵²⁸ Mustafa İsmet Uzun, "Ezher" Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi , (İstanbul, TDV, 1995), 12: 59-63.

⁵²⁹ Makrizî, *Hutat*, 2: 73.

Hâkim Camine götürülmüştür. İlk inşasında tek minaresi olan cami, daha sonraki yıllarda ihtiyaçtan dolayı beş minareye ulaşmıştır. Hâkim döneminde Kahire'deki diğer camilerin ezanları Ezher Camisinin ezanına göre ayarlanırdı.⁵³⁰ Hâkim, Ezher'de yapılan ibadetlerde protokolde halkın önünde olur, yapılan dini kutlamalarda halkı görmeye önem verirdi.⁵³¹

4.2. EĞİTİM

Abbâsî devletinden ayrılarak kurulan bağımsız devletler ilim, fikir ve kültürel faaliyetin canlanmasına sebep olmuştu. Bu asırda yoğun tercüme çalışmalarının yanında telif eserlerin sayısında artış oldu. Bu asır İslami düşüncenin geliştiği ve zirveye ulaştığı asırdır. Devlet adamları ve idareciler ilme ve ilim ehline destek vermişler, Sünni-Şîî rekabeti devletin eğitim uygulamalarına yansımış, Abbâsîlerde Sünni anlayışı destekleyen kurumlara karşın, Fâtımîlerde ise Şîî-İsmâilî anlayışı destekleyen eğitim kurumları oluşmuştur.⁵³²

Fâtımîler öncesi, Tolunoğulları ve İhşidiler devrinde Mısır'da birçok ilim adamı, edip, şair, tarihçi, muhaddis, mutasavvuf temayüz etmişti. Amr ve Tolunoğlu Camileri, Tolunoğulları ve İhşidiler döneminin en önemli ilim ve kültür merkezleriydi. Bu yapılar Mısır'ın fethiyle Fâtımîlere miras kaldı.⁵³³

4.2.1. Dârülhikme

Hâkim-Biemrillâh, Abbâsîlerin Bağdat'ta kurduğu Beytülhikme ile rekabet edebilmek amacıyla 395/1004 yılında Kahire'deki Fâtımî Sarayında Dârülhikme adını verdiği bir ilim ve kültür merkezi kurdu.⁵³⁴ Genelde Şîîlik özelde Fâtımî- İsmâilî düşüncesini hayata geçirmek amacıyla kurulan bu ilim merkezi, Fâtımî inancın öğretildiği, dâilerin yetiştirildiği ve Hâkim-Biemrillâh'ın da zaman zaman katıldığı bir yapıydı. Dârülhikme'nin idaresiyle daid-duat ilgilenirdi. Burada toplantılar düzenlemek ve davanın propagandası ile ilgilenmek de onların göreviydi.⁵³⁵ Derslerin bazısına sadece İsmâilî mezhebi mensupları katılırken, bazısı ise mezhep dışındaki dinleyicilerin katılımına açık oluyordu.⁵³⁶

⁵³⁰ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 307.

⁵³¹ Mustafa İsmet Uzun, "Ezher", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 12, (İstanbul: TDV, 1995), 59-63.

⁵³² F. Daftary, İsmâililer, 591-592; H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 247.

⁵³³ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 250.

⁵³⁴ Antâkî, 258; Nuveyri, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29: 112; M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 154.

⁵³⁵ Makrizî, *Hitat*, 1: 391.

⁵³⁶ F. Daftary, *İsmâililer*, 286.

Dârülhikme’de fıkıh, astronomi, nahiv, dil, hadis ve tıp âlimi ve çok sayıdakurra vardı. Hâkim, bu akademinin yanında Dârülhikme adında bütün ilimlere ait eserlerin toplandığı zengin bir kütüphane yaptırdı. Burası diğerlerinde bulunmayan pek çok kitaba sahip olup, ilim severlerin merkeziydi. İçinde çalışan görevlilere ve burada bulunan hocalara yüksek maaşlar bağlandı. Kütüphanede okuyucu ve müstensihler için lazım olan kalem, kâğıt ve mürekkep ücretsiz temin edildi.⁵³⁷ Bundan dolayı bazıları bu kütüphaneyi medrese nev’inden addetmişlerdir.⁵³⁸ Kütüphaneden halk ve özel kesimler istifade edebiliyor, Kahireliler buradan ödünç kitap temin edebiliyordu.⁵³⁹ Daha sonraki süreçte Dârülhikme’de bulunan kitapların yarısı el-Ezher ve el-Hâkim Camisine nakledilmiştir.⁵⁴⁰

Dârülhikme’nin kapıları, sütunları ve koridorları dekorlarla süslenmiş, özel güvenlik görevlileri ve hizmetkârlar tahsis edilmişti. Buradaki kitaplar bir benzeri görülmemiş hat yazıları ile yazılmış ve burada çalışan ve ilim ehli için kumanya tedarik edilmiştir.⁵⁴¹

Hâkim, matematik, mantık, fıkıh, tıp gibi ilimlerde meşhur hocalar arasında münazaralar yaptırır, ilim ehline hediyeler verirdi. Daha sonra bu uygulamasından vazgeçmiştir.⁵⁴²

Devrin âlimlerinden ve edebiyatçı Ebu Usame Cünâde b. Muhammed el-Herevî ile yine dönemin ünlü âlimlerinden Abdülğani b. Said el-Mısrî ve Ebu’l-Hasan Ali b. Süleyman el-Antâki de Dârülhikme’de bir araya gelerek ilmi ve edebi müzakerelerde bulunmuşlar ve şöhretleri her tarafa yayılmıştı. Bu toplantılar Hâkim’in dikkatini çekmiş, hediye ve iltifatla onları ödüllendirmiştir. Bu toplantılar 399/1009 yılında Hâkim’in Ebu’l-Hasan ve Ebu Üsame Cünade’yi öldürtmesine kadar devam etmiştir.⁵⁴³

Dârülhikme açıldığı ilk yıllarda kapısı mezhep farkı gözetmeksizin herkese açıktı. Din ilimlerinin yanında pozitif ilimlerde de dersler yapılıyordu. Hâkim’in sıkı denetimleri ve üst düzey devlet ricalinin baskıları sonucu devletin resmi mezhebi İsmâîlîliğin propagandasının yapıldığı ve bu öğretinin araştırıldığı bir merkez haline gelmiştir. Zamanla kütüphanedeki eserlerin çoğunluğu İsmaili fıkıh kitaplarından oluşmuş ve farklı mezhepten insanlar uzaklaştırılmıştır. Şiîler yapılan derslere ilgi göstermiş ve yüksek katılım olmuştu. Burada yetişen dâiler başta Mısır olmak üzere

⁵³⁷ Makrizî, *Hutat*, 1: 485; Antâkî, *Târîh*, 258.

⁵³⁸ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Târîhi*, 3: 426-4.

⁵³⁹ Makrizî, *Hutat*, I: 409.

⁵⁴⁰ Makrizî, *İttiâz*, 2: 273.

⁵⁴¹ Nuveyri, *Nihâyetü ’l-Ereb*, 228-229: 112; Antâkî, *Târîh*, 258.

⁵⁴² Makrizî, *Hutat*, 2: 273.

⁵⁴³ İbn Hallikân, *Vefayâtü ’l-ayân*, 1: 372; İbn Tağrıberdî, *Nücümü ’z-Zâhire*, 4: 223.

her tarafa yayılmıştı.⁵⁴⁴Zamanla bumerkez dâilerin tamamen kontrolüne geçmiş, ilim merkezi olmaktan ziyade mezhebin propaganda üssü olmuştur.⁵⁴⁵

Hâkim döneminde yazılan iki önemli eser, bugüne kadar ulaşmıştır. Bunlardan Şerif er-Razi'nin “*Divan'ı ile Resailü'l-Hâkim Biemrillah ve'l-Kaimine Biemri Davetihi*” adı verilen risalelerdir. Bu risaleler 408/1017-1018) yılında Halife Hâkim-Biemrillâh'ın gözetiminde çalışan dâiler tarafından yazılan risalelerdir.⁵⁴⁶

4.2.2. Ezher

Ezher, başlangıçta diğer camiler gibi inşa edilmiş ve cami olarak kullanılmışsa da kısa bir zaman sonra İslam dünyasından gelen öğrenci ve ilim adamlarına ev sahipliği yapan üniversiteye dönüşmüştür. Aziz-Billâh döneminde vezir Yakup b. Killis burayı üniversiteye çevirmeyi düşünen ilk kişidir. Ezher'e gelen öğrencilerin yeme-içme ve barınma gibi bütün ihtiyaçları karşılıksız giderilmiştir.⁵⁴⁷

365/975 yılından itibaren burada Şîf fikhının okutulması ile eğitim faaliyeti başlamış, 369/980'da Yakup b. Killis'in hem kendisi ders okutmuş hem de Ezher'de görev yapmak üzere maaşlı 37 müderris atamıştır.

Hâkim-Biemrillah tarafından 395/1005 yılında Darulhikme'nin kurulmasıyla burada mezhep eksenli faaliyetler azalmış, fikhın dışında, dil ve edebiyat alanında yapılan çalışmalara ilaveten, felsefe, tıp ve matematik gibi başka ilimlerin öğrenilmesine de fırsat doğmuştur. Burası ilim sahiplerinin ve ediplerin toplandığı yer oldu. Hâkim Biemrillâh, Ezher dâhil dini kurumların ihtiyacının karşılanması için emlak vakfetmiştir.⁵⁴⁸

Şüphesiz Hâkim döneminin en önemli ilmi faaliyeti Darulhikme'yi kurmasıdır. Fâtımîlerin Mısır'ı aldıktan sonra Kahire İsmaili mezhebinin davet merkezi oldu. İsmaili davet Ezher Camisinde icra edilirken, Başdâilerin karargâhı ise Daru'l-İlimdi.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Makrizî, *Hutat*, 1: 458-460; Mustafa Demirci, *Beytu'l-Hikme*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 135.

⁵⁴⁵ Aydın Çelik, *İslam Târîhi ve Medeniyeti*, 7: 655.

⁵⁴⁶ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 270.

⁵⁴⁷ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 252; M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 154.

⁵⁴⁸ Said Abdülfettâh Âşûr, *Ezher*, 12: 53-58.

⁵⁴⁹ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 284-285.

4.3.İLİM ADAMLARI

4.3.1.Ebu Tahir en-Nahvi

Fâtımî döneminin meşhur nahivcilerindendir. Hâkim döneminde Şam defterini tutmakla görevlendirilmişti. Halifeye tesir ederek halkın sevgisini kazanmış olan vezir Fahd b. İbrahim'in öldürtülmesinde etkili olmuştur. Fakat Hâkimvezir Fahd b. İbrahim'in öldürülmesinden pişman olmuş ve kısa zaman sonra da Ebu Tahir'i de öldürtmüştür.⁵⁵⁰

4.3.2.Ebu'l Fadl Cafer

Dil ve nahiv âlimi olan Ebu'l-Fadl Cafer, Hâkim'in huzuruna çıkmış onun tarafından beğenilerek ödüllendirilmiştir. Hâkim Biemrillâh, Cafer'e "bilginler bilgini" ünvanını vermiş, iktalar tahsis etmiş ve hılatlar giydirmiştir. Daha sonra onu Daru'l-İlimde dil ve nahiv hocalığına tayin etmiştir. Hâkim'in birçok devlet meselesinde ona danıştığı rivayet edilir.⁵⁵¹

4.3.3.Ebu Yakup Yusuf b. Yakup en-Nuceyremi

Ebu Yakup Yusuf b. Yakup en-Nuceyremi, 345/957yılında Basra'nın bir nahiyesi olan Nuceyrem'de doğmuştur. Nuceyremi, ilim ve edebiyatta aşına bir aileye mensuptu. Mısır'da ki dil, şiir ve kültür hayatı ile ilgili eski kitapların pekçoğu bu zat aracılığı ile nakledilmiştir. Mısırlı nahivci Ebu Abdullah Muhammed b. Berekât (ö.420/1029) dil bilimini Nuceyremi'nin talebelerinden öğrenmiştir. Nuceyremi 423/1032 yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁵⁵²

4.4.4.Hamîdüddin Kirmânî

Hâkim döneminde Irak bölgesinde faaliyet gösteren dâilerin en önde geleni, en bilgini ve Fâtımî döneminin en büyük filozofu olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁵³ Diğer dâiler gibi hayatının büyük bir gizlilik içinde sürdürmüş olduğundan hayatı, yaşamı ve faaliyetleri hakkında fazla bir bilgi yoktur. Kirman'da doğmuş, Irak'ta görevli Fâtımî daisi olarak faaliyetlerini özellikle Bağdat ve Basra'da yoğunlaştırmıştır. Abbâsîlerle mücadele halinde olan Fâtımîler, Irak ve Irak-ı Acem denilen İran'ın batısında Kirmânî

⁵⁵⁰ İbn Kalanisi, *Zeyl*, 57-60.

⁵⁵¹ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 258.

⁵⁵² İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-ayân*, 6: 73-75.

⁵⁵³ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 285.

eliyle çalışmalar yürütmüş ve Kirmâni'ye “Hüccetü'l-Irakeyn” denilmiştir. Kirmâni bu bölgedeki mahalli idarecileri ve kabileleri İsmaili mezhebe davet etmiş ve Hâkim devrinin en bilgin daisi olarak büyük itibar görmüştür.⁵⁵⁴ Ancak İsmaili davete ve felsefesine çok katkıda bulunmasına rağmen Hâkim-Biemrillâh devrinde başdâi mevkiine ulaşamamıştır.⁵⁵⁵

Kahire'de İsmaili düşünceden 'den ayrılarak Hâkim-Biemrillâh'ın ulûhiyetine inanan Dürzîlik oluşumunun aşırı fikirleri güçlenmeye başlayınca, Fâtîmî devletinin yetkili kurumları buna karşı çıkmış, başdâi Hutkin, Dürzî dâilerinden el-Ehram'ın bir risalesine yanıt vermek üzere Mısır'a davet etmiştir. Kirmâni, 408/1017-1018'de yazdığı “er-Risâletü'l-Vaize” diye bilinen risalesinde, Hâkim'in tanrısallığı (uluhiyye) iddiasını reddederek, buna inananları ğuluv ve küfre düşmekle suçlamıştır. Fâtîmî davetinin imâmet anlayışını, görüşlerini açıkladığı “el-Mesâbîh fi isbati'l-imâme” adlı eseriyle imamet anlayışını ve İsmâli mezhebini desteklemiştir.⁵⁵⁶

Kirmâni'nin çalışmaları sayesinde Fâtîmî devletinde ortaya çıkan aşırı görüşler bir noktaya kadar durdurulabilmiş, ayrılan dâilerden bir kısmının tekrar Fâtîmî İsmiliiliğine dönmesi sağlanmıştır. Daha sonra Kahire'den Irak'a dönen Kirmâni en önemli eseri, eğitimli müridler için yazılmış İsmiliî düşüncenin özeti olan “Râhatü'l-'aql'ı” 411/1020 yılında tamamlamış ve bir süre sonra burada vefat etmiştir.⁵⁵⁷

4.3.5.Ebu Hamid el-Antâkî

Meddah Antâkî, bu dönemin meddah ve şairlerindendir. Hamid el Antâkî, Mısır'da kaldığı süre içinde iktidarına yetiştiği Muiz, Aziz, Hâkim, Cevher ve İbn Killis gibi Mısır hükümdar ve devlet yöneticilerine methiyeler yazmıştır. 399 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir.⁵⁵⁸

4.3.6.Ebu Ali Muhammed b. el Hasen'ul Heysem

Hâkim dönemi ilim adamlarından biri de ünlü matematikçi Ebu Ali Muhammed b. el Hasenu'l-Heysem'dir. Basra'da yetişmiş, sonra Mısır'a gitmiştir. Yaşadığı dönemde fen ve matematik alanında ona denk birinin yetişmediği zikredilir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ F.Daftary, *İsmâililer*, 295.

⁵⁵⁵ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 285.

⁵⁵⁶ F.Daftary, *İsmâililer*, 295.

⁵⁵⁷ F.Daftary, “*Kirmani, Hamiduddin*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi , (Ankara: TDV, 2002), 26: 63-64.

⁵⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-ayân*, 1: 48-49.

⁵⁵⁹ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 295.

Aristoteles ve Galen'in eserlerinden birçoğunu özetleyerek şerh etmiştir. Ayrıca tıp metodolojisi ve anatomi konusunda uzmandı. Ününü duyan Hâkim onu Mısır'a davet etmiş, bunu haber alınca İbnü'l Heysem "*ben Mısır'da bulunsam nil nehri üzerine çok güzel ve faydalı işler yaparım*" demişti. İbnü'l-Heysem Mısır'ı gezip, yapılan eserleri, nakşolunan semavi şekilleri ve hendesi şekilleri ve hayret verici remizleri görünce kendi kendine düşünmüş "*daha iyisi yapılabileydi onlar yapardı*" demiş ve Hâkim'den özür dilemiştir. Bunun üzerine Hâkim'den gereken ilgiyi bulamamıştır. Hâkim'den korktuğundan dolayı deliliğe vurduğu veya cinlendiğini söyleyenler de olmuştur. İbnü'l-Heysem'in zincirlere vurulmuş elinde ne varsa alınmıştır. Hâkimin ölümünden sonra akıllanmış ve hendese üzerine yetmiş kadar eser vermiştir.⁵⁶⁰

İslam düşüncesinin zirveye çıktığı bir dönemde yaşayan İbnü'l-Heysem, Mutezile kelamcısı Kadı Abdulcebbar, Eşari Kelamcısı Ebu Bekir Bakıllani, filozof İbn Miskeveyh, İbn Sina ve Biruni ile aynı asırda yaşamıştı. Eskiçağ eserleri üzerine çalışmış onlara şerh ve haşiyeler yazmış ancak esas başarısını matematik, astronomi ve optik alanında göstermiştir. Optik alanında devrim sayılabilecek çalışmalar yapmış ilkçağ'dan 17.yy'a kadar optik tarihinin en önemli şahsiyeti kabul edilmiştir. Optik ilmini matematik ve fizikle açıklamış, ışık, gölge, yansıma ve kırılma gibi konuları optiğe dâhil ederek bu ilmi yeni bir yorum getirmiştir. Konuyla ilgili yazdığı Kitabu'l-Menazır'da optiğin ilkelerini açıklamış, gözün yapısı, görmenin mahiyeti ve görme bozuklukları konularında yaptığı çalışmayla günümüzdeki bilgilere yakın açıklamalar yapmıştır. Işığın hızı ve kırılması ile ilgili çalışmalar yapmış, yoğun ortamlarda ışığın hızının azaldığını tespit etmiştir.⁵⁶¹

İbnü'l-Heysem felsefe ile de ilgilenmiş felsefeyi; tabii, riyazi, dini olmak üzere üçe ayırmıştır. Eserlerinden yirmi beşi matematikle ilgili olmak üzere toplam yetmiş dört civarındadır.

Kitablarından bazıları; Kitabü's-Semait-Tabii, Kitabu'l-Kevnu ve'l-Fesad, Kitabu Asari'l-Uluviyye'dir.

Hâkim'in vefatından sonra Ezher'in yakınlarında bir yere yerleşti, kitap tasnifi ile ilgilendi, fen bilimleri ile ilgili birçok eser vermişti. Bir rivayete göre 436/1044-45 yılında⁵⁶² başka bir rivayete göre de 432/1040'da⁵⁶³ Kahire'de vefat etmiştir.

⁵⁶⁰ Ebul Ferec, Târîh, 286.

⁵⁶¹ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Târîhi*, 149; Hüseyin Gazi Topdemir, "*İbnü'l-Heysem*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 21, (İstanbul: TDV, 2000), 82-87.

⁵⁶² H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 295.

⁵⁶³ H. Gazi Topdemir, *İbnü'l-Heysem*, Dia, 21, 82-87.

4.3.7. İbn Yunus

Asıl adı Ebu'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadefî olan İbn Yunus'un doğum tarihi kesin olarak bilinmemekte ancak Fâtımîler'in 358'de Mısır'ı aldıklarında gençlik yıllarında olduğu bilinmektedir. Nakli ilimlerde tanınmış bir aileye mensup olmasına rağmen o, akli ilimlere özellikle astronomi, astrolojiye ve matematiğe ilgi duymuştur.⁵⁶⁴

Saltanat dönemlerinde yaşadığı Aziz-Billâh ve Hâkim-Biemrillâh'ın astronomiye ilgileri, İbn Yunus'un onların desteğini kazanmasına sebep olmuştur. Aziz-Billâh döneminde başlayan gözlem ve incelemelerini, Hâkim-Biemrillâh dönemindekilerle beraber "ez-Zücü'l-Kebirü'l-Hâkimi" adlı eserde toplamış ve Hâkim'e sunmuştur. İslâm dünyasında hazırlanmış en kapsamlı astronomi cetvellerinden biri olan "ez-Zicü'l-Hâkimi" İslâm astronomisinin standart konularıyla uğraşmakta, ancak öteki zîclerden hem müellifin hem de seleflerinin yaptığı gözlemlerin listesini vermekle ayrılmaktadır.⁵⁶⁵ İbn Yunus 399/1009 yılında Fustat'ta vefat etmiştir.⁵⁶⁶

4.4. KURUMLAR

4.4.1. Yargı

Kaza ya da yargı, halk arasında ortaya çıkan problemleri çözüme kavuşturan memuriyet demektir.⁵⁶⁷ İslamda kaza işleri Hz. Peygamberle başlamış, daha sonra Hulafâ-i Râşid'in bu göreve bakmıştır. Kaza, hilafetin en önemli vazifelerindendi. Devlet genişleyince davaları görmek için kadılar atanmıştır.⁵⁶⁸

Ana hatlarıyla İslam hukukuyla özdeş olan Fâtımî hukuku, imamet anlayışı çerçevesinde oluşmuş Şîî inancının bir yansımasıdır. Diğer Müslümanlar gibi İsmaililer de İslam hukukunun kaynakları olarak Kur'an ve Hz. Peygamberin sünnetini kabul ederler. Ancak İsmâilîler de diğer Şîîler gibi sadece Ehl-i Beyt'ten gelen imamların rivayet ettikleri hadisleri kabul ederler. Hadislere ilaveten Hz. Ali ve onu takip eden beş imamın sözlerini de delil olarak benimserler. İsmâilîlikte imam, şariatın en önemli

⁵⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-ayân*, 3: 429.

⁵⁶⁵ Muammer Dizer, "İbn Yunus Ebu'l Hasan", Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV, 1999)20:450-452.

⁵⁶⁶ İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-ayân*, 3: 430.

⁵⁶⁷ Fahrettin Atar, "Kaza", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV, 2002) 25: 117-119

⁵⁶⁸ Mehmet Şeker, *Fâtımîlerde Ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Yaz 2017, Sayı 82, 163-170.

gizli manalarına vakıf kişilerdir. Yani İsmaililikte Kuran ve Sünnetten sonra dinin üçüncü kaynağı imamdır. Sünni fıkıhtaki istihsan ve istislah gibi ikincil kaynaklara itibar etmezler.⁵⁶⁹

Fâtımîlerde yargı, başkadılar aracılığı ile yürütülmüştür. Başkadı (kadü'l-kudat) dinî görevlerin en büyüğü, derece ve konum olarak da en rütbelisidir. Başkadının görevleri; şer'î hükümleri yerine getirmek, yargıya ait işleri icra etmek, hasımların arasını bulmak, namaz kıldırmak, altın ve gümüşün ayarlarına bakmak, hutbe okumak, cami ve mescitlerin ihtiyaçları ve vakıflarla ilgilenmek, İsmaili mezhep mensuplarından vergi almaktır. Ayrıca ihtiyaç halinde Darulilim'de dersler vermek de onun görevleri arasında bulunurdu.⁵⁷⁰

Hâkim, kadıların seçimine önem vermiş, mezhep taassubu gütmemiştir. Ancak kadıların yanlısını anladığında veya öğrendiğinde onları en şiddetli şekilde cezalandırmıştır.405/1015 yılında Hanbelî mezhebine mensup Ahmed b. Ebî Avvam, Kâdı'l-Kûdat'lığa atanmış ve dört İsmâilî kadı da ona yardımcı olarak tayin edilmiştir. Bu Hâkim'in yargıda mezhep taassubundan uzaklaştığını ve yargıya verdiği önemi göstermektedir.⁵⁷¹

İsmâililiğin, Sünniliğin dört mezhebi ile fıkıh konusunda karşılaştırıldığında metodoloji ve kaynak zenginliği açısından onların çok gerisinde olduğu söylenebilir. İsmaililiğin hukuk anlayışı Kadı Numan'a dayanmaktadır. Kadı Numan, Fâtımî dönemi kadılarının ilkidir. Sonra oğlu Ebu'l Hüseyin Ali (ö. 74/984), el-Aziz döneminde dokuz yıl boyunca adli teşkilatın başında bulunmuş ve Fâtımî devletinde kadu'l-kudat ünvanını alan ilk kişi olmuştur. Ali'den sonra Hâkim-Biemrillâh döneminde küçük kardeşi Ebu Abdullah Muhammed (ö. 389/999) oldu. Onun da ardından başkadılık görevlerine sırasıyla Ebu Abdullah b. Hüseyin b. Ali (öl. 395/1004) ile Ebu'l Kasım Abdulaziz b. Muhammed geçti (öl. 401/1011). Kadı Numan'ın soyundan başkadılık görevine gelen son kişi, torununun çocuğu Ebu Muhammed el-Kasım b. Abdülaziz oldu.⁵⁷²Mısır'da on dört yılı aşkın kadılık yapan Kadü'l-kudat Muhammed b. Numan vefat ettiğinde, Hâkim namazını kıldırmıştır.⁵⁷³

Hâkim Mısır'a polisler ve her beldeye iki gözcü atadı. Her suçlu ve günahkâra iki şahitle suçu delillendirilmeden had uygulanmamasını ve ceza verilmemesini

⁵⁶⁹ F. Daftary, *İsmâililer*, 372-373.

⁵⁷⁰ Fuat Seyyit Eymen, *ed'Devlet'ül-Fâtımîyye fi Mısır*, Kahire: 2008, 269-273.

⁵⁷¹ F.Daftary, *İsmâililer*, 375.

⁵⁷² F.Daftary, *İsmâililer*, 376.

⁵⁷³ Makrizî, *İttiâz*, 3: 22.

emretti. Suç karşılığında dinar ve dirhem alımı yasaklandı.⁵⁷⁴ Birine suç isnat eden delilini getirmesi gerekirdi. Getiremezse kınanır, suçlu suçunu itiraf etmeden suçlu sayılmazdı. Toplumda adalet hâkim oldu. Herkes canından olmasa bile malından emin oldu.⁵⁷⁵

Muiz döneminde Mısır alınca Kaid Cevher, vezir, kadı ve fakihlerden oluşan bir grupla haftanın bir günü mezalime baktı ve yargıda görev alanlara yüksek maaş bağladı.⁵⁷⁶ Muiz Mısır'a gidince bizzat kendisi ve görevlendirdiği kişiler eliyle mezalim mahkemesine bakmaya başladı. Bu konuda en dikkatli davranan Hâkim Biemrillâh'tır. Namaz kılındıktan sonra halkın şikâyetlerini bizzat kendisi dinlerdi. Sarayın Babu'z-Zehab gölgeğinde geceleri oturur "Lailahe illallah Muhammedün Resûlullah Aliyyu veliyullah" diyerek bağırانları yanına çağırır onu dinlerdi. Bazen sorunların çözümü için kadı veya vezire gönderirdi. Hâkim, cumartesi günleri Kutâmeliler'in ve Meğaribe'nin, pazartesi günleri ise diğer insanların davalarına bakardı.⁵⁷⁷

Abdulaziz b. Numan'la Kadu'l-Kudat Hüseyin b. Numan arasındaki ihtilaf çoğalınca, Hâkim Hüseyin b. Numan'a mektup gönderdi ve onu beş yıl kadılıktan sonra görevinden aldı.⁵⁷⁸ Birgün Hâkim devlet adamlarıyla binimli dolaşırken odun satılan bir yere geldiler. Odunların üst üste yığılmasını emrederek odunları yaktırdı. Mısır Kadu'l-kudatı Hüseyin b. Ali b. Numan'ın bineğinden indirilerek ateşe atılmasını emretti. Kül olana kadar ateşte yandı. Hâkim hiçbir şey olmamış gibi yoluna devam etti.⁵⁷⁹

Hâkim'in adalet anlayışı, sert cezalar da içeriyordu. İktidarı süresince, sıradan mahkûmların yanı sıra, çok sayıda vezir, vasıta, komutan ve diğer yüksek yönetici ile birçok cariyesini de idam ettirmiştir. Bu liste Fahd b. İbrahim, Ali b. el-Hüseyin b. Zahir el Vazzan ve el Fadıl b. Cafer b. el Furat'da içine alıyordu. Kurbanlarının listesi dava örgütünü de kapsıyordu. Çok sayıda İsmaili dâi ve kadı; Abdülaziz b. Cafer b. el Numan ve Malik b. Said gibi isimler halifenin emriyle canlarından olmuştu.⁵⁸⁰ Hâkimin tabibi ve dostu Ebu Yakup b. Nestas Nil nehrinde boğuldu. Kaid Hüseyin b. Cevher es-Sıkıllı sarayda içki meclisler düzenlemesinden dolayı Ebu Yakup b. Nestas'a kını olduğunu, bu nedenle tabibini nehirde boğdurduğunu düşünüyordu. Hüseyin

⁵⁷⁴ Antâkî, *Târîh*, 301.

⁵⁷⁵ Antâkî, *Târîh*, 302.

⁵⁷⁶ Makrizî, *Hutat*, 2: 109-110; Antâkî, *Târîh*, 309.

⁵⁷⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 30.

⁵⁷⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 50.

⁵⁷⁹ Nuveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 113.

⁵⁸⁰ F.Daftary, *İsmâililer*, 283.

b.Cevher'in masum olduğuna dair yemin etmişse de, Hâkim onun boynunu vurdurmuştur. Bu olaylara bakarak Hâkim'in sadece kan dökmeyi sevdiğinden dolayı ölüm fermanı verdiğini düşünenler yanında kimi kararlarında kendince haklı tarafları olduğunu söyleyenlerin de haklı gerekçeleri bulunmaktadır.⁵⁸¹

Hâkim'in iktidarı döneminde Ebu Abdullah Muhammed b. en-Numan vefatına kadar devam etmiş, kadısız geçen 29 günden sonra Ebu Abdullah el Hasan b. Ali b. en-Numan atanmış ve 394/1004 yılına kadar devam etmiştir. Sonra göreve gelen Malik b. Said 405/1015 yılında ölümüne kadar devam etmiştir. Bir müddet kadısız kalındıktan sonra Ebu'l Abbas Ahmet b. Muhammed b. Ebi'l Avvam kadılığa atanmış Hâkim'in ölümüne kadar devam etmiştir.⁵⁸²

4.4.2.İdare

Mısır şehri Fâtımîlerle birlikte eyalet olmaktan çıkmış, Şîf bir devletin idare merkezi ve başkenti olmuştu. İsmaili düşüncüyü merkezi alan bu yeni devlet, imamet ve hilafeti merkeze alarak kendinden önceki Sünni İslam devletlerinden farklı bir teşkilatlanmaya gitti. Emevilerle birlikte hilafet saltanata dönüşmüş olsa da yönetimin kimin olacağına dair tam bir sistem yoktu. Buna mukabil Şîf inancında imamet babadan oğula ve vasiyet yoluyla geçmekteydi. Bu inanç devlet tecrübesi olmayan çocuk ve gençlerin imamet makamına gelmesine yol açtı. Bunun sonucu ikinci derecede yer alan ordu komutanlarının, vezirlerin ve vasıtaların söz sahibi olmalarına yol açtı.⁵⁸³

Fâtımî devletinin başında görevi İsmâilî mezhebini hayata geçirmek ve yaymak olan Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi halife vardı. Kendi asrında hüküm süren Abbâsî ve Emevi halifelerinde olduğu gibi Fâtımîlerde de halife idari askeri başta olmak üzere bütün yetkileri elinde bulundurur ve kimseye karşı sorumlu değildi. Halifelik ve imamlık vasfını kendinde toplamış olup İslam âlemindeki İsmâilîlerin lideriydi. Devletin yapısı, idare, yargı ve davet(propaganda) olmak üzere üç ana yapıdan oluşmaktaydı.⁵⁸⁴

Fâtımîlerde vezirlik Mısır'ın fethinden sonraki dönemde oluşmuştur. Mısır'ın 358/969 yılında alınmasından 4 yıl sonra Mısır'a gelen Halife Muiz-Lidînillah yetkileri kendi elinde toplamış, vezir atamamıştı. Mısır döneminin ikinci halifesi Aziz-Billâh,

⁵⁸¹ İbâdî, *fî Târîhi'l-Abbâsî*, 285-286.

⁵⁸² Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29: 128.

⁵⁸³ Fuat Eymen, *Târîhul Fâtımîyye*, 249; Aydın Çelik, *İslam Târîhi ve Medeniyeti*, 7: 640.

⁵⁸⁴ Ferhat Dışrâvî, *el-Hilafetü'l-Fâtımîyye*, 419; Eymen Fuat Seyyid, "Fâtımîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV, 1995), 12: 237-240 249; Aydın Çelik, *İslam Târîhi ve Medeniyeti*, 7: 640.

Ebu'l Ferec Yakup b. Killis'e "el-Vezîrû'l-ecel" lakabını vererek vezirlik görevine atamıştı.⁵⁸⁵ Hâkim-Biemrillâh döneminde halifeden sonraki makam olan vezirlik kurumu yerine daha az yetkileri olan Vasıta makamı kullanılmıştı. Vasıta imam ile halk ilişkileri düzenleyen, vezirlik kadar yetkisi olmayan bir kurumdu. Bunun yanında kâtipler ve divan üyeleri devletin idari işlerini yürütmekle mesul devlet adamları vardı.⁵⁸⁶ Atanan her vasıtaya tören düzenlenmiş ve ona uygun lakap verilmiştir. Hâkim döneminde Bercevân'dan sonra atanan Hüseyin b. Ammar'a "Eminü'd-Devle", Hüseyin b. Cevher'e "Kaidü'l-Kuvvat" Hüseyin b. Tahir'e "Eminü'l-Ümena" lakabı verilmiştir.⁵⁸⁷

Fâtımî topraklarında çeşitli ırklara ve sosyal yapıya mensup insanlar vardı. Fâtımîler idare ve askeri işlerde Mağribliler(Kutameliler), Türkler, Deylemliler, Sudanlılar ve Ermeniler olmak üzere birçok kavimden faydalanmışlardır. Zimmîlerin idari ve askeri tecrübelerinden, Kıptilerin ise özellikle malî konulardaki bilgisinden istifade etmişlerdir. Devlet yönetiminde Gayrimüslimlere verilen idari ve askeri görevlerin aksine Sünnî Müslümanlar bu görevlerden uzaklaştırılmıştır.⁵⁸⁸

Hâkim'in iktidar döneminde devlet kademelerine getirilen Hristiyanlara da bulunduğu makama uygun lakaplar verildi. Hristiyan Fahd b. İbrahim'e "Reis", Mansur b. Abdun'a "Kâfi" ve Zura b. Nasturus'a "Şafi" gibi uygun lakaplar verilmiştir.⁵⁸⁹

İdarede kitabet memurları para basımıyla, muhtesipler çarşı pazarın denetimiyle, hazineciler beyt'ül-mal'e nezaret ederlerdi. Kitabet memurlarının en alt tabakasını oluşturan memurlar en kalabalık grup olup, halkla ilgili devlet dairesindeki işlere bakarlardı.⁵⁹⁰

Fâtımî devletinin idari bölümü; hilafetin merkezi olan Mısır, Şam ve İfrikiye olmak üzere üç ana bölgeden oluşmuştur. Buralardan İfrikiye 'de bir vali, doğuda biri Şam'da diğeri Filistin'in de bağlı olduğu Remle'de olmak üzere iki vali vardı. Eyaletler kendi içinde vilayetlere ayrılmış örneğin Mısır; Kus, Doğu, Batı ve İskenderiye olmak üzere dört idare merkezinden oluşmaktaydı. Eyaletler dini ve idari olarak Fâtımî hilafetine bağlıydı. Eyaletler içinde Haremeyn ve Yemen hilafet olarak merkeze bağlı

⁵⁸⁵ Muhammed Hamdî el-Münâvi, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtimi*, Kahire 1970, 36.

⁵⁸⁶ F.Daftary, *İsmâîliler*, 282.

⁵⁸⁷ M.Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 330.

⁵⁸⁸ Eymen Fuat Seyyid, *Fâtımîler*, 12: 237-240.

⁵⁸⁹ M.Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 330.

⁵⁹⁰ P.Hitti, , *İslâm Târîhi*, 1007.

olup hutbelerde Fâtımî halifelerinin ismi okumakla beraber idari olarak özerk bölgelerdi.⁵⁹¹

Mevkii ne olursa olsun görevini ihmal eden idarecilerin, hırsızlık yapan ve ihanet içinde olanların ellerini, kollarını kestirmiş, bazıları ellerinden asılarak günlerce sıcakta bırakılmıştır. Büyük küçük bütün suçları cezalandırmıştır. Ne zaman bir töhmet, suç ve zan ortaya çıksa büyük küçük demez yaktırır veya başka şekilde öldürürdü.⁵⁹²Örneğin divanın nafaka işleri sorumlusu Hadım el Saklebi para çaldığı için görevden alındı ve boynu vuruldu.⁵⁹³İdarede yer olan bürokratları Hâkim-Biemrillâh bizzat kendisi denetlemiştir. Şam divanında görevli kâtip Mansur b. el Nasraniyyin, Mısır divanından bazı kâtipler ile Müslümanlardan bazı kâtipleri hesap vermeye çağırıldı. Bunlardan özellikle Hristiyanları ağır bir şekilde cezalandırdı. Ellerini arkadan bağladı soğukta, sıcakta ve şiddetli yağmurun altında bıraktı. Bir kısmı öldü, bir kısmı da Müslümanlar olmaları üzerine affedildi.⁵⁹⁴

Hâkim, vezir Hüseyin b. Cevher'e, Ebu'l Futuh ve Mesud es-Saklebiye insanların yanına girmelerinde kolaylık sağlanmasını⁵⁹⁵ halka karşı iyi davranmalarını, şikâyet ve talebi olanları kendine göndermelerini emretmişti. Yolda veya evine gelerek talep ileten olursa saraya gelmelerini söylerdi.⁵⁹⁶İnsanlar sarayda Hâkim'in yanına rahatlıkla girebiliyor, isteklerini iletiyorlardı. Hâkim gece meclisleri düzenleyerek idarecilerle istişare yapıyordu.⁵⁹⁷

Hâkim iktidarı döneminde çok sayıda ferman ve kararnameler yayımladı. Ancak onun yayımladığı bu fermanlar çoğu kere birbiri ile çelişiyordu. Hâkim'in değişken ve birbiri ile çelişen uygulamaları idari ve politik olmaktan çok kişiliği ile beraber yorumlanmıştır..⁵⁹⁸

4.4.3.Askeriyeye

Hilafetin kendi hakkı olduğunu düşünen Fâtımîler, Emevilerin ve Abbâsîlerin bu hakkı gasp ettiğini, bu hakkın geri alınması ve kuruldukları coğrafyada kalıcı olabilmeleri için disiplinli, güçlü orduya ihtiyaç olduğunu farkındaydı. Bunun için

⁵⁹¹ Ahmet İnan, *Hâkim-Biemrillah*, 343.

⁵⁹² Antâkî, *Târîh*, 258.

⁵⁹³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 48.

⁵⁹⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 71.

⁵⁹⁵ Makrizî, *İttiâz*, 2: 30.

⁵⁹⁶ Makrizî, *İttiâz*, 2: 26.

⁵⁹⁷ Makrizî, *İttiâz*, 2: 14.

⁵⁹⁸ F.Daftary, *İsmâîliler*, 224-225.

Fâtımîler kuruluşundan itibaren orduda Araplar, Berberiler, Slavlar, Türkler, Zenciler ve Ermeniler gibi farklı milletlerden askerleri istihdam etmişlerdir.⁵⁹⁹

Ordu doğrudan doğruya imama bağlı olup emirleri ondan alırdı. Askeriyede en yüksek mevkide olan “Kaidu’l-kuvvad” orduyu hazırlar ve savaşta ordunun başında bulunurdu.⁶⁰⁰

Fâtımî devletinin vatandaşlarının çoğunluğu Araplardan ve Kıptilerden oluşsa da idari ve askeri sınıf Türklerden oluşmaktaydı. Fâtımîler, Ağlebileri yıkarak onların mirası üzerine kurulmuştu. Ancak Fâtımîler mirası üzerine kuruldukları Ağlebilerin aksine ordularını Araplar yerine yerli halk Berberilerden’den (Kutama kabilesi, Zuveyliler) ve es-Sekalibe (Slav ve Avrupalılar) oluşturmuşlardı.⁶⁰¹ Mısır’ı alan Fâtımî ordusunun çoğunluğu ise Meğaribe’den oluşmaktaydı. Mısır’da hüküm süren İhşidiler yıkılınca Türklerden yönetici ve askerler Fâtımîler safına katıldı. Çoğunluğunu Berberi askerlerin oluşturduğu Fâtımî ordusu Mısır ve alınmasından sonra karşılaştıkları profesyonel Abbâsî askerleri karşısında başarı gösteremeyince sorunun çözümü için Aziz Billâh ve veziri Yakup b. Killis Türklerin ordu içinde istihdamına önem vererek,⁶⁰² Türklerden “el-Etrâku’l-Mustani’ûn” adlı askeri bir grup kurdu.⁶⁰³

Hâkim-Biemrillâh döneminin ilk yılları, Türklerin de içinde olduğu Meğârība ile Meşârika arasındaki ihtilaflarla geçti. Türkler Hâkim’e yakın durmuş, Kâid Hüseyin b. Cevher’i kabulünde “*Sizler evlat makamında el-Aziz’in terbiyesinden geçtiniz. İçinizden her biri onun yanında ne kadar kıymetli idi ise benim yanımda da o kadar kıymete sahiptir.*” diyerek devlet nezdinde Türklerin konumunu dile getirmişti.⁶⁰⁴

Diğer bir grup sakâlibe kökenli askerlerin orduda sayıları çok olmamasına rağmen ordunun idaresinde etkili olmuşlardır. Sakâlibeliler, Berberîlere ve Araplara göre Fâtımîler’e daha samimice hizmet etmişlerdir. Bu sebeple onların önde gelenleri Kutâmelilerin şeyhi ile aynı statüye sahipti. Sakalibeden komutan Cevher es-Sıkıllı Sicilmase ile Mısır’ın alınmasında; Kahire şehrinin inşa ve imarında etkili olmuştur.⁶⁰⁵ Cevher es-Sıkıllı’nın komutan ve iyi bir plancı olarak Fatımi devletine büyük hizmetler ettiği görülmektedir.

⁵⁹⁹ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar*, (Konya; Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2005): 189-191.

⁶⁰⁰ Eymen Fuat Seyyid, *Fâtımîler*, 12: 237-240.

⁶⁰¹ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren*", 191-193.

⁶⁰² Antâkî, *Târîh*, 133.

⁶⁰³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 10; Eymen Fuat Seyyid, *Fâtımîler*, 12: 237-240.

⁶⁰⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 27.

⁶⁰⁵ F.Daftary, *İsmaililer*, 207; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara, Türk Târîh Kurumu, 2009, 37-47.

Hâkim'in hilâfeti döneminde Türkler askeri ve idari görevlere getirildiler. Haleb'e vâli olarak Türk komutan Mencütekin'i atadı. Buna ilaveten dini meselelerde de söz sahibi olmaya başladılar. Hâkim'in son dönemlerinde ortaya çıkan Dürzî mezhebinin kurucusu Muhammed b. İsmail Anuştekin ed-Derezi ve Hasan İbn Haydere el-Fergâni'ninin Türk olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁰⁶

Mısır'ın alınmasından sonra orduya paralı asker olarak alınan Zenciler'in, Hâkim-Biemrillâh döneminde ordudaki sayıları artmış,⁶⁰⁷ İbn Ammar'a karşı Türklerle beraber Bercevan'ın yanında yer almışlardı. Hâkim'in son döneminde Dürzî inancına tepki olarak, Fustat'ta ayaklanan Sünnilere karşı Zenci askerleri kullanmış, Türk ve Berberi askerler yıllarca rekabet halinde olsalar da Zencilere karşı Sünni halkın yanında yer almışlardır.⁶⁰⁸

Buna ilaveten Hâkim döneminde orduda istihdam edilmeye başlanılan Deylemliler, Kahire'de Türklerle birlikte Meşârikayı oluşturan diğer bir gruptu. Deylemlilerin sayısı Türklerle beraber artmış ve eksilmiştir. Hâkim'in ilk zamanlarında ortaya çıkan Meşârika ve Meğârîba mücadelesinde Deylemliler Meşârika'nın yani Türklerin yanında yer almıştı.⁶⁰⁹

Hâkim Biemrillâh'ın başının üstünde mızille (gölgelik) taşımak, törenlerde halifeye eşlik etmek, halifenin kılıcını taşımak, yakınlarının işlerini takip etmek, atının bakımını yapmak ve hazırlamak, çocuklarını korumak da Fâtımî ordusunun başkent Kahire'de üstlendiği mühim görevlerdendi.⁶¹⁰

4.5. DIŞ İLİŞKİLER

Hâkim Biemrillâh dönemi içinde idari sıkıntılar ve isyanlar çok olduğu gibi dış ilişkilerde de sıkıntılar çok olduğu bir dönemdir. Aziz-Billâh döneminde devletin sınırları çok genişlemiş; Berka, Şam, İfrikiye, Şam, Mekke ve Mehdiye'ye ulaşmış, Abbâsîler ve Bizans ile sınır olunmuştu.⁶¹¹ Böylece Fâtımî hâkimiyeti, Atlas Okyanusu ve Batı Akdeniz'den Kızıldeniz'e, Hicaz, Yemen, Suriye ve Filistin'e uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştı.⁶¹²

⁶⁰⁶ Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29, 122; Yazılıtaş Nihat, *Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar*, 200.

⁶⁰⁷ Makrîzi, *Hutat*, 2: 21.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 101-102; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 123-125.

⁶⁰⁹ Nuveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 17; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 108-109.

⁶¹⁰ Muhammed Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 333.

⁶¹¹ M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 175-176.

⁶¹² F. Daftary, *İsmâilliler*, 276.

4.5.1.Suriye

4.5.1.1.Filistin

Aziz-Billâh iktidarının sonlarına doğru Şam'da işler bozulmaya başlamıştı. Bu durumu ıslah etmek üzere büyük bir ordunun başında Şam'a giderken Biblis denilen yerde hayatını kaybetmişti.⁶¹³

Hâkim'in iktidarı tam olarak eline geçiremediği ilk yılları Şam bölgesinde Fâtımî-Bizans mücadelesine sahne olmuş ve çok sayıda insan ölmüştü. Ayrıca içeride otorite boşluğundan kaynaklanan isyanlar ve fitneler ortaya çıkmıştı.⁶¹⁴

Şamlılar 387/997 yılında ed-Dehikayn adlı kişinin liderliğinde Fâtımî komutanı Süleyman b. Cafer'e karşı ayaklandılar. İsyân Sur şehrini de içine alarak genişledi ve isyancılar "el-Allâka" denilen kişiyi kendilerine lider seçtiler. Allâka kendi adına sikke bastırdı ve üzerine "başarıdan sonra şeref ve emir, Allâka'nındır" yazdırdı.⁶¹⁵

Yönetimi elinde bulunduran vezir Bercevan, Ceş b. Samsame komutasında Filistin'e isyancılar üzerine kara yoluyla ve yirmi gemiyle denizden yardım gönderdi. Fâtımîlerin kara ve deniz saldırıları karşısında Allâka, Bizans İmparatoru II. Basileios'dan yardım istedi. Sur şehri yakınlarında Bizans ve Fâtımî deniz gücü karşılaştı ve Bizans ağır bir yenilgiye uğradı.⁶¹⁶

Allâka isyanından sonra Şam bölgesindeki Filistin'de ortaya çıkan Cerrahoğulları ayaklanması da Hâkim-Biemrillâh'ı uğraştırmıştır. Cerrahiler Hâkimin ilk döneminde 388/998 yılda otorite boşluğundan istifade edip devlet kurmak istediler. Müferrec b. Dağfel b.Cerrah et-Tai liderliğinde başlayan isyanı, Fâtımî komutanı Ceş b. Samsame bastırmıştır.⁶¹⁷

Bağımsız devlet denemelerinde başarısız olan Cerrahiler, barış teklif ettiler. Hâkim uyguladığı askeri, siyasi ve ekonomik politikalar sayesinde Cerrahiler 406/1015 yılından itibaren Fâtımîlere sadık kalmıştır.⁶¹⁸

4.5.1.2.Hamdâniler ve Mirdâsiler

Hamdâniler Kuzey Suriye'de bulunan en büyük Arap kabilelerindendir. Abbâsîlerin merkezi otoritesinin zayıflaması sonucu Halep ve Musul bölgesinde etkin

⁶¹³ Muhammed Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 175.

⁶¹⁴ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 287.

⁶¹⁵ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 101; M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 176; Antâkî, *Târîh*, 241.

⁶¹⁶ Antâkî, *Târîh*, 241.

⁶¹⁷ Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 112-118; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 103.

⁶¹⁸ Makrizî, *İttiâz*, 2: 18-19,87; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29: 117-118; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l Fâtımîyyin*, 291-292.

olmaya başlamışlar, İhşidiler döneminde bağımsızlıklarını kazanarak Kuzey Suriye'yi egemenlikleri altına almışlardır. Bağımsızlıklarını muhafaza etmek için sınır komşuları Abbâsîlerle ve Bizans'la mücadele etmişlerdir. Güney Suriye'de sınır oldukları Fâtımîlerle hem siyasi hem de mezhep olarak karşı karşıya gelmişlerdir.⁶¹⁹

Hamdâni lideri Saîdüddeve el-Hamdâni, Bizans'la anlaşma yaparak onlara haraç vermeyi kabul etmişti. Bizans-Fâtımî antlaşması nedeniyle Fâtımî saldırılarından da kurtulmuştu. Hamdâni lideri Saîdüddeve el-Hamdâni bölgede istikrarı tam sağlamışkenyerinde gözü olan kölesi Lü'lü el-Hâdim, onu zehirleyerek yönetimi ele geçirdi. Hamdâni ailesini devlet işlerinden uzaklaştırdı ve 392/1002'de Halep'in hâkimi Lü'lü oldu. Lü'lü iktidarını devam ettirebilmek için, Fâtımî yönetimine yaklaştı ve hutbeyi Abbâsîler adına okumaktan vazgeçerek Hâkim-Biemrillâh adına okuttu. Bu nedenle çeşitli iltifatlara mazhar oldu.⁶²⁰ Lü'lü el-Hadim 399/1009 yılında vefat etti ve Halep'te karışıklıklar başladı. İktidar koltuğuna oturan oğul Mansur kısa sürede karışıklıkları kontrol altına aldı ve hutbeyi Hâkim adına okutmaya devam etti. Hâkim ona "murtaza'd-devle" lakabını verdi.⁶²¹

Halep'te 405/1014 yılına gelindiğinde Salih b. Mirdâs el-Kilabi ile Mansur b.Lü'lü arasında anlaşmazlık çıktı. İkisi de Bizans'tan yardım talebinde bulunda bulundu, mücadeleyi kaybeden Mansur esir düştü ve fidye karşılığında serbest bırakıldı. Durumu fırsat bilen Mansur'un kölesi Fethü'l-Kali Halep kalesini ele geçirdi. Halep'in yönetimi Feth ile Salih'in arasında paylaşıldı.⁶²²

Fethü'l-Kali ve Salih arasında anlaşmazlık çıkınca Hâkim olaya el attı ve Mencütekin'in Ermeni asıllı kölesi Fâtik el-Hâkimi Azizüddeve'yi Haleb'e vali atadı. Böylece Haleb'e ilk Fâtımî valisi atanmış oldu. Fâtik, Haleb'te ilim adamlarıyla iyi ilişkiler kurdu kendine yakın kişileri vali olarak atadı. Bölgede güç elde eden Fâtik bir müddet sonra isyan etti, kendi adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Hâkim'in 411/1020'de ölümüyle Haleb'te kontrol tamamen Fâtik'in eline geçti.⁶²³

Hâkim döneminde İsmaili mezhebi Irak bölgesinde; Musul, Halep, Enbâr, Medâin ve Küfe'de yayılmaya başladı. Hâkim, iktidarı boyunca İsmâilî daveti Irak ve ötesine taşımak için çalışmıştır.⁶²⁴

⁶¹⁹ Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.15, (İstanbul: TDV, 1997), 446-447.

⁶²⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 189; Makrizî, *İttiâz*, 2: 18-19,87.

⁶²¹ Antâkî, *Târih*, 209-211.

⁶²² İbn Kalanisi, *Zeyl*, 79.

⁶²³ İbn Kalanisi, *Zeyl*, 79; M. Süheyl Takkuş, *Târihu'l-Fâtımîyyin*, 292-295.

⁶²⁴ Aydın Çelik, *İslam Târihi ve Medeniyeti*, 7: 612.

4.5.2.Hicaz

Coğrafi olarak Hicaz denildiğinde Mekke, Medine ve Taif şehrinin bir kısmı anlaşılır. Dini bir kavram olan Haremeyn denilince Mekke ve Medine şehirleri anlaşılmalıdır.⁶²⁵Fâtımî devleti Mısır'ı aldıktan sonra Abbâsîlerin İslam dünyasındaki en büyük rakibi oldu. Devamında Şam bölgesinin hâkimiyeti ve Hicaz'ın hâkimiyeti Fâtımî ve Abbâsîler arasında rekabet alanı oldu. Kendinden önceki Fâtımî halifelerinin yaptığı gibi Hâkim de Haremeyn'in kontrolünü elinde tutmak istiyordu.⁶²⁶

Fâtımîlerdeki iktidar değişikliğini ve halifenin gençliğini fırsata dönüştürmek isteyen Abbasî halifesi el-Kadir, Mekke emîri Ebu'l-Futûh'u kendi yanına çekmeye yeniden teşebbüs etti. Lakin Ebu'l Futûh bu teklifi reddederek Hâkim'e bağlılığını devam ettirdi. Fakat Hâkim'in hac farızasını ifa için Abbâsîlerin yönetimindeki Irak'tan gelenlere engel olma isteğini yerine getirmeyerek Iraklı hacılara müsamahalı davrandı. Hâkim-Biemrillâh'ın maksadı Abbasîlerin hacıları himaye etme gücünü ve Haremeyn üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaktı.⁶²⁷

Hicaz bölgesinde Mekke emiri Ebü'l-Futuh başta Hâkim'e bağlı kalırken, Medine valisi Hasan b.Tahir el-Hüseyni ve ailesi, Fâtımî ailesini yermeye başladı. Hâkim'in emri ile Mekke emiri Ebu'l-Futuh, Medine'ye saldırdı ve Haremeyn'in idaresini 390/1000 yılında tamamen kendi kontrolüne geçirdi.⁶²⁸

Hâkim-Biemrillâh ile Hicaz emiri Ebu'l-Futuh'un ilişkileri tekrar bozuldu. 395/1003 yılında Ebu'l-Futuh'a gönderdiği, kendine tabi yerlerde halkın huzurunda okunmasını istediği mektuptasahabeye karşı uygunsuz sözlerin yer alması, Ebu'l-Futuh'u kızdırdı. Ancak Ebu'l-Futuh Hâkim'e bağlılıktan vazgeçmedi.⁶²⁹

Ebu'l-Futuh isyancı Ebu Rekve'ye karşı kazanılan zaferden dolayı Hâkim'i tebrik etmek için Kahire'ye gitti. Hâkim-Biemrillâh ona ona hilat giydirdi, ikramda bulundu ve onu Bercevan'ın evinde ağırladı.⁶³⁰

Hâkim Medine'ye gönderdiği dâi heyetine Cafer b. Muhammed b. es-Sadık'ın Medine'de bulunan türbesini açmalarını emretti. Türbeden bir mushaf, bir kılıç, bir elbise, bir kâse ve boş bir tabut çıktı. Türbenin açılması ve eşyaların Kahire'ye

⁶²⁵ Zekeriya Kurşun, "Hicaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, (İstanbul: TDV, 1998), 432-433.

⁶²⁶ Aydın Çelik, *Fâtımîlerin Hicaz Politikası*, Cilt: VI, Sayı:2, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 2010), 146-147

⁶²⁷ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 297.

⁶²⁸ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 297.

⁶²⁹ Aydın Çelik, *Fâtımîler Târîhi*, 277-278; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 297.

⁶³⁰ Makrizî, *İttîâz*, 2: 66.

götürülmesi Hâkim-Biemrillâh'ın vali Ebu'l-Futuh ile ilişkilerinin tekrar bozulmasına sebep oldu.⁶³¹

Mısır'ın eski Fâtımî vezirlerinden Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Ali b. el-Mağribi'nin Filistin'de Cerrahoğlularını Fâtımîler'e karşı kışkırtması da Hicazla ilişkilerin bozulduğu döneme denk geldi. Hâkim-Biemrillâh, Mekke emiri Ebu'l-Futuh'un halife olmak amacıyla ortaya çıktığını duyunca 401/1011 yılında üzerine Ali b. Cafer b. Felah komutanlığında asker gönderdi. Ancak Fâtımî ordusu rakiplerine yenildi.⁶³² Bunun üzerine Cerrahoğulları Mekke emiri Ebu'l-Futuh'u davet etti ve Şam bölgesinin birçok yerinde onun adına hutbe okuttular.⁶³³

Askeri yollardan sonuç alamayan Hâkim, sorunun çözümü için ekonomik ve siyasi yollara başvurdu. Mekke ve Medine'ye giriş ve çıkışları yasakladı. İşler istediği gibi gitmeyince Ebu'l-Futuh pişman olduğunu ve af dileğini Hâkim'e arz etti. Hâkim, onu affetti ve tekrar Mekke'nin yönetimine atadı.⁶³⁴

Mekke'de hutbelerin Fâtımî halifesi adına okunması Muiz-Lidinillah'ın döneminde başlamış Aziz-Billâh döneminde devam etmişti.⁶³⁵ Hâkim-Biemrillâh döneminde çeşitli isyanlar olmakla beraber Mekke emiri Ebu'l-Futuh, Hâkim dönemi dâhil 427/1036 yılında ölünceye kadar Fâtımîlere sadık kaldı ve hutbeyi onlar adına okuttu.⁶³⁶

4.5.3. Bizans

Fâtımîlerle Bizans'ın Suriye'nin kuzeyindeki rekabeti, Hâkim-Biemrillâh döneminde devam etti. Fâtımîler 388/998 yılında Sur şehrinde ortaya çıkan "Allâka" ayaklanması ve Cerrahoğlularının Filistin'de çıkardıkları isyanla uğraşırken, bunu fırsata dönüştürmek isteyen Bizans'ın Antakya valisi Damyanus Delasinus, Efâmiye kalesine hücum etti. Halk zor durumda kaldı. Bunun üzerine Hâkim, Çeyş b. Samsame komutanlığında buraya asker sevk etti. İki ordu arasında Asi nehri kenarında yapılan savaşta Damyanus'un komutasındaki Bizans ordusu, Fâtımî ordusuna saldırdı ve orduyu dağıttı. Fâtımî ordusundan Teberiyeye valisi Bişare el-İhşidi askerleriyle savaşmaya devam etti. Komutan Damyanus, savaş zaferi ile dinlenirken el-İhşidi'nin askerlerinden Ebu'l-Hacer Ahmet b. Dehhak es-Selil adlı asker Damyanus'a saldırdı ve

⁶³¹ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 297-298.

⁶³² Antâkî, *Târîh*, 291; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 297-298.

⁶³³ Antâkî, *Târîh*, 204.

⁶³⁴ Aydın Çelik, *Fâtumîlerin Hicaz Politikası*, 154-157.

⁶³⁵ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtumîyyin*, 254-255.

⁶³⁶ İbnül Kalanisi, *Zeyl*, 103.

onu öldürdü. Bunun üzerine saldırıya geçen Fâtımî askerleri Efamiye'de mahsur kalanların desteğiyle Bizans'ı yenilgiye uğrattı. Çok sayıda Bizans askeri ölürken, iki bin kadarında esir alındı. Ceyş'in ordusu Efamiye'yi almakla kalmadı Maraş'a kadar ilerledi. Dönüşte yol üzerindeki Şayzer'i de yağmaladıktan sonra Şam'a döndü.⁶³⁷

Suriye'deki savaşın sonunu öğrenen Bizans kralı II. Basileios, barış için Kahire'ye elçi gönderdi. Hâkim-Biemrillâh onun barış teklifini kabul etmemesi üzerine, Bizans saldırıya geçti. Ceyş b. Samsame Bizans'a karşı asker toplarken II. Basileios Irka ve Trablus kalesini 389/999'da muhasara etti. Burada yapılan kara ve deniz savaşlarında Trabluslular Bizans'ı yendi. II. Basileios, ağır bir yenilgi aldı ve askerlerini alarak Antakya'ya döndü.⁶³⁸

Vezir Bercevân, kâtip Fahd b. İbrahim'in diliyle Rum meliki II. Basileos ile iletişime geçti. Ona elçi ve hediyeler göndererek barış teklif etti. Her ne kadar Fâtımîler Bizans'ı yenilgiye uğratmış olsa da içeride Meşârîka ve Meğârîba arasındaki ihtilaf Bercevân'ın elini bağlamıştı. II. Basileos barış anlaşmasının içeriğini konuşmak üzere elçisini Kahire'ye gönderdi.⁶³⁹ Anlaşmanın yürürlüğü girmesi için Bercevân İstanbul'a heyet gönderdi, on yıl geçerli olacak anlaşma kabul edildi. II. Basileos, hediyelerle Bercevân'a karşılık verdi.⁶⁴⁰ II. Basileios'un ölümü üzerine antlaşma dört yıl sonra geçersiz hale geldi.⁶⁴¹ 391/1002 yılında uygulamaya geçen antlaşmanın şartları; Fâtımî devletinde yaşayan Hristiyanlar inançlarında özgür olacak, Hristiyanlara kiliselerini inşa etme ve onarma hakkı tanınacak, bunlara mukabil II. Basileos Mısır'a hububat gönderecek ve antlaşma on yıl geçerli olacaktır.⁶⁴²

Bu anlaşma ile uzun süren savaşlardan sonra Fâtımî-Bizans ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış oldu. Ancak-Hâkim Biemrillâh'ın ülkesindeki Hristiyanlara kötü muamelede bulunması ve Kamame kilisesi başta olmak üzere kiliseleri yıktırması Fâtımî-Bizans ilişkilerini kopardı. İlişkiler Hâkim'in ölümüne kadar böyle devam etti.⁶⁴³

4.5.4. Mağrib

Hâkim döneminde Mağrib'te yaşanan en büyük tehlikelerden biri, Ebu Rekve ayaklanmasıdır. Ebu Rekve Endülüs halifeleri ailesine mensup olup 395/1005 yılında

⁶³⁷ M. Süheyl Takkuş *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 298; Antâkî, *Târîh*, 242; Makrizî, *İttiâz*, 2: 19; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 102

⁶³⁸ Antâkî, *Târîh*, 244-246; Muhammed Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 178; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 102.

⁶³⁹ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 301-302.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, 53.

⁶⁴¹ Antâkî, *Târîh*, 248.

⁶⁴² M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 179.

⁶⁴³ Makrizî, *İttiâz*, 2: 19; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 299.

Berka'da kendini halife ilan ederek isyan etmiştir. Sünni kökenli bir isyan olup yaklaşık iki yıl sürdükten sonra 397/1007 yılında bastırılmıştır.⁶⁴⁴ Hâkim-Biemrillâh, savaşı kazanmış olsa da Yakın Mağrib'teki siyasi nüfuzunu kaybetmiştir.⁶⁴⁵ Bölgenin en güçlü kabilelerinden Fâtımîlere bağlı Zîriler Ebu Rekve isyanında tarafsız kalarak bu isyanı kendilerine alan açmak için bir fırsat olarak görmüştür.⁶⁴⁶

Mağrib'te Berberi kabilelerinin en kuvvetlisi Sinhâce kabilenin iki hanedanı Zîriler ve Zenâteliler öteden beri birbirlerinin düşmanıydı. Fâtımîler Muiz-Lidinillah döneminde Mısır'a taşınınca yerine Sinhâce lideri Zîrî b. Manad'ı bıraktı. Zîrî ölünce yerine oğlu Bulukkin b. Zîrî geçti ve Kuzey Afrika'da en büyük Berberi hanedanını kurdu. Yeni kurulan Zîri hanedanı Fâtımîleri destekledi, Fâtımîlerin müttefiki Kutâmelilerin yanında yer alarak Fâtımîler'e bağlılığını devam ettirdi.⁶⁴⁷

Hâkim-Biemrillâh döneminin ilk yıllarında karşılıklı iyi niyet mektupları, elçiler ve hediyelerle ilişkiler devam etti. Ancak Zîrilerin Mağrib'teki otoriteleri artarken, Fâtımîlerin alanı daralıyordu. Fâtımîlerin bölgedeki varlığı hutbede okunan isimleriyle sınırlı hale gelmişti. Bunun farkına varan Bercevan, batıda Berberilerden gelecek tehlikelere karşı Halifeyi uyardı.⁶⁴⁸

Hâkim'in burada izlediği politika, kabileleri birbirine düşürerek Fâtımîlerin bölgedeki gücünü devam ettirmektir. Zenâteliler Fulful b. Said komutasında Zîrilere karşı harekete geçti. İki kabile Trablus için savaşa tutuştular ve bunu fırsat bilen Hâkim Biemrillâh Zenâtelileri destekledi. Zenâte komutanı Fulful Trablus'u ele geçirdi.⁶⁴⁹ Trablus'u Zenâtelilere kaptıran Zîrilerin lideri Nasîruddevle Zenâte ile savaşmak üzere 393/1003 yılında harekete geçti. Zenâtelilerin savaş yapılmadan şehri teslim etmeleri üzerine Trablus'un hâkimiyeti tekrar Zîrilerin eline geçti.⁶⁵⁰

Zîriler Fâtımî karşıtı siyasetlerinden dolayı bölgede çıkan Ebu Rekva isyanında Fâtımîlere destek olmadılar ve bunu Fâtımîlerin mezhep baskısından kurtulmak için bir fırsat olarak gördüler.⁶⁵¹ Zîrilerin bu tutumuna rağmen Hâkim-Biemrillâh 403/1012 yılında Zîrilerin lideri Nâsiruddevle'ye hediyeler gönderdi. Böylece Trablus'un

⁶⁴⁴ Antâki, *Târîh*, 188; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 161.

⁶⁴⁵ M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 306.

⁶⁴⁶ M. Suheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 308.

⁶⁴⁷ H. Dursun Yıldız, *Büyük İslam Târîhi*, 5: 223-224.

⁶⁴⁸ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 307.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 128, Makrizî, *İttiâz* 2: 34.

⁶⁵⁰ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 308.

⁶⁵¹ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 307-308.

kontrolünü dostlukla elinde tutmak istiyordu. Nâsırüddeve'nin ölümüne kadar ilişkiler bu şekilde devam etti.⁶⁵²

Nasiruddeve'nin 406/1016'da vefat etmesiyle yerine geçen oğlu Muiz b. Bâdîs, İsmâili mezhepten ayrıldı. Muiz b. Bâdîs Bağdat Abbâsî halifesi Kadir-Billâh'a elçi göndererek ona tabi olmasıyla, taraflar arasındaki ilişkiler tekrar bozuldu. Diğer yandan Muiz b. Bâdîs, İfrîkiye'de Mâlikî mezhebine davet eden ve mezhebi yaymaya çalışan ilk kişidir. Muiz'in, Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir'e ihtiram ifade eden sözler söylemesi üzerine Şîfler ayaklandı ve Sünnî-Şîî çatışması çıktı. Üç binin üzerinde İsmâilî mezhebi mensubu öldü. Muiz, kendi adına sikke bastırdı ve sikkelerin üzerine "*Muhammed Rasulüllah, erselehu bi'l-Huda ve dini'l-hak*" ifadesini yazdırarak sikkelerden Şia'ya ait yazıları kaldırdı. Hâkim olanları dikkate almadan Muiz'e hil'atler gönderdi ve ona "*Şerefüddeve*" lakabını verdi.⁶⁵³

Bununla beraber Fâtımî-Zîrî ilişkileri arada elçilerin gelip gitmesiyle Hâkim'in 411/1020'de ölümüne kadar devam etti.⁶⁵⁴

4.5.5.Abbâsîler

Hâkim dönemi Fâtımîlerin davalarını yayma konusunda daha gayretli olduğu, Abbâsîlerin ise daha durgun olduğu dönemdir. Fâtımî hanedanı, Hz. Fatıma'nın soyundan geldiklerini, bundan dolayı İslam dünyasındaki hilafetin gerçek sahipleri olduklarını ve Abbâsîlerin hilafet makamını gasp ettiğini iddia etti. Mısır ve Suriye topraklarını ele geçirincede Abbâsîlerin İslam dünyasındaki en büyük rakibi oldu.⁶⁵⁵

Hâkim, Abbâsîlere sınır olan doğudaki bölgelerde yayılma siyasetini, fütuhata yerine Abbâsîlerin temsil ettiği Sünnilikle mücadele için kurduğu Darulhikme ve Kahire'deki diğer eğitim kurumlarında yetişen dâiler aracılığı ile yaptı. Dâiler gerek Fâtımî sınırları içinde gerekse Sünnî bölgelerde propaganda yapıyor, İsmâilî mezhebe davet ediyordu. İran ve Irak'taki çalışmalar sonuç verdi ve kısa bir zaman sonra her tabakadan taraftarlar edindiler.⁶⁵⁶

Abbâsîlerin Musul emiri Ebu Derda Muhammed b. el-Müseyyeb b. Rafi b. el-Mukallid el-Ukayli (Karvâş) Abbâsîlere karşı gelerek Hâkim'e yanaşmıştı. Bunu fırsat bilen dâiler mezhebin propagandasını yaparak İsmâilî düşüncüyü Irak'ta yaydılar. Bu çalışmalar sonunda Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'ın hemen yanındaki Musul'da

⁶⁵² Makrizî, *İttiâz*, 2: 99; M. Abdullah İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 180.

⁶⁵³ İbnü'l Esir, *Kâmil*, 9: 204.

⁶⁵⁴ Makrizî, *İttiâz*, 2: 99; İbnü'l Esir, *Kâmil*, 9: 204

⁶⁵⁵ Aydın Çelik, *Fâtımîlerin Hicaz Politikası*, 146-147.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 180; F. Daftary, *İsmâililer*, 228.

Irak'a ait olan Medain, Enbar, Kasr İbn Hubeyre ve el-Hille'de okunan cuma hutbelerinde, Abbâsî halifesi Kadir-Billah'ın adı kaldırılarak, Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın adı okunmaya başlandı.⁶⁵⁷

Tehlikenin farkına varan Abbâsî yönetimi askeri ve siyasi yönden harekete geçti. Askeri olarak Kadı Ebu Bekir el-Bakıllani'yi Fâtımî tehlikesine karşı dik durması için Büveyhi emiri Bahaüddeve'ye gönderdi. Bahaüddeve kadı Bakıllani'yi iyi karşıladı ve ona ikramlarda bulundu. Büveyhî emiri Bahaüddeve el-Ukayli'ye karşı savaşmak üzere ordu gönderdi. Musul'da Fâtımîler adına okunan hutbe tekrar Abbâsîler adına okunmaya başlandı.⁶⁵⁸

Abbâsî halifesi siyasi olarak Fâtımîlerin gerçek yüzünü izhar etmek amacıyla, Oniki İmamcı olan Hz. Ali soyundan Şerif Râzi ve kardeşi Şerif Murtaza'yı, Sünni ve bazı Şîâlimleri, kadı ve fukahâyı sarayda topladı. Fâtımîler hakkında, neseplerinin Ehlibeyt'e ulaşmadığı, akidelerinin bozuk olduğu, din dışı vemülhidler olduğu kararları alındı. Ayrıca Fâtımîlerin nesebinin ed-Disaniye'ye nispet ettiler. Bu kararlar 402/1011'de Bağdat'ta ve Abbâsîlerin hükümsürdüğü yerlerdeki camilerde okundu. Âlimler, Fâtımîlerin nesebini inkâr eden ve iddialarını çürüten eserler kaleme aldı.⁶⁵⁹

Her şeye rağmen Fâtımî davası Doğu'da yayılmaya devam etti. Bu dönemde, Bahreyn dışındaki Karmati topluluklarının çoğu da İsmâililiği benimsedi. Irak'ta hüküm süren Büveyhoğulları lideri Sultanüddeve ile yeğenleri arasındaki taht kavgaları, Fâtımîlerin kendi davalarını onlara anlatmak için bir fırsat olmuştu.⁶⁶⁰ Hatta Hâkim 403/1012-1013'te, daha iki yıl önce Multan'daki İsmailileri öldüren Sünni Gazneli sultanı Mahmud b. Sebuktekin'i bile imametini ikrara ve kendine itaate davet eden mektup gönderdi. Sultan Mahmut mektubu kızarak parçaladı. Haberi olması için Gazneli Mahmut'a gönderdiği mektubun aynısını Abbâsî halifesine de göndermişti.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ İbn Tağriberdi, *Nücümüz-Zâhire*, 4: 225-229;

⁶⁵⁸ Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29-119; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 181.

⁶⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9: 190; Nihat Yazılıtaş, *İlginç Kişiliği ile VI. Fâtımî Halifesi El-Hâkim-Biemrillâh*, (İstanbul: İsvar, 2005), 238.

⁶⁶⁰ M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 297.

⁶⁶¹ F. Daftary, *İsmâililer*, 292; M. Abdullah İnan, *Hâkim-Biemrillâh*, 183.

SONUÇ

Hâkim-Biemrillâh, Fâtımî Devletinin beşinci halifesi Aziz-Billah'ın oğludur. İsmi Ebu Ali el-Mansur b. el-Aziz el-Ubeydî el-Fâtımî olup 375/985 yılında Kahire'deki hilafet sarayında dünyaya gelmiştir. Annesi Rum asıllı bir cariye olup Mısır'da doğan ilk Fâtımî halifesi, Mısır'daki Fâtımî halifelerinin üçüncüsü ve Fâtımîlerin altıncı halifesidir.

Hâkim 383/993 yılında babası Aziz-Billâh ile Cuma namazına gitmiş, orada Hâkim'in başı üzerine şemsiye açılarak sekiz yaşında 383/993 yılında veliaht tayin edilmişti Aziz-Billah'ın 386/996 yılında bir sefer esnasında vefat etmesi üzerine Hâkim-Biemrillâh henüz on bir yaşındayken 386/996'da halife oldu. Saltanatının yirmi beşinci senesinde, 36 yaşında Hâkim, 411/1021'de, mukaddem dağına gitti ve bir daha geri dönmedi.

Hâkim-Biemrillâh dönemini tarihçiler siyasi, dini ve sosyal uygulamalara bakarak dört döneme ayırmıştır. Birinci dönem (386-390/996-1000) Hâkim'in yaşının küçüklüğünden dolayı pasif kaldığı vezirlerin etkin olduğu dönemdir. Bu dönemin ilk iki yılında Fâtımî devletinin toprakları üzerinde kurulduğu halkın çoğunluğunu oluşturan Kutame kabilesi lideri Hasan b. Ammar'ın visate görevine zorla gelerek iktidarda söz sahibi olduğu dönemdir. Hasan b. Ammar'ın bertaraf edilmesinden sonra Hâkim'in mürebbsi Bercevan yönetimi eline almıştır. Hâkim-Biemrillâh, kendini vesayet altında tutan önce Hasan b. Ammar'dan ardından Bercevan'dan kurtularak gerçek iktidarına kavuşmuştur. Şîî-İsmaili inacın gereği olarak imametın babadan oğula geçmesi küçük yaşta çocuk imamların hiçbir tecrübesi olmadan devletin başına geçmesine ve yönetimde daha tecrübeli olan vezirlerin etkin olmasına yol açmıştır. Hâkim'in iktidarının birinci döneminde de bunu görmekteyiz.

İkinci dönemde (390-395/1000-1005) Hâkim gerçek iktidarına kavuşmuş İsmaili mezhebi hayata geçirmek üzere bir dizi uygulamalara başlamıştır. Bu dönem kanlı olaylarla doludur; Hâkim Şîî-İsmaili mezhebi konusunda aşırı taassup içinde olması hasebiyle bir yandan zimmîlere, diğer yandan Şîîler dışındaki Müslümanlara aşırı baskı uygulamıştır.

Sünnilere teravîh ve kuşluk namazı yapma yasağı konmuş, sahabeye sövülmüştür. Sosyal hayatta kadınların sokağa çıkması, içki içilmesi yasaklanmış ve kurallara uymayanlar şiddetli cezalandırılmıştır. Sebeplessiz çok sayıda kişi öldürülmüştür.

Üçüncü dönemde de (396-400/1005-1010) zulüm devam etmiş Hâkim, koyduğu kuralları sık sık değiştirmiş ve kuralların uygulamasında çok katı davranmıştır.

Sünnilere baskılar daha da artmış ilk iki halifeyi sevdiğini söyleyen kişiler öldürülmüştür. Bu baskılar sonucunda Hâkim-Biemrillâh'ın saltanatını tehdit eden Sünni kökenli isyanlar olmuştur. Bu isyanlardan Mısır yakınlarında ortaya çıkan Ebu Rekve isyanı ki iki yıl sürmüştür. Yine bu dönemde Filistin bölgesinde ortaya çıkan Cerrahiler ayaklanması da iki yıla yakın sürmüştür. Devlete zor günler yaşatan bu isyanlardan sonra Hâkim-Biemrillâh Sünni politikasında yumuşamaya gitmiştir.

Dördüncü dönem (403-411/1011-1021) Hâkim'in politikasının çok inişli çıkışlı olduğu değişken bir dönemdir. Bazılarına göre aklının karışık olduğu, ruhsal sorunlarının arttığı; bazılarına göre ise zühd hayatına girdiği dönemdir. Bu dönemin ilk yıllarında Müslümanlara ve Gayrimüslimlere karşı istikrarlı ve beklentilere cevap veren bir politika izleyemediği gibi Hıristiyanlara ve Yahudilere kimliklerini belli edecek haç takmalarını emretmiş ve birçok mabet ve kiliseyi yıktırıştır. Özellikle bu dönemin ortalarına doğru dini ve sosyal konulardaki yasakların birçoğunu kaldırmış züht hayatına başlamıştır. Hâkim'in son dönemlerinde ortaya çıkan dikkat çekici bir başka vaka, Muhammed b. İsmail ed-Derzi adlı bir dai 407/1017 yılında Mısır'a gelerek Hâkim'le iletişim kurmuş, Hâkim'in ilah olduğunu söylemiştir. Hâkim Biemrillâh'ın kendini ilahlaştıran Dürzîliğe destek verip vermediğini tarihçilerimiz tartışmıştır. Bu konuda kesin bir bilgi olmamakla birlikte gerçek olan şu ki Hâkim sonrası onu ilah kabul eden dini bir yapının oluşmuş olmasıdır.

Aziz-Billâh döneminde inşaatına başlanılan Hâkim Cami ve Ezher cami tamamlanmış yine bu dönemde Maks ve Raşide camileri inşa edilmiştir. Camilere dolgun ücretle görevliler atanmış, okunması için çok sayıda Kuran-ı Kerim konmuştur. Camilerin ihtiyaçlarının karşılanması için vakıflar tahsis edilmiştir. İsmaili dai yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan Beytülhikme yine Hâkim döneminde açılmıştır. İçerisinde zengin kütüphanesi ve çok sayıda ilim adamı ve ilim halkaları ile bölgenin ilim merkezi haline gelmiştir. Başlangıçta Hâkim burada Sünni ilim adamlarının ders halkası kurmasına müsaade etmişti. Zamanla bu merkez mezhebin propaganda merkezi haline gelmiştir.

Hâkim-Biemrillâh, özellikle Sünni isyanlardan sonra Abbâsîlere karşı daha güçlü olabilmek adına ülkesinde Sünni veŞîîleri birleştirmek için çaba sarf etmiştir. Hatta Sünni kadılar atadığı gibi Sünni Mezhebinin eğitiminin yapıldığı medreseler de açtırmıştır. Fatımîlerin yayılma politikası karşısında Abbasîler, Fatımîlerin peygamber soyundan gelmediğini içeren bildiri hazırlatmışlardır. Fatımîlere karşı yapılan bu kampanyanın Hâkim-Biemrillâh döneminde olması onun bu konuda başarılı bir

politika izlediği sylenabilir. Bu dönemde de Hicaz bölgesi iki devlet arasında nüfuz alanı olmuş, iktidarı boyunca Mekke ve Medine’de hutbeler Hâkim-Biemrillâh adına okutulmuştur.

İsmâilî mezhebi yaymak için elinden geleni yapan Hâkim-Biemrillâh mezhebin en temel ilkesi olan imametın nas ve tayinle babada oğula geçme kuralına ters düşerek sağlığında amcasının oğlunu veliaht tayin etti. Bu olay bile Mezhebin lideri ve yılmaz savunucu Hâkim’in i dünyasındaki çelişkiler hakkında bize bilgi vermektedir.

Son tahlilde řî İsmaili inancı gereği Hâkim-Biemrillâh çokça tartışılan siyasi, dini ve sosyal tasarruflarda bulunmuştur. Yirmi beş yıllık iktidarı boyunca devleti oluşturan, Berberi, Arap, Slav, Kürt, Zenci ve Türklerin bilgi ve gücünden yararlanmış devletin siyasi birliğini ve toprak bütünlüğünü hem içerideki isyancılara hem de dışarıdaki düşmanlara karşı korumuştur.

KAYNAKÇA

- Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*, İstanbul: Gonca Yayınları, 1986.
- Antaki, Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ. *Târîhu'l-Antâki*, Trablus-Lübnan, 1990.
- Atalan, Mehmet. “Hz. Peygamberin Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 2 (2004): 55-68.
- Atar, Fahrettin. “Kaza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 113-117. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Avcı, Câsim. “Hilafet.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 546-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ayan, Ergin. “Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 24, sy. 2(2009): 211-212.
- Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebû Süfyân.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30: 332-334. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- . *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebu Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Aydın, Yunus Emre. “Fâtımîlerin Kuruluşunda Kutame Kabilesinin Rolü ve Mağrib’te Fâtımî-Kutame İlişkileri”. *Anasay* 2, sy. 3(2018) : 79-98.
- Azimli, Mehmet. *Hiz. Ali Neslinin İsyanları*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- . “İlk Şîî Halife Ubeydullah el-Mehdi ve Fâtımî Halifeliği Üzerine Değerlendirmeler”. *Diyarbakır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. I(2005): 59-73.
- Bağlıoğlu, Ahmet. “Orta Doğu Siyasi Tarihine Dürzîler.” *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi* 11, *Tarih Şubesi yayınları no, 10* (2006): 129-154.
- . “Sıra Dışı Fâtımî Halifesi Hâkim Biemrillâh”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* www.e-sarkiyat.com, sy. 8 (2012) : 4-32.
- Baysoy, Emre. “Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği, Balkan Journal of Social Sciences”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 8(2015): 13-21.
- Belâzûrî, Ahmet b. Yahya. *Fütûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer yayınları, 2013.

- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's- Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Büyük Larousse. “Mısır.”, Komisyon 16, İstanbul: Milliyet, 1986.
- Corci, Zeydan. *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Meğamiz, İstanbul: Üçdal yy, 1978.
- Çağatay, Neşet. “Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, (1960): 63-77.
- Çelik, Aydın. “Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, sy. 1(2002): 283-296.
- . “Fâtımîlerin Hicaz Politikası”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* v1, sy. 2(2010): 145-162
- . *Fâtımîler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Daftary, Ferhat. *İsmâilîler*, Çev. Erdal Toprak, Ankara: Doruk Yayınevi, 2005.
- . “Kirmani, Hamiduddin.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 63-64. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Demir, Habib. *Horasanda Şîlik: İranda Şîliğin Tarihsel Kökleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Demirci, Mustafa. *Beytu'l-Hikme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Demircioğlu, Halil. *Roma Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Deşravi, Fehat. *el-Hulâfetü'l-Fâtımîyy Ebî'l-Mağrib*. Beyrut, yy, 1994.
- Dizer, Muammer. “İbn Yunus Ebu'l Hasan.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20: 450-452. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Doris Behrens-Abouseif. “Hâkim Camii.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15: 184-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i Taberî* 3. Çev. M.Faruk Görtunca, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007.

- Ebu'l-Ferec, Gregory. *Abû'l- Ferec Tarihi*, Süryanice'den İng. Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- ed-Dâi İdris İmadüddin. *Târîhu'l-Hulafai'l-Fâtımîyyinbi'l-Mağrib el-Kısmu'l-Hassmin Kitabi 'Uyunu'l-Ahbar*, Beyrut, 1980.
- el-İbâdî, Ahmet Muhtar. *Fi Târîhi'l-Abbâsi ve'l-Fâtîmi*, Beyrut, 749.
- el-Münavi, Muhammed Hamdî. *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtîmi*, Kahire, 1970.
- Erkal, Mehmet. “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3: 411-413. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Eymen, Fuat Seyyid. “Fâtîmîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12: 237-240. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Fuat Seyyit, *ed'Devlet'ül-Fâtîmîyye fi Mısr*, Kahire, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, Ankara: Şa-to Yayınları, 1996.
- . *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Gürsoy, Cevat Rüştü. “Afrika”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1: 426-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Güzenç, Selami. *Afrika Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995.
- Halife b. Hayyât. *Tarih*. Çev. Abdülhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hamevi, Yakut. *Mu'cemu'l-Buldan 1*, Beyrut, 1975.
- Harekât, İbrahim. “Mağrib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27: 314-318. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Hassan, İbrahim Hasan. *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmîyye*, Kahire, 1981.
- . *el Fâtîmîyyun fi Mısr Ve A'maluhüm el-Siyasiye vel-Diniye Ve Bivechi Hassin*, Kahire, 1932.
- . *Târîhu'l-İslâm*, 1-3, Kahire, 1996.

- Hinz, Walter. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. Çev. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Hıttı, Philip Khuri. *İslâm Tarihi 2*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1989.
- Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi*, Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995.
- Hureysât, Muhammed Abdülkâdir. "Carrâhiler." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: 415-416. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- İbn Haldun. *Mukaddime*, Yayına Haz. Arslan Tekin, İstanbul: İlgi Yayıncılık, 2013.
- İbn Kesîr. *El Bıdaye Ve'n-Nihaye 12*. Çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisanu'l-Arap*, ş-y-a md. Beyrut, 2000.
- İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Şâhîre 1*, Kahire: Daru'l-Kütüb, 1929.
- İbnü'l-Esir. *el-Kamil Fi't Tarih Tercumesi*. Çev. Abdülkerim Özyayın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1989.
- İbnü'l-Kalanisi, Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî et-Temîmî. *Zeylû Tarihi Dimaşk*, Beyrut, 1908.
- İbü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*, Beyrut, 1994.
- İbn Zâfir, Cemalü'd-Din Ali. *Ahbâru'd-Düveli'l-Münkati'a*, Kahire, 1972.
- İnan, Muhammed Abdullah, *el-Hâkim-Biemrillâh ve Esraru'd-Daveti'l-Fâtımîyye*, Kahire, 1983.
- İslam Tarihi ve Medeniyeti 7, *Abbâsiler Döneminde Kurulan Devletler*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- İslâm Kurumları Tarihi. *Hilafet ve Halifelik*, Edi. Eyüp Baş, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Juliesn Welhausen. *İslâm'ın İlk Döneminde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

- Kallek, Cengiz. “İrdeb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22: 440-442. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, şerh ve ta'lik, Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1987.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal. “Hamdaniler.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,15: 446-447. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Kasım Abduh Kasım, “Mansur el-Fâtımî.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 8-9. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kılıç, Mustafa. “Fâtımî Halifesi el-Hâkime Karşı Ebu Rekve İsyanı ve Abbasî-Fâtımî Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru'l-Hikme” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII, sy.1(2008): 199-220.
- Kurşun, Zekeriya. “Hicaz.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:437-439. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1998.
- Makrizi, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîz. *el-Mevaizve'l-İtibar fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*, Kahire, 1270.
- . *İtti'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*, Kahire, 1996.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Muslimu'bnu'l-Haccac el-Kuşeyri en-Neyseburi. *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*. Çevr. Mehmet Sofuoğlu. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1968.
- Nevbahti, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî. *Fırakü's-Şia*, Beyrut, 2012.
- Nüveyri, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî Şihabettin Ahmet bin Abdulvehhab. *Nihayatü'l-Ereb fi Fununi el-Edeb*, Beyrut: Daru'l-Kutüb, 2004.
- Onat, Hasan. *Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü*, I. Kur'an Sempozyumu, Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. “Hâkim Biemrillâh.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15:199-201. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa-Mustafa Muhammed Eş-Şek'a. “İsmâililik.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 128-133. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

- Özaydın, Abdulkerim. “Aziz-Billâh.” *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 4: 346. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları I*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Özkuyumcu, Nadir. “Ukbe b. Nâfi.” *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 42: 64-66. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Seyyid, Eymen Fuat. “Fâtımîler.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 237-240. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiyye.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 84-85. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “İlk Harici Devlet Rüstemiler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fatültesi Dergisi* 38, sy.01(1998): 457-478.
- Şeker, Mehmet. “Fâtımîlerde Ve Memlûklerde Dört Mezhep Baş kadılarının Tayini”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy.82(2017): 163-170.
- Şenzeybek, Aytekin. “Dürzîliğin Teşekkül Süreci”, *e-makâlat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2015): 87-133.
- Taberi, İbn Cerir. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. Çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Takkuş, Muhammed Süheyl. *Tarihu 'l-Fâtımîyyin*. Beyrut: Dar en-Nafaes, 2007.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. “İbnü'l-Heysem.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.21: 82-87. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Welhausen, Juliesn. *İslâm'ın İlk Döneminde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh. *Ülkeler Kitabı*. Çevr. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.
- Yazılıtaş, Nihat, “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2005): 189-210.
- . “Mısır'ın Fâtımîlerce Ele Geçirilmesi”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.29/4(2009): 412-423.
- . *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

———. *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 2010.

———. *İlginç Kişiliği ile VI. Fâtımî Halifesi El-Hâkim Biemrillâh*, İstanbul: İsvar, 2005.

Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi 5*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.

———. “Abbâsîler.” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1: 49-56. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

———. “Berberîler.”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 5: 478-483. İstanbul: : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Yılmaz, Hasan. *Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*, Ankara: Elips Yayınevi, 2016.

Yiğit, İsmail. “Osman.” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 33: 438-443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

EKLER

EK-1.Fâtımî Halifeleri Listesi

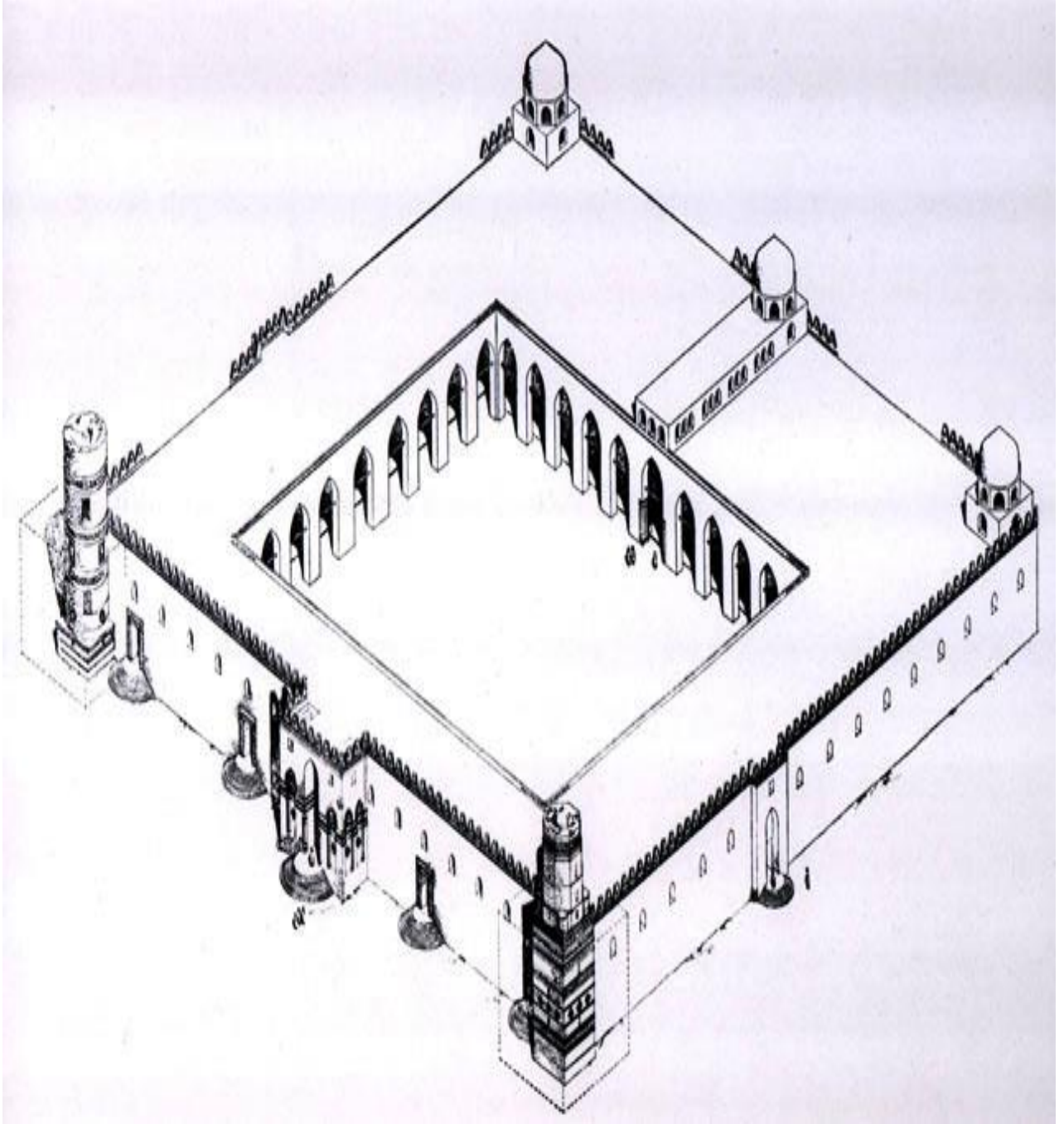
İfrîkiye’de	
Ubeydullah el-Mehdî	297 (909)
Kâim-Biemrillâh	322 (934)
Mansûr-Billâh	334 (946)
Muiz-Lidînullâh	341 (953)
Mısır’da	
Muiz-Lidînullâh	362 (972)
Azîz-Billâh	365 (975)
Hâkim-Biemrillâh	386 (996)
ez-Zâhir-Liî‘zâzidînullâh	411 (1021)
Müstansır-Billâh	427 (1036)
Müsta‘lî-Billâh	487 (1094)
Âmir-Biahkâmillâh	495 (1101)
Ebû Ali Ahmed b. Efdal el-Küteyfât’ın hâkimiyeti	526 (1130 -1131)
Hâfız-Lidînullâh	526 (1132)
Zâfir-Bia‘dâillâh	544 (1149)
Fâiz-Binasrillâh	549 (1154)
Âdid-Lidînullâh	555-567 (1160-1171)

EK-2.Hâkim Camii-Kahire



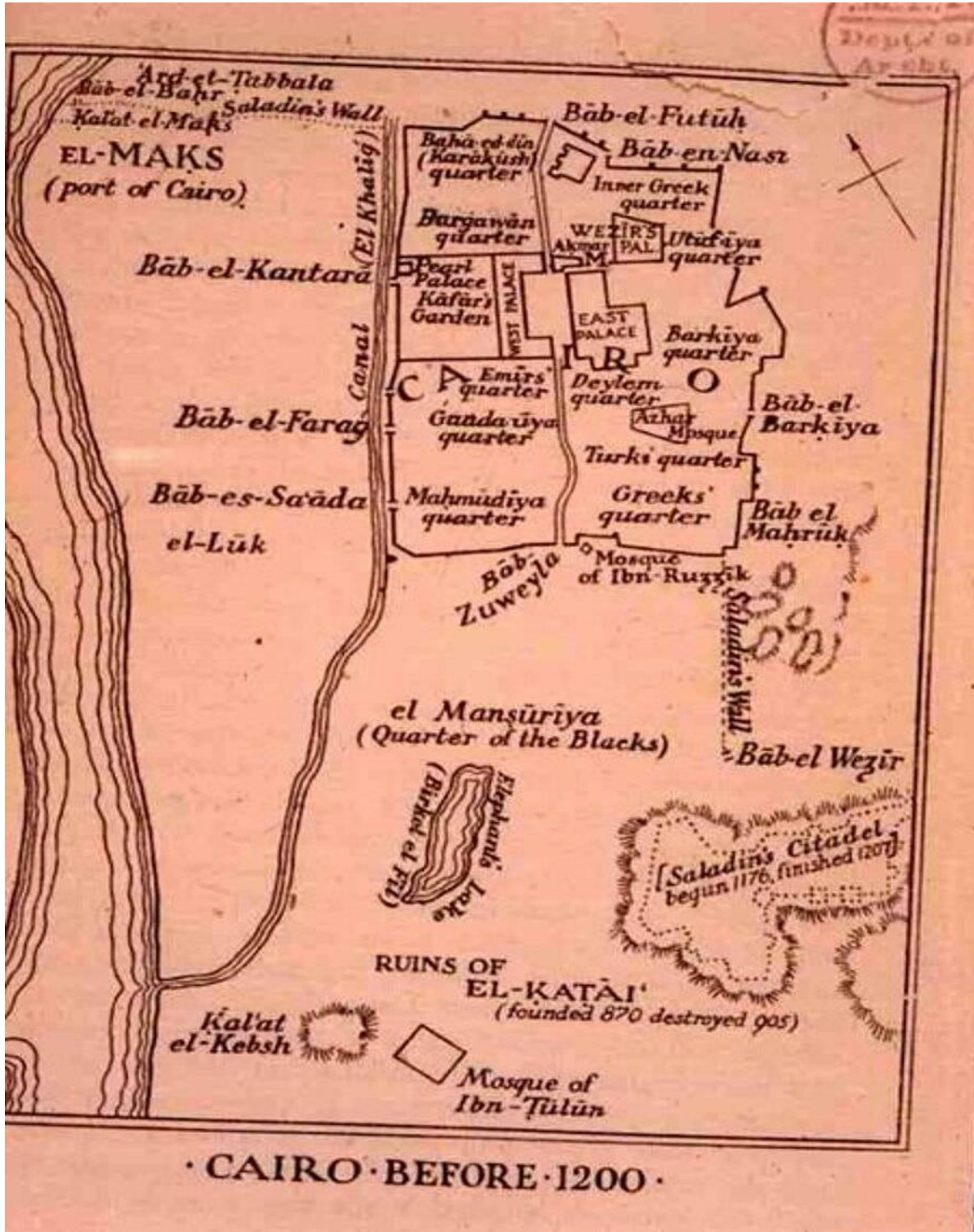
<https://www.sanatinyolculugu.com/el-hakim-camii>

EK-3.Hâkim Camii Planı



<https://www.sanatoryolculugu.com/el-hakim-camii>

EK-4.Kahire Şehri Planı



<https://www.gzt.com/mecra/fatimlerin-ilim-merkezi-drulhikme-3455997>

EK-6. Fâtımîler Devleti-Hâkim-Biemrillâh Dönemi



<https://www.gzt.com/mecr/fatimlerin-ilm-merkezi-drulhikme-345599>

